

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ»
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ

Κοινωνικά κινήματα στα χρόνια της Παγκόσμιας Κοινωνίας των
Δικτύων: Μορφές δράσης, αξιακές πλαισιώσεις, πολιτικό περιεχόμενο.

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Θοδωρής Σολδάτος

Αθήνα, 2019

Τριμελής Επιτροπή

Σεραφείμ Σεφεριάδης, Αναπληρωτής Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου (Επιβλέπων)

Γεράσιμος Μοσχονάς, Αναπληρωτής Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Νίκος Σερντεδάκης, Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Κρήτης

Copyright © Θεόδωρος Σολδάτος, 2019

All Rights Reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνωμών του συγγραφέα.

Περιεχόμενα

Περίληψη.....	7
Abstract.....	9
Εισαγωγή.....	11
1. Θεωρητικό πλαίσιο.....	16
1.1 Παγκόσμια Κοινωνία των Δικτύων.....	17
1.2 Μεταδημοκρατία.....	20
1.3 Η μεταδημοκρατία της Παγκόσμιας Κοινωνίας των Δικτύων.....	21
1.4 Εξουσία και αυτονομία με τη λογική του δικτύου.....	23
1.4.1 Εξουσία.....	23
1.4.2 Αυτονομία.....	27
1.4.3 Δίκτυα εξουσίας.....	28
2. Κοινωνικά κινήματα.....	30
2.1 Η έννοια του κοινωνικού κινήματος.....	31
2.2 Συλλογική ταυτότητα και κοινωνικά κινήματα.....	35
2.3 Κινηματικά δίκτυα, συνδεδετική δράση και δικτυωμένα κινήματα.....	37
2.3.1 Κοινότητες, δίκτυα, συμμαχίες και πεδία συλλογικής δράσης.....	37
2.3.2 Συνδεδετική δράση και δικτυωμένα κινήματα.....	43
2.3.3 Δόγμα Google και κυβερνο-ουτοπισμός: η αυταπάτη του δικτύου.....	49
3. Τύποι δρώντων και παράμετροι.....	53
3.1 Τύποι δρώντων.....	54
3.2 Παράμετροι.....	58
3.2.1 Οργανωτική δομή.....	59
3.2.2 Κινητοποίηση.....	60
3.2.3 Χωρική διάσταση.....	61
3.2.4 Αιτήματα.....	63
3.2.5 Ρεπερτόρια δράσης.....	65
4. Σύντομες μελέτες περιπτώσεων.....	70
4.1 Εργατικό κίνημα: οι απεργίες των διανομέων της Deliveroo.....	70
4.2 Κινήματα των πλατειών: Occupy.....	74
4.3 Κίνημα Ελεύθερου Λογισμικού.....	78
4.4 Κινηματικό δίκτυο για τα ψηφιακά δικαιώματα.....	83
4.4.1 Electronic Frontier Foundation.....	84
4.4.2 European Digital Rights.....	86
4.4.3 Privacy International.....	87
4.4.4 Το δίκτυο για τα ψηφιακά δικαιώματα ως κινηματικός δρών.....	88
4.5 Open Source Pharma Foundation.....	89
4.6 Κόμματα Πειρατών.....	93
4.7 Wikileaks.....	98
4.8 Anonymous.....	101
4.9 Δίκτυο Tor.....	104
4.10 Δύο αθηναϊκά hackerspaces.....	109
4.10.1 Hackerspace.gr.....	111
4.10.2 Radix Hacklab.....	112
4.10.3 HSGR και Radix ως κινηματικοί δρώντες.....	114
5. Συμπεράσματα: η τεχνική της μεταδημοκρατίας.....	116
5.1 Κινητοποίηση και οργάνωση: η αυταπάτη του δικτύου.....	117
5.2 Χωρική διάσταση και αιτήματα: ο ρόλος της μεταδημοκρατίας.....	119

5.3 Ρεπερτόρια δράσης: ένας υβριδικός κόσμος.....	122
5.4 Μια ιστορική διαδικασία.....	124
5.5 Περαιτέρω ερωτήματα.....	127
Πηγές.....	131
Βιβλιογραφία.....	136
Παράρτημα: Συγκεντρωτικοί πίνακες.....	142

Πίνακες

Πίνακας 1: ΤΠΕ και οργανώσεις.....	61
Πίνακας 2: Τύποι δρώντων.....	143
Πίνακας 3: Παράμετροι και τιμές.....	143
Πίνακας 4: Τύπος δρώντος, οργανωτική δομή και σχέση κινητοποίησης με ΤΠΕ ανά περίπτωση.....	144
Πίνακας 5: Χωρική διάσταση, αιτήματα και ρεπερτόρια δράσης ανά περίπτωση....	145

Εικόνες

Εικόνα 1: Το strip του xkcd.....	67
Εικόνα 2: Το σήμα του σουηδικού Κόμματος Πειρατών.....	93
Εικόνα 3: Απεικόνιση του δικτύου στο πρόγραμμα του σουηδικού Κόμματος Πειρατών.....	95
Εικόνα 4: Wikileaks.....	98
Εικόνα 5: Μια εκδοχή της μάσκας Guy Fawkes.....	101
Εικόνα 6: Το σήμα του Δικτύου Tor.....	104
Εικόνα 7: Το σήμα του HSGR.....	111

Πνευματικά δικαιώματα εικόνων

Εικόνα 1: © Randall Munroe used under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 2.5 License.

Εικόνες 2 και 3: © Piratpartiet used under a Creative Commons Attribution 4.0 International Public License.

Εικόνα 4: © Wikileaks used under a Creative Commons Attribution-Share Alike 3.0 Unported License.

Εικόνα 5: © Laurel L. Russwurm used under a Creative Commons Attribution 2.0 Generic License.

Εικόνα 6: © The Tor Project, Inc. used under a Creative Commons Attribution 3.0 United States License.

Εικόνα 7: © Hackerspace.gr used under a Creative Commons Attribution-ShareAlike License.

Περίληψη

Το κύριο ερώτημα αυτού του κειμένου είναι οι τρόποι με τους οποίους επιδρά η εξέλιξη της τεχνολογίας και κυρίως της ψηφιακής τεχνολογίας και των τεχνολογιών πληροφορικής και επικοινωνίας στα κοινωνικά κινήματα. Η κύρια συζήτηση στην υπάρχουσα βιβλιογραφία αφορά την επίδραση της διάδοσης της χρήσης του Internet στην οργάνωση και στα ρεπερτόρια δράσης των κοινωνικών κινημάτων. Σε αυτό το κείμενο υποστηρίζουμε ότι η επίδραση αυτή δεν περιορίζεται μόνο σε αυτό το (τεχνικό) επίπεδο, αλλά εκτείνεται και σε άλλα επίπεδα όπως οι συλλογικές ταυτότητες, οι αξιακές πλαισιώσεις και το πολιτικό περιεχόμενο των κοινωνικών κινημάτων, εκφράζοντας βαθύτερες πολιτικές και κοινωνικές αλλαγές τις οποίες αποδίδουμε σε δύο βασικά αλληλοσυμπληρούμενα χαρακτηριστικά των σύγχρονων κοινωνιών: την Παγκόσμια Κοινωνία των Δικτύων και τη Μεταδημοκρατία.

Καθώς ο ρόλος των ΤΠΕ γίνεται όλο και πιο σημαντικός τόσο στην καθημερινή ζωή όσο και στη διαμόρφωση των κοινωνικών σχέσεων από τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής μέσα από τη διαδικασία της παγκοσμιοποίησης, οι σχέσεις εξουσίας αναδιατάσσονται και αναδύονται νέοι εξωκοινωνικοί θεσμοί και πόλοι εξουσίας. Τα κοινωνικά κινήματα πρέπει να λειτουργήσουν σε ένα νέο περιβάλλον το οποίο, διατηρώντας πολλά παλαιότερα χαρακτηριστικά, παρουσιάζει ωστόσο σημαντικές διαφορές οι οποίες έχουν ως αποτέλεσμα μεταξύ άλλων και την εμφάνιση νέων κινηματικών δρώντων και μορφών συλλογικής δράσης. Θέλοντας να αποφύγουμε την εννοιολογική υπερέκταση του όρου «κοινωνικό κίνημα», χωρίς όμως να αποκλείσουμε από τη μελέτη μας τους παραπάνω συλλογικούς δρώντες, καταγράφουμε τους τύπους αυτούς της συλλογικής δράσης και παρουσιάζουμε ένα σύστημα παραμέτρων το οποίο θα μας βοηθήσει να κατανοήσουμε καλύτερα την επίδραση των παραπάνω αλλαγών στη συλλογική δράση. Στη συνέχεια εξετάζουμε μια σειρά περιπτώσεων οι οποίες επιλέχτηκαν με στόχο να αναδείξουν την επίδραση της ΠΚτΔ και των μεταδημοκρατικών φαινομένων στη συλλογική δράση, αλλά και να καλύψουν όσο το δυνατόν πληρέστερα την κλίμακα των φαινομένων συλλογικής δράσης.

Η εξέταση αυτών των περιπτώσεων μας δείχνει ότι η τεχνική του καπιταλισμού έχει εξελιχθεί με τη βοήθεια της ΠΚτΔ σε αυτό που ονομάζουμε «η τεχνική της μεταδημοκρατίας», διαψεύδοντας έτσι την υπεραισιόδοξη οπτική η οποία εκλαμβάνει την εξέλιξη της τεχνολογίας ως έναν παράγοντα χειραφέτησης και εκδημοκρατισμού. Οι θετικές επιδράσεις της τεχνολογίας στη συλλογική δράση αφορούν κυρίως το τε-

χνικό επίπεδο της επικοινωνίας και της οργάνωσης. Οι αρνητικές επιπτώσεις οι οποίες εκφράζονται με την ενδυνάμωση των μεταδημοκρατικών φαινομένων και θεσμών, παρουσιάζουν νέες προκλήσεις για τα κοινωνικά κινήματα. Η επίδραση της τεχνικής της μεταδημοκρατίας στα κοινωνικά κινήματα και τη συλλογική δράση οδηγεί στην εμφάνιση νέων αξιακών πλαισιώσεων και νέων αιτημάτων, καθώς και σε νέες μορφές κινητοποίησης, οργάνωσης και δράσης που συνυπάρχουν με τις παλαιότερες και οι οποίες, ως απάντηση στις πολυεπίπεδες μορφές εξουσίας της μεταδημοκρατίας και της παγκοσμιοποίησης, δημιουργούν ένα πολυεπίπεδο κινηματικό δίκτυο το οποίο συνδέει μια μεγάλη ποικιλία μορφών συλλογικής δράσης και εκτείνεται σε όλη την κλίμακα από το τοπικό ως το διεθνές.

Λέξεις-κλειδιά: κοινωνικά κινήματα, συλλογική δράση, παγκόσμια κοινωνία των δικτύων, μεταδημοκρατία, παγκοσμιοποίηση, τεχνολογία.

Social Movements in the Age of Global Network Society: Forms of Action, Values, Political Content.

Theodore J. Soldatos

Abstract

The main question of this paper is how the evolution of technology, and in particular digital and information and communication technologies (ICT), has influenced social movements. The main debate found in the existing literature concerns the impact of the widespread Internet use on the organization and repertoires of action of social movements. In this paper we argue that this impact is not limited to this (technical) level, but extends to other levels such as collective identities, value frameworks and the political content of social movements, expressing deeper political and social changes which we attribute to two key complementary features of modern societies: the Global Network Society (GNS) and Post-Democracy.

As the role of ICT becomes increasingly important in everyday life and in the shaping of social relations under the capitalist mode of production through the process of globalization, power relations are rearranged and new extra-social institutions and concentrations of power emerge. Social movements must function under a new environment which, while retaining many of its older features, nevertheless has significant differences which, among other things, result in the emergence of new collective actors and forms of collective action. Trying to avoid a conceptual overreach of the term "social movement", while not excluding from our study the above collective actors, we describe these types of collective action and we present a system of parameters that will help us better understand the impact of the above changes in collective action. We next look at a number of cases that were specifically selected to highlight the impact of the GNS and the post-democratic phenomena on collective action, but also to cover a wide range of collective action forms.

Examination of these cases reveals that the technique of capitalism has evolved with the help of the GNS into what we call "the post-democracy technique", thereby refuting the over-optimistic view of technology as a factor of emancipation and democratization. The positive impact of technology on collective action is limited mostly in the technical level of communication and organization. The negative effects expressed by the strengthening of post-democratic phenomena and institutions present new challenges for social movements. The impact of the post-democracy technique on

social movements and collective action leads to the emergence of new value frameworks and new demands, as well as new forms of mobilization, organization and action that co-exist with the older ones. In response to the multilevel post-democracy and globalization forms of power, they create a multilevel social movement network that connects a wide variety of collective action forms and extends from the local to the international.

Keywords: social movements, collective action, global network society, post-democracy, globalization, technology.

Εισαγωγή

Οι δύο πρώτες δεκαετίες του 21^{ου} αιώνα έφεραν στο προσκήνιο μια ομάδα τεχνολογικών οι οποίες είχαν ξεκινήσει να αναπτύσσονται, τόσο σε θεωρητικό όσο και σε πρακτικό επίπεδο ήδη από τη δεκαετία του 1940. Αναφερόμαστε στις τεχνολογίες πληροφορικής και επικοινωνίας (στο εξής ΤΠΕ¹), μια ομάδα αλληλένδετων τεχνολογιών με βασικούς εκπροσώπους τον προσωπικό υπολογιστή και το Internet. Μια πρώιμη μορφή του Internet, το δίκτυο ARPANET (αποτέλεσμα ενός ερευνητικού προγράμματος του Οργανισμού Προηγμένων Ερευνητικών Προγραμμάτων του υπουργείου άμυνας των Η.Π.Α.), ξεκίνησε να λειτουργεί στα τέλη του 1969². Η τελευταία δεκαετία του 20^{ου} αιώνα είναι μια περίοδος εκρηκτικής αύξησης της χρήσης του Internet καθώς από 2,6 εκατομμύρια οι χρήστες αυξάνονται σε 412,8 εκατομμύρια το 2000³, μια αύξηση της τάξης του 15877%. Η αύξηση αυτή συνεχίζεται με μικρότερους αλλά το ίδιο εντυπωσιακούς ρυθμούς και στις πρώτες δεκαετίες του 21^{ου} αιώνα με τον αριθμό των χρηστών του Internet παγκοσμίως να φτάνει σήμερα τα 4,4 δισεκατομμύρια⁴.

Η εξέλιξη της τεχνολογίας οδήγησε στην αύξηση της ταχύτητας μεταφοράς δεδομένων η οποία πλέον, σε αντίθεση με τα πρώτα χρόνια της ύπαρξης του Internet, μπορεί να υποστηρίξει τη μετάδοση βίντεο υψηλής ανάλυσης σε πραγματικό χρόνο. Οδήγησε επίσης στην εμφάνιση της κινητής τηλεφωνίας και στη δυνατότητα πρόσβασης στο Internet μέσω κινητού τηλεφώνου, αλλάζοντας έτσι και τον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιείται το Internet, καθώς είναι πλέον προσβάσιμο από οπουδήποτε. Αυτές οι εξελίξεις οδηγούν και στη διάδοση της χρήσης των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, με το πιο γνωστό από αυτά, το Facebook, να ξεκινάει τη λειτουργία του στις αρχές του 2004.

Η όλο και εντονότερη παρουσία του Internet και των ΤΠΕ γενικότερα δεν πέρασε απαρατήρητη από τους μελετητές των κοινωνικών επιστημών και των κοινωνικών κινημάτων ειδικότερα. Έτσι, ο Manuel Castells χρησιμοποιεί το 2012 τον όρο «εποχή του Internet» στον τίτλο ενός βιβλίου του (Castells 2015) για να αναφερθεί στα κοινωνικά κινήματα εκείνα τα οποία κατά την άποψή του εμφανίζουν ιδιαίτερα

-
- 1 Το αντίστοιχο ακρωνύμιο στην αγγλική γλώσσα είναι ICT: Information and Communication Technology. Θα χρησιμοποιήσουμε το ελληνικό ακρωνύμιο τόσο για τον ενικό όσο και για τον πληθυντικό αριθμό.
 - 2 Οι ιστορικές πληροφορίες σχετικά με το Internet προέρχονται από τη σελίδα “Hobbes’ Internet Timeline” (<https://www.zakon.org/robert/internet/timeline/>).
 - 3 Οι πληροφορίες σχετικά με την εξέλιξη της χρήσης του Internet προέρχονται από τη σελίδα “Our World in Data – Internet” (<https://ourworldindata.org/internet>).
 - 4 Πηγή: Internet World Stats.

χαρακτηριστικά τα οποία αποδίδει στις κοινωνικές αλλαγές οι οποίες έχουν επέλθει με την εμφάνιση και διάδοση των ΤΠΕ. Μια οπτική η οποία με την οποία διαφωνούν πολλοί άλλοι μελετητές, όπως ο Christian Fuchs ο οποίος αναρωτιέται (Fuchs 2012:776) αν το Internet είναι τόσο σημαντικό ώστε να χαρακτηρίζει μια ολόκληρη εποχή, μια εποχή η οποία εμφανίζει επίσης χαρακτηριστικά όπως οι ταξικές ανισότητες και η καπιταλιστική κρίση. Θα αναφερθούμε στη συνέχεια του κειμένου στη σχετική συζήτηση.

Θα συμφωνήσουμε μόνο εν μέρει με τον Manuel Castells. Ο όρος «εποχή του Internet» ίσως δεν είναι τόσο επιτυχημένος, καθώς επικεντρώνεται σε μια συγκεκριμένη τεχνολογία. Δεν είναι η πρώτη φορά που ένα συγκεκριμένο χαρακτηριστικό ονομάζει μια ολόκληρη εποχή. Στα τέλη του 15^{ου} αιώνα οι ταξικές ανισότητες ήταν και τότε παρούσες, αλλά η εποχή εκείνη χαρακτηρίζεται από τους ιστορικούς ως «η εποχή των ανακαλύψεων», καθώς αυτή η αλλαγή επέφερε τις μεγαλύτερες κοινωνικές και πολιτικές αλλαγές. Οι ανακαλύψεις υποστηρίχτηκαν από την ανάκαμψη της γεωργικής και βιομηχανικής παραγωγής και του εμπορίου, καθώς και την τελειοποίηση των τεχνικών μέσων τα οποία επέτρεψαν την εξερεύνηση των ωκεάνιων δρόμων (Bernstein και Milza 1994/1997:280). Όμως κανένας δεν μιλάει για την «εποχή των μεγάλων ποντοπόρων πλοίων». Αντίστοιχα, αυτό που χαρακτηρίζει την αρχή του 21^{ου} αιώνα δεν είναι το Internet, ούτε οι ΤΠΕ γενικά, αλλά η επίδραση που οι αλλαγές αυτές έχουν στις κοινωνικές διαδικασίες οι οποίες, με τη βοήθεια της τεχνολογίας της πληροφορίας, οργανώνονται όλο και περισσότερο γύρω από δίκτυα, οδηγώντας έτσι στη διάχυτη εξάπλωσή της μορφής του δικτύου σε ολόκληρη την κοινωνική δομή και στην ανάδειξή της ως κυρίαρχης κοινωνικής μορφής (Castells 2010α:500). Αυτός είναι και ο λόγος που στον τίτλο αυτού του κειμένου αναφερόμαστε στα χρόνια της Παγκόσμιας Κοινωνίας των Δικτύων (στο εξής ΠΚτΔ), μια έννοια την οποία επίσης εισήγαγε ο Manuel Castells (Castells 2010α, 2013) και η οποία αποδίδει σφαιρικότερα τις αλλαγές που χαρακτηρίζουν αυτήν την εποχή.

Το κείμενο αυτό φιλοδοξεί να εξετάσει την έκφραση της ΠΚτΔ στα κοινωνικά κινήματα. Ο Castells (2015) ασχολήθηκε διεξοδικά με τον ρόλο των ΤΠΕ στην ανάδυση και την οργάνωση των κοινωνικών κινημάτων. Τοποθέτησε έτσι την τεχνολογία στο επίκεντρο, χαρακτηρίζοντας τα κινήματα του 21^{ου} αιώνα ως «δικτυωμένα κοινωνικά κινήματα». Ο Fuchs (2012) ασκεί κριτική στον κεντρικό ρόλο της τεχνο-

λογίας στα κοινωνικά κινήματα, απορρίπτοντας αυτή τη θέση ως τεχνολογικό ντετερμινισμό. Η θέση του Brym (2018) είναι παρόμοια με αυτήν του Fuchs, καθώς περιγράφει τις ΤΠΕ ως ένα ακόμα πεδίο σύγκρουσης στο οποίο έχει το πλεονέκτημα όποιος έχει τους περισσότερους πόρους και τους χρησιμοποιεί με τον πιο αποτελεσματικό τρόπο. Ο Evgeny Morozov (2011) εισάγει τον όρο «κυβερνο-ουτοπισμός» περιγράφοντας την αφελή πίστη στη χειραφετητική φύση των ΤΠΕ και την άρνηση αναγνώρισης των αρνητικών πλευρών τους.

Όλες οι παραπάνω οπτικές έχουν ως κοινό σημείο ότι ασχολούνται με την άμεση επίδραση των τεχνολογικών εξελίξεων στα κοινωνικά κινήματα. Το ερώτημα που τίθεται σε αυτό το κείμενο είναι πώς οι τεχνολογικές αλλαγές επιδρούν στα κοινωνικά κινήματα όχι μόνο άμεσα, στο επίπεδο δηλαδή της οργάνωσης και της κινητοποίησης, αλλά και έμμεσα, μέσα από τις αλλαγές που η εξέλιξη της τεχνολογίας έχει επιφέρει στις κοινωνικές και τις πολιτικές διαδικασίες. Πώς δηλαδή τα κοινωνικά κινήματα διαφοροποιούνται και προσαρμόζονται (ή δεν προσαρμόζονται) στις νέες συνθήκες που διαμορφώνονται στο πεδίο της σύγκρουσης και πώς εκδηλώνεται αυτή η διαφοροποίηση. Θα δούμε πώς η επικράτηση της μορφής του δικτύου στις κοινωνικές διαδικασίες μέσα από την αύξηση της πυκνότητας, της ταχύτητας και τελικά της αποτελεσματικότητας των κοινωνικών και οικονομικών δικτύων που ήδη υπήρχαν, στηρίζει τα φαινόμενα που ο Κόλιν Κράουτς (2003/2006) περιγράφει ως μεταδημοκρατία. Θα εξετάσουμε επίσης την ανάδυση νέων εξωκοινωνικών θεσμών, δηλαδή θεσμών δημιουργημένων από τις κοινωνίες οι οποίοι ενσωματώνουν την ιδέα ότι δημιουργήθηκαν από κάτι ανώτερο, μη ανθρώπινο και συνεπώς είναι μη αμφισβητήσιμοι (Καστοριάδης 2014:62). Οι νέοι αυτοί θεσμοί αναδύονται μέσα από τη συνάντηση του φυσικού με τον ψηφιακό κόσμο και λειτουργούν ως νέοι δρώντες στο πεδίο της σύγκρουσης, ως αποτέλεσμα της διάδοσης της ψηφιακής τεχνολογίας. Ο συνδυασμός της ΠΚτΔ, της μεταδημοκρατίας και των νέων θεσμών που υπονομεύουν την πολιτική αυτονομία, διαμορφώνουν ένα διαφορετικό πεδίο σύγκρουσης. Θα προσπαθήσουμε έτσι, μέσα από σύντομες μελέτες περιπτώσεων, να εντοπίσουμε σε εμπειρικό επίπεδο τα αποτελέσματα τόσο της άμεσης όσο και της έμμεσης επίδρασης των νέων συνθηκών στα κοινωνικά κινήματα, με στόχο να αναδείξουμε τον κεντρικό ρόλο της μορφής του δικτύου στη σύγχρονη εποχή ο οποίος και δικαιολογεί τον χαρακτηρισμό της ως η εποχή της Παγκόσμιας Κοινωνίας των Δικτύων.

Το πρώτο κεφάλαιο θέτει το θεωρητικό πλαίσιο και εισάγει τις βασικές έννοιες οι οποίες περιγράφουν τις νέες συνθήκες στις οποίες αναφερθήκαμε παραπάνω. Η ΠΚτΔ και η μεταδημοκρατία συνδυάζονται σε αυτό που ονομάζουμε «η μεταδημοκρατία της Παγκόσμιας Κοινωνίας των Δικτύων». Στη συνέχεια εξετάζουμε το ρόλο των σημείων διεπαφής μεταξύ των κοινωνικών και των ψηφιακών δικτύων ως εξωκοινωνικών θεσμών και την ανάδυση νέων μορφών εξουσίας, καθώς και την εκδήλωση της μορφής του δικτύου στο επίπεδο των σχέσεων εξουσίας.

Το δεύτερο κεφάλαιο επεκτείνει το θεωρητικό πλαίσιο στον χώρο των κοινωνικών κινημάτων, εξετάζοντας τους βασικούς ορισμούς της έννοιας του κοινωνικού κινήματος, το ρόλο της συλλογικής ταυτότητας στα κοινωνικά κινήματα και θεωρητικές προσεγγίσεις οι οποίες εξετάζουν τη λειτουργία των κινημάτων ως δυναμικές δομές και όχι ως άθροισμα μερών, περνώντας τέλος στη συζήτηση σχετικά με το ρόλο των ΤΠΕ στη συλλογική δράση, μια συζήτηση η οποία περιλαμβάνει ένα ευρύ φάσμα απόψεων οι οποίες κυμαίνονται από τον κυβερνο-ουτοπισμό του Manuel Castells μέχρι τον απαισιόδοξο ρεαλισμό του Morozov.

Το τρίτο κεφάλαιο αποτελεί μια προσπάθεια ταξινόμησης. Καθώς η συλλογική δράση δεν περιορίζεται στα κοινωνικά κινήματα όπως αυτά ορίζονται από τη θεωρία, στο πρώτο μέρος του κεφαλαίου προσδιορίζονται οι μορφές συλλογικής δράσης με τις οποίες θα ασχοληθούμε, οι κινηματικοί δρώντες δηλαδή οι οποίοι δραστηριοποιούνται στο πεδίο της σύγκρουσης της μεταδημοκρατίας της ΠΚτΔ. Στο δεύτερο μέρος προσδιορίζουμε συγκεκριμένες παραμέτρους της συλλογικής δράσης, εντοπίζοντας τις μεταβολές οι οποίες σχετίζονται με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ΠΚτΔ.

Οι σύντομες μελέτες περιπτώσεων αποτελούν το τέταρτο κεφάλαιο. Η επιλογή των περιπτώσεων αυτών έγινε με στόχο την ανάδειξη των παραπάνω μεταβολών και δεν φιλοδοξούν να καλύψουν όλες τις μορφές συλλογικής δράσης. Ζητούμενο επίσης για την επιλογή αυτή ήταν να αναδειχθεί η ποικιλία των μορφών που παίρνει η συλλογική δράση, το εύρος της κλίμακας της σύγχρονης συλλογικής δράσης (από διεθνικά κινήματα ως μικρές ανεξάρτητες ομάδες) και οι δεσμοί αλληλεπίδρασης που εμφανίζονται μεταξύ τους.

Τέλος, το πέμπτο κεφάλαιο αναφέρεται στα συμπεράσματα που προκύπτουν από τα παραπάνω, τόσο σχετικά με τη γενικότερη επίδραση της τεχνολογίας στη συλλογική δράση όσο και στις επιμέρους παραμέτρους που αναφέρονται στο τρίτο κεφάλαιο, αλλά και στα νέα ερωτήματα που προκύπτουν από την εξέταση της συλλογικής δράσης στο πλαίσιο της μεταδημοκρατίας της Παγκόσμιας Κοινωνίας των Δικτύων.

1. Θεωρητικό πλαίσιο

Ο τίτλος αυτού του κειμένου αναφέρεται «στα χρόνια της Παγκόσμιας Κοινωνίας των Δικτύων». Η φράση αυτή περικλείει από τη μια πλευρά έναν προσδιορισμό στον χώρο, από την άλλη έναν προσδιορισμό στον χρόνο: αναφερόμαστε στη σύγχρονη παγκοσμιοποιημένη και δικτυωμένη κοινωνία, η οποία έχει δύο μοναδικά (σε ιστορικό πλαίσιο) χαρακτηριστικά γνωρίσματα. Οι δύο έννοιες που θα εξετάσουμε στη συνέχεια, η έννοια της Παγκόσμιας Κοινωνίας των Δικτύων (Castells 2010α, 2013, στο εξής ΠΚτΔ) και η έννοια της Μεταδημοκρατίας (Κράουτς 2003/2006), αφενός εντοπίζουν και αναλύουν αυτά τα δύο χαρακτηριστικά, αφετέρου αλληλοσυμπληρώνονται καθώς η πολιτική ανάλυση του Κράουτς και η περισσότερο κοινωνιολογική ανάλυση του Castells σε πολλά σημεία εντοπίζουν και αναλύουν τα ίδια φαινόμενα από δύο διαφορετικές οπτικές.

Οι δύο αυτές οπτικές δεν είναι οι μοναδικές που αναφέρονται στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των σύγχρονων κοινωνιών. Οι πολιτικές και κοινωνικές αλλαγές τις οποίες επέφερε η ανάπτυξη της τεχνολογίας, αλλά και η εμφάνιση συγκεκριμένων τεχνολογικών εξελίξεων όπως το Internet, δεν πέρασαν απαρατήρητες από τους κοινωνικούς και πολιτικούς επιστήμονες. Ο Giddens (1990/2001) αναφέρεται στη συμπυκνωμένη εμπειρογνωμοσύνη που αντιπροσωπεύουν τα εξειδικευμένα συστήματα τα οποία κυριαρχούν (χωρίς συχνά να γίνονται αντιληπτά) στην καθημερινή ζωή των σύγχρονων κοινωνιών και στο ρόλο τους ως μηχανισμών αποσύνδεσης. Ο Ekman (2016) επισημαίνει την εμπορευματοποίηση του ελεύθερου χρόνου η οποία επιτρέπει στον καπιταλισμό να εξάγει από αυτόν υπεραξία, ενώ αντίθετα ο Boutang (2011) βλέπει να θολώνει μέσα από τη χρήση της τεχνολογίας η διάκριση μεταξύ εργασίας και κεφαλαίου και διακρίνει την ανάδυση ενός νέου οικονομικού συστήματος το οποίο ονομάζει «γνωσιακό καπιταλισμό». Κάθε μία από αυτές τις οπτικές μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως θεωρητικό εργαλείο για την ανάλυση και ερμηνεία των σύγχρονων κοινωνικών φαινομένων. Θεωρώ όμως ότι το μοντέλο της ΠΚτΔ σε συνδυασμό με αυτό της Μεταδημοκρατίας προσφέρει μια σφαιρική οπτική η οποία μπορεί να χρησιμεύσει ως αφετηρία για την ανάλυση, ταξινόμηση και ερμηνεία των κοινωνικών και πολιτικών διαδικασιών μιας κοινωνίας με μεγάλο βαθμό ολοκλήρωσης όπως η σύγχρονη παγκόσμια κοινωνία.

1.1 Παγκόσμια Κοινωνία των Δικτύων

Ο Manuel Castells εισήγαγε την έννοια της ΠΚτΔ το 1996, στην πρώτη έκδοση του πρώτου τόμου της τριλογίας με γενικό τίτλο *“The Information Age Economy, Society and Culture”*. Τα τέλη της δεκαετίας του 1990 ήταν η εποχή της εκρηκτικής διάδοσης της χρήσης του Internet στον γενικό πληθυσμό, καθώς η ετήσια αύξηση των χρηστών άγγιζε το 100%⁵. Η ιδέα όμως της ΠΚτΔ δεν ξεκινάει από το Internet, αλλά από τη διαπίστωση ότι, στο πλαίσιο των αλλαγών που είχαν ήδη τότε οδηγήσει στην υιοθέτηση του όρου «εποχή της πληροφορίας», κυρίαρχες κοινωνικές λειτουργίες και διαδικασίες οργανώνονταν όλο και περισσότερο γύρω από δίκτυα, καθιστώντας τα έτσι τη νέα κυρίαρχη κοινωνική μορφή. Μια μορφή που, ενώ είχε υπάρξει και σε άλλες εποχές, γίνεται πλέον κυρίαρχη καθώς η τεχνολογία της πληροφορίας θέτει τις υλικές βάσεις για τη διάχυτη εξάπλωσή της σε ολόκληρη την κοινωνική δομή (Castells 2010α:500). Η αλλαγή αυτή είναι τόσο ποιοτική, καθώς αλλάζει ο τρόπος με τον οποίον διαμορφώνονται τα δίκτυα, αλλά και ποσοτική, καθώς τα δίκτυα αυτά γίνονται πυκνότερα, ταχύτερα και εν τέλει αποτελεσματικότερα. Τα χρηματοπιστωτικά δίκτυα για παράδειγμα που δημιουργούν οι μεγαλέμποροι και οι ιταλικές και γερμανικές τράπεζες του 16^{ου} αιώνα με τη χρήση χρεωστικών ομολόγων και συναλλαγματικών (Bernstein και Milza 1994/1997:307-308) δεν διαφέρουν στην ουσία τους από τα ανάλογα σύγχρονα δίκτυα, η τεχνολογία όμως δίνει στα σημερινά δίκτυα δυνατότητες πολύ ανώτερες από εκείνα. Η ποιοτική έτσι μεταβολή η οποία προκύπτει από την ανάπτυξη της τεχνολογίας και την αναβάθμιση των δυνατοτήτων των ήδη υπαρχόντων δικτύων, οδηγεί στην αύξηση τόσο του πλήθους και της πυκνότητας των δικτύων αυτών όσο και στην αύξηση της ταχύτητας και της αποτελεσματικότητάς τους, αναβαθμίζοντας έτσι το ρόλο τους στην κοινωνική δομή καθώς η λειτουργία τους επηρεάζει όλο και μεγαλύτερο μέρος της κοινωνίας.

Ο Castells ονομάζει αυτή τη νέα κοινωνική μορφή «Κοινωνία των Δικτύων» καθώς «...είναι φτιαγμένη από δίκτυα παραγωγής, εξουσίας και εμπειρίας τα οποία δομούν έναν πολιτισμό εικονικότητας στις παγκόσμιες ροές που ξεπερνούν τον χώρο και τον χρόνο». Επισημαίνει επίσης ότι δεν ακολουθούν όλες οι κοινωνικές διαστάσεις

5 Από τον Δεκέμβριο του 1996 μέχρι τον Δεκέμβριο του 1997, οι χρήστες του Internet παγκοσμίως αυξήθηκαν από 36 εκατομμύρια σε 70 εκατομμύρια. Σήμερα έχουν ξεπεράσει τα τέσσερα δισεκατομμύρια. (πηγή: Internet World Stats).

και οι κοινωνικοί θεσμοί τη λογική των δικτύων, όπως αντίστοιχα και οι βιομηχανικές κοινωνίες συνυπήρχαν για πολύ καιρό με προβιομηχανικές μορφές της ανθρώπινης ύπαρξης. (Castells 2010γ:386-387).

Μεταγενέστερα, στο βιβλίο του “Communication Power”, ορίζει την ΠΚτΔ ως μια κοινωνία η δομή της οποίας οργανώνεται γύρω από παγκόσμια δίκτυα που λειτουργούν με βάση μικροηλεκτρονικές τεχνολογίες ψηφιακής επικοινωνίας και επεξεργασίας δεδομένων. Θεωρεί ότι ζούμε πλέον σε έναν υβριδικό κόσμο, έναν κόσμο-δίκτυο που ενσωματώνει τόσο τα παγκόσμια δίκτυα επικοινωνίας όσο και τα κοινωνικά δίκτυα (Castells 2013:24). Μια οπτική η οποία απασχολεί και τον τεχνολογικό χώρο. Ο Sir Tim Berners-Lee, ο εφευρέτης του World Wide Web (WWW), σε μια πρόσφατη ομιλία του⁶ αναφέρεται στις σύγχρονες ψηφιακές πλατφόρμες ως «κοινωνικοτεχνικά συστήματα» και επισημαίνει τις επιπτώσεις που οι σχεδιαστικές επιλογές αυτών των συστημάτων μπορούν να έχουν στην κοινωνία: «Σχεδιάζοντας αυτά τα συστήματα, σχεδιάζουμε την κοινωνία».

Αυτή η κοινωνική δομή έχει όπως είναι αναμενόμενο συνέπειες σε όλες τις πλευρές της ανθρώπινης ύπαρξης. Ο Giddens (1990/2001:38) επισημαίνει τη λειτουργία του συμβολικού δείκτη του χρήματος ως μηχανισμού αποσύνδεσης, «εκρίζωσης» δηλαδή των κοινωνικών σχέσεων από τοπικά πλαίσια αλληλεπίδρασης και αναμόρφωσής τους σε απροσδιόριστα χωροχρονικά διαστήματα. Η οικονομία στην ΠΚτΔ οργανώνεται γύρω από παγκόσμια δίκτυα κεφαλαίου, διαχείρισης και πληροφορίας, δημιουργώντας ένα παγκόσμιο δίκτυο κεφαλαιακών ροών, στα πλαίσια του οποίου η απόσταση και ο χρόνος εκμηδενίζονται (Castells 2010α:501-502). Ο Castells δηλαδή εντοπίζει την παρουσία των μηχανισμών αποσύνδεσης όχι ως συγκεκριμένες λειτουργίες στο πλαίσιο μιας ευρύτερης δομής, αλλά ως μια λειτουργία συνυφασμένη στην ίδια τη μορφή και τη λογική της κοινωνικής δομής. Μια λειτουργία η οποία έχει ως αποτέλεσμα τη δραματική αναδιάταξη των σχέσεων εξουσίας και έναν νέο τρόπο παραγωγής, όπου η κατανομή της εργασίας δεν βασίζεται πλέον στην οργάνωση αλλά στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και στις ιδιαίτερες ικανότητες του κάθε ατόμου, καθώς η παραγωγή οργανώνεται ως ανασύνθεση των αποτελεσμάτων πολλαπλών διασυνδεδεμένων εργασιών οι οποίες ολοκληρώνονται σε διάσπαρτους τόπους εργασίας (στο ίδιο, 502). Επισημαίνει επίσης ότι, για πρώτη φορά στην ιστορία, ο καπιταλιστικός

6 Πηγή: Ομιλία του Tim Berners-lee στις 24 Οκτωβρίου 2018 στο 40th International Conference of Data Protection and Privacy Commissioners στις Βρυξέλλες.

τρόπος παραγωγής διαμορφώνει τις κοινωνικές σχέσεις σε ολόκληρο τον πλανήτη, συναντώντας και πάλι τον Giddens (1990/2001:72) ο οποίος ονομάζει αυτή τη διαδικασία «παγκοσμιοποίηση». Μια παγκοσμιοποίηση η οποία ξεχωρίζει από προγενέστερες μορφές της σε μέγεθος, ταχύτητα και πολυπλοκότητα λόγω της παγκόσμιας δυνατότητας δικτύωσης που έχουν στη διάθεσή τους οι δυνάμεις που βρίσκονται πίσω από αυτή, με τη μορφή της ψηφιακής τεχνολογίας και των παγκόσμιων μεταφορικών δικτύων (Castells 2013:24-25).

Οι πολιτικές συνέπειες των αλλαγών στο τρόπο παραγωγής είναι σημαντικές. Το εργατικό κίνημα, χτυπημένο από τη διεθνοποίηση της οικονομίας και της παραγωγής, χάνει τη θέση του ως βασική πηγή κοινωνικής συνοχής και εργατικής εκπροσώπησης. Οι πολιτικές ιδεολογίες οι οποίες διαμορφώθηκαν μέσα στους βιομηχανικούς θεσμούς, όπως ο βασισμένος στο κράτος-έθνος δημοκρατικός φιλελευθερισμός ή ο βασισμένος στην εργασία σοσιαλισμός, μέσα στο νέο πλαίσιο της ΠΚτΔ δείχνουν κατά τον Castells να στερούνται νοήματος και επιδίδονται σε μια ατέλειωτη σειρά αλλαγών και προσαρμογών (Castells 2010β:419-420). Νέοι κοινωνικοί διαχωρισμοί προκύπτουν μέσα σε αυτό το περιβάλλον: ο διαχωρισμός ανάμεσα στην εργασία της πληροφορίας και στην εύκολα αναπληρώσιμη ανειδίκευτη εργασία· ο κοινωνικός αποκλεισμός όσων δεν έχουν πλέον αξία είτε ως παραγωγοί είτε ως καταναλωτές· ο διαχωρισμός ανάμεσα στη λογική των παγκόσμιων δικτύων κεφαλαιακών ροών και στην ανθρώπινη εμπειρία της ζωής του εργαζόμενου (Castells 2010γ:382).

Ο Castells ασχολείται επίσης με τις αλλαγές στον τρόπο με τον οποίο οργανώνονται και δρουν τα κοινωνικά κινήματα. Θα αναφερθούμε με περισσότερες λεπτομέρειες στη συνέχεια του κειμένου τόσο στην άποψη του Castells σχετικά με τη σχέση της ΠΚτΔ με τα κοινωνικά κινήματα, όσο και στην κριτική που έχει δεχθεί. Ας αναφέρουμε απλώς εδώ ότι, παρόλο που θεωρεί ότι ούτε το Internet ούτε οποιαδήποτε άλλη τεχνολογία μπορεί να αποτελέσει από μόνη της αιτία κοινωνικών αλλαγών (Castells 2015:257), θεωρεί ότι η χρήση του Internet οδηγεί στη δημιουργία νέων μορφών κινημάτων με οριζόντια οργάνωση και σε ενίσχυση στην πράξη των δημοκρατικών διαδικασιών (Castells 2015:7, 181), μια άποψη που όπως θα δούμε χαρακτηρίζεται από άλλους μελετητές ως υπεραισιόδοξη και τεχνο-κεντρική (Brym κ.α. 2018, Fuchs 2012, Morozov 2011).

1.2 Μεταδημοκρατία

Ο Κόλιν Κράουτς εννοιολογεί την έννοια της μεταδημοκρατίας (Κράουτς 2003/2006:57-59) ως το πολιτικό σύστημα όπου, ενώ διεξάγονται εκλογές και οι κυβερνήσεις μπορούν να αλλάξουν, η πολιτική διαμορφώνεται ουσιαστικά στον ιδιωτικό χώρο μέσα από διαπραγματεύσεις και συνδιαλλαγές ανάμεσα στις κυβερνήσεις και τα κυρίαρχα στρώματα, με την πλειοψηφία των πολιτών να κρατά μια ήσυχη, έως και απαθή στάση. Ενώ η δημοκρατία ευδοκimeί όταν η μάζα των πολιτών έχει και αξιοποιεί τη δυνατότητα να διαμορφώνει την ατζέντα της δημόσιας ζωής, στη μεταδημοκρατία απλώς αντιδρά στα ερεθίσματα που οι ανταγωνιστικές ομάδες επαγγελματιών, ειδικευμένων στις τεχνικές της πειθούς, διαμορφώνει για αυτούς. Ο Κράουτς τονίζει ότι δεν πρόκειται για μια παλινδρόμηση στις αρχές του εικοστού αιώνα: βρισκόμαστε σε ένα διαφορετικό σημείο της ιστορίας. Τα τυπικά συστατικά της δημοκρατίας επιβιώνουν σχεδόν όλα στην μεταδημοκρατική περίοδο, όμως η παγκοσμιοποίηση των επιχειρηματικών συμφερόντων έχει ως συνέπεια την επιστροφή σε χαρακτηριστικά στοιχεία της προδημοκρατικής περιόδου. Ένα από αυτά είναι η ανεξέλεγκτη συγκέντρωση δύναμης στα χέρια μεμονωμένων προσώπων, ένα χαρακτηριστικό που επανέρχεται με τη μορφή της συγκέντρωσης δύναμης στα χέρια των εταιρειών (στο ίδιο, 80-81).

Στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης, ο Κράουτς χαρακτηρίζει την — παγκόσμια πλέον — εταιρεία ως τον θεμελιώδη θεσμό του μεταδημοκρατικού κόσμου. Η επιρροή των παγκόσμιων εταιρειών στις πολιτικές των κυβερνήσεων είναι πολύ μεγαλύτερη από την αντίστοιχη των πολιτών. Η μορφή δε αυτών των εταιρειών διαφέρει από την παλαιότερη εικόνα της συμπαγούς, σταθερής εταιρείας. Καθώς η αστάθεια των σύγχρονων αγορών και ο νέος, κομβικός ρόλος των χρηματαγορών έθεσε την ευελιξία ως κεντρική λειτουργική προτεραιότητα, η νέα μορφή των εταιρειών αυτών είναι η μορφή της εταιρείας φάντασμα. Ο Κράουτς περιγράφει αυτές τις εταιρείες φαντάσματα ως «...προσωρινές, ανώνυμες οικονομικές συσσωματώσεις με στόχο τον ηλεκτρονικό συντονισμό ενός συνόλου αποσυνδεδεμένων δραστηριοτήτων...», οι οποίες ανήκουν «...σε μια διαρκώς μεταβαλλόμενη ομάδα μετόχων που εμπορεύονται ηλεκτρονικά τις μετοχές τους». Η εταιρεία φάντασμα δηλαδή είναι μια εταιρεία η οποία δεν βρίσκεται πουθενά, αλλά ταυτόχρονα βρίσκεται παντού, διάχυτη μέσα στο παγκόσμιο δίκτυο κεφαλαίου, παραγωγής και εξουσίας που περιγράφει ο Castells (Κράουτς 2003/2006:91-100).

Αυτή η φασματική ύπαρξη δεν αποτρέπει όμως τη συγκέντρωση πλούτου και εξουσίας. Η επικρατούσα τάση στην οργάνωση των εταιρειών δίνει μεγάλες εξουσίες στα ανώτερα διευθυντικά στελέχη. Παράλληλα, η εκχώρηση κυβερνητικών δραστηριοτήτων στις εταιρείες επεκτείνει τις εξουσίες τους, πέρα από την οικονομία και στην πολιτική διοίκηση. Η οικονομική ισχύς τους από την άλλη επιτρέπει την προνομιακή τους πρόσβαση όχι μόνο στους πολιτικούς και δημόσιους λειτουργούς, αλλά και σε οργανώσεις που δραστηριοποιούνται σε μη κερδοσκοπικούς τομείς, όπως η έρευνα και ο πολιτισμός. Οι εταιρείες δεν είναι πλέον απλοί οργανισμοί, αλλά συγκεντρώσεις ισχύος (Κράουτς 2003/2006:106-109).

1.3 Η μεταδημοκρατία της Παγκόσμιας Κοινωνίας των Δικτύων

Έχουν ήδη αρχίσει να γίνονται φανερά από τα παραπάνω τα σημεία όπου συναντώνται οι οπτικές των Κράουτς και Castells. Η νέα μορφή κοινωνικής οργάνωσης την οποία περιγράφει ο Castells αποτελεί το υπόστρωμα των πολιτικών αλλαγών που ο Κράουτς περιγράφει ως μεταδημοκρατία. Ο κυρίαρχος μεταδημοκρατικός θεσμός, η παγκόσμια εταιρεία φάντασμα, δε θα μπορούσε να υπάρξει χωρίς τη λογική του δικτύου. Ο Κράουτς περιγράφει ακριβώς αυτό όταν απεικονίζει τη σύγχρονη εταιρεία ως ένα διευθυντήριο το οποίο κρατάει μόνο τη στρατηγική εξουσία λήψης οικονομικών αποφάσεων και το οποίο αναθέτει ολόκληρη τη διαδικασία παραγωγής σε ένα «διάσπαρτο σύνολο μονάδων παραγωγής», χρησιμοποιώντας το Internet και την τεχνολογία της πληροφορικής για την οργάνωση της παραγωγής, ενώ η κύρια επιδίωξη είναι η εδραίωση στον χρηματοοικονομικό τομέα όπου το κεφάλαιο είναι πιο ευκίνητο (Κράουτς 2003/2006:98).

Υπό αυτήν την έννοια αποδίδουμε τη μεταδημοκρατία στην Παγκόσμια Κοινωνία των Δικτύων, ως ένα δηλαδή φαινόμενο το οποίο, αν και δεν σχετίζεται απαραίτητα με αιτιακή σχέση με την ΠΚτΔ, οφείλει ωστόσο σε αυτήν βασικά χαρακτηριστικά του όπως η οικονομική παγκοσμιοποίηση και η ανάδειξη των εταιρειών σε συγκεντρώσεις ισχύος, χαρακτηριστικά χωρίς τα οποία δεν θα μιλούσαμε για μεταδημοκρατία.

Τα σημεία όπου συγκεντρώνεται (ή συμπυκνώνεται) η εξουσία είναι ένα σημαντικό στοιχείο της μεταδημοκρατίας της ΠΚτΔ όταν αναφερόμαστε στα κοινωνικά κινήματα. Οι Tarrow και Tilly (2015:10) περιγράφουν τα κοινωνικά κινήματα ως φαινόμενο της συγκρουσιακής πολιτικής, ένα πεδίο που αποτελεί την τομή της συλλογικής δράσης, της σύγκρουσης και της πολιτικής. Η μεταφορά ισχύος από τους θε-

σμούς του έθνους-κράτους, οι οποίοι σταδιακά χάνουν τον έλεγχο των παγκόσμιων ροών πληροφορίας και πλούτου (Castells 2010α: xviii), προς τις νέες συγκεντρώσεις ισχύος που διαμορφώνονται, αλλάζει και τον τρόπο που διαμορφώνεται η κινηματική δράση, αλλά και τον προσδιορισμό του έτερου μέρους της σύγκρουσης.

Είδαμε τη θέση του Κράουτς για τις εταιρείες ως συγκεντρώσεις ισχύος. Ο Sklair (2009:503-511) περιγράφει τη Διεθνική Καπιταλιστική Τάξη (Transnational Capitalist Class) ως μια σύνθετη δομή αποτελούμενη από τέσσερα τμήματα: το εταιρικό, το οποίο αποτελείται από αυτούς που ελέγχουν τις διεθνικές εταιρείες· το πολιτικό, αποτελούμενο από πολιτικούς και στελέχη διεθνικών οργανισμών· το εμπορικό, το οποίο συνθέτουν οι έμποροι και τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης· τέλος το επαγγελματικό, δηλαδή τα ανώτερα στελέχη των εταιριών που προσφέρουν χρηματοοικονομικές υπηρεσίες και υπηρεσίες δημοσίων σχέσεων, καθώς και τα μέλη των think tanks με νεοφιλελεύθερο ιδεολογικό προσανατολισμό.

Ο Castells από την άλλη πλευρά αρνείται ρητά (Castells 2010α:505) την ύπαρξη μιας παγκόσμιας καπιταλιστικής τάξης. Μιλάει για έναν «απρόσωπο συλλογικό καπιταλιστή», πάνω από προσωποποιημένους καπιταλιστές και ομάδες καπιταλιστών, ο οποίος είναι φτιαγμένος από οικονομικές ροές που λειτουργούν μέσα από ηλεκτρονικά δίκτυα, ένα δίκτυο από δίκτυα κεφαλαίου. Το κοινό σημείο και στις τρεις παραπάνω αναλύσεις είναι η αποσύνδεση από τον χώρο, τον χρόνο αλλά και τα πρόσωπα. Η εξουσία δε βρίσκεται συγκεντρωμένη σε ένα έθνος-κράτος, στα χέρια ενός φεουδάρχη, ενός βιομηχάνου ή μιας εταιρείας με συγκεκριμένους ιδιοκτήτες και σταθερή παρουσία. Συγκεντρώνεται σε μια εταιρεία φάντασμα η οποία ρέει και μεταλλάσσεται ανάλογα με τις χρηματοοικονομικές συνθήκες σύμφωνα με τον Κράουτς, βρίσκεται διάχυτη στην πολύπλοκη δομή που ο Sklair περιγράφει ως Διεθνική Καπιταλιστική Τάξη, ή πλανάται σαν απρόσωπος συλλογικός καπιταλιστής στο παγκόσμιο δίκτυο των χρηματοοικονομικών ροών και των MME, το οποίο δομείται και το ίδιο από σχέσεις εξουσίας (Castells 2013:44-45).

Πρόκειται τελικά για μια παράδοση συνύπαρξης συγκέντρωσης αλλά και διάχυσης ισχύος, καθώς η εξουσία να μεν συγκεντρώνεται με τρόπους οι οποίοι οδηγούν σε φαινόμενα όπως αυτά που περιγράφει ο Κράουτς ως μεταδημοκρατία, αλλά ταυτόχρονα αυτές οι συγκεντρώσεις ισχύος δεν μπορούν να τοποθετηθούν και να οριοθετηθούν με ακρίβεια, κάτι που έχει ως συνέπεια να απαιτούνται νέοι τρόποι

συλλογικής δράσης. Ο Alberto Melucci επισημαίνει ότι οι κυβερνώντες έχουν να αντιμετωπίσουν νέες μορφές δράσης καθώς οι παραδοσιακοί μηχανισμοί πολιτικής κοινωνικοποίησης, πολιτισμικής καινοτομίας και θεσμικού εκμοντερνισμού επανακαθορίζονται (Melucci 1989:41). Οι Keane και Mier στην εισαγωγή του ίδιου βιβλίου (Melucci 1989:1-9) επισημαίνουν την άποψη του Melucci σχετικά με την κρίση αντιπροσώπευσης στις σύγχρονες κοινωνίες και το επιχείρημά του για μια «μεταβιομηχανική δημοκρατία», κάτι που κάνει τα κοινωνικά κινήματα να μένουν «άστεγα», καθώς δεν μπορούν να εκπροσωπηθούν από πολιτικά κόμματα, κοινοβούλια και άλλους πολιτικούς μηχανισμούς (στο ίδιο, 7-8). Ο συνδυασμός αυτός, η αντιπαράθεση δηλαδή των «άστεγων», με δυσκολίες στην πολιτική εκπροσώπηση κινήματων σε συγκεντρώσεις ισχύος ασαφώς οριοθετημένες μέσα σε ένα μεταδημοκρατικό πολιτικό περιβάλλον και μια κοινωνική οργάνωση που καθορίζεται από τη λογική του δικτύου, οδηγεί σε αλλαγές τόσο στον τρόπο οργάνωσης και τις μορφές δράσης όσο και στις αξιακές πλαισιώσεις και το πολιτικό περιεχόμενο των κοινωνικών κινήματων.

1.4 Εξουσία και αυτονομία με τη λογική του δικτύου

1.4.1 Εξουσία. Ο Castells (2013:10-11) ορίζει την εξουσία ως εξής:

Η εξουσία είναι η σχεσιακή ικανότητα που επιτρέπει σε έναν κοινωνικό δρώντα να επηρεάζει ασύμμετρα τις αποφάσεις άλλων κοινωνικών δρώντων με τρόπους σύμφωνους με τη βούληση, τα συμφέροντα και τις αξίες του κατέχοντος την εξουσία δρώντα⁷.

Διευκρινίζει επιπλέον ότι ο όρος «κοινωνικός δρων» μπορεί να περιλαμβάνει μια πληθώρα υποκειμένων, όπως άτομα, οργανισμούς ή δίκτυα, τελικά όμως όλα αυτά εκφράζουν ανθρώπινη δράση, ανεξάρτητα από το πώς αυτή έχει οργανωθεί. Τονίζει ότι η εξουσία είναι σχεσιακή, υπό την έννοια ότι δεν είναι μια ιδιότητα αλλά μια σχέση, καθώς δεν μπορεί να ιδωθεί ανεξάρτητα από τη σχέση των δύο υποκειμένων, του εξουσιαστή και του εξουσιαζόμενου, σε ένα δεδομένο πλαίσιο. Σημειώνει επίσης ότι είναι μια ασύμμετρη σχέση, καθώς δεν μπορεί ποτέ να υπάρξει απόλυτη εξουσία, δηλαδή μηδενική επίδραση του εξουσιαζόμενου προς τον εξουσιάζοντα. Η σχέση εξουσίας βασίζεται στην ύπαρξη ενός βαθμού αποδοχής και συμμόρφωσης από την πλευρά του εξουσιαζόμενου και με τη μείωση αυτών των χαρακτηριστικών πέρα από ένα σημείο, η σχέση εξουσίας αλλάζει με την εμφάνιση αντίστασης και απόρριψης και μπορεί να οδηγήσει σε θεσμική ή δομική αλλαγή.

⁷ Οι μεταφράσεις στη συνέχεια του κειμένου από βιβλιογραφικές πηγές στην αγγλική γλώσσα είναι του γράφοντος.

Η εξουσία στο αναλυτικό μοντέλο που προτείνει ο Castells, αυτό της ΠΚτΔ, εντοπίζεται με τέσσερις μορφές (Castells 2013:42-47):

- *Η εξουσία δικτύωσης*, η εξουσία δηλαδή που ασκούν οι κοινωνικοί δρώντες που είναι κόμβοι του δικτύου στους κοινωνικούς δρώντες που βρίσκονται έξω από αυτό. Πρόκειται δηλαδή για μια εξουσία αποκλεισμού.
- *Η εξουσία του δικτύου*, η εξουσία δηλαδή που ασκεί το δίκτυο πάνω στα μέλη του με τη μορφή των κανονισμών τους οποίους κάθε κόμβος του δικτύου πρέπει να ακολουθεί.
- *Η δικτυωμένη εξουσία*. Ο Castells καταλήγει στο συμπέρασμα ότι, δεδομένης της πολυπλοκότητας των δικτύων που δομούν την ΠΚτΔ, δεν έχει νόημα να μιλάμε για μια και μοναδική Εξουσία, ή για εξουσία με την παραδοσιακή έννοια. Τα δίκτυα δομούνται από σχέσεις εξουσίας και κάθε κόμβος τους κατέχει κάποια εξουσία και συμμετέχει σε αυτές τις σχέσεις, ως εξουσιαστής και ως εξουσιαζόμενος.
- *Η εξουσία της δημιουργίας των δικτύων*. Αυτή είναι η πιο σημαντική εξουσία στη θεωρία του Castells, καθώς σε έναν δικτυωμένο κόσμο, η δυνατότητα επιβολής ελέγχου πάνω σε άλλους εξαρτάται από δύο μηχανισμούς: τη δυνατότητα δημιουργίας δικτύων και προγραμματισμού τους με τους απαιτούμενους στόχους και δεύτερον τη δυνατότητα διασύνδεσης δικτύων με κοινούς στόχους μεταξύ τους και τον συνδυασμό των πόρων τους και την αντιμετώπιση του ανταγωνισμού μέσα από στρατηγικές συνεργασίες.

Όπως είδαμε παραπάνω (σελ. 6), ο Castells περιγράφει έναν υβριδικό κόσμο, όπου τα κοινωνικά δίκτυα συναντάνε τα παγκόσμια δίκτυα επικοινωνίας και αλληλεπιδρούν μέσω αυτών αλλά και με αυτά. Αυτή η αλληλεπίδραση απαιτεί την ύπαρξη συγκεκριμένων μηχανισμών μέσω των οποίων οι άνθρωποι (και συνεπώς τα προϋπάρχοντα κοινωνικά δίκτυα) έρχονται σε επαφή και αλληλεπιδρούν με τα παγκόσμια δίκτυα επικοινωνίας. Ονομάζουμε αυτούς τους μηχανισμούς σημεία διεπαφής. Ένα σημείο διεπαφής μπορεί να έχει πολλές μορφές: φυσικές (ένας υπολογιστής, ένα κινητό τηλέφωνο, ένα tablet) αλλά και άυλες ή, ελλείψει καταλληλότερου όρου, «εικονικές» (ένα λειτουργικό σύστημα, ένας browser, μια εφαρμογή κοινωνικής δικτύωσης).

Το ερώτημα που τίθεται είναι πόσο σημαντικά είναι αυτά τα σημεία διεπαφής. Η πρακτική τους σημασία είναι προφανής. Η πλευρά που μας ενδιαφέρει εδώ είναι ο ρόλος τους ως μέσα άσκησης εξουσίας ή ως σημεία συγκέντρωσης ισχύος.

Τα σημεία διεπαφής μπορούν να τοποθετηθούν στο παραπάνω μοντέλο εξουσίας τουλάχιστον με δύο τρόπους. Η λειτουργία ενός δικτύου απαιτεί κανονισμούς, οι οποίοι επιβάλλονται στους κόμβους του από το δίκτυο. Στο τεχνικό επίπεδο των πληροφοριακών συστημάτων και δικτύων, οι κανονισμοί αυτοί εμφανίζονται με τη μορφή τεχνικών προδιαγραφών και πρωτοκόλλων τα οποία είναι αναγκαία για την ίδια τη λειτουργία τους. Ειδικά στο άυλο κομμάτι των ψηφιακών δικτύων, αυτό του λογισμικού, οι προδιαγραφές και τα πρωτόκολλα επικοινωνίας είναι δομικό στοιχείο των δικτύων, καθώς ένας υπολογιστής που δεν μπορεί να επικοινωνήσει με άλλους υπολογιστές απλώς δεν μπορεί να συμμετέχει σε οποιοδήποτε δίκτυο. Στην περίπτωση του Internet, οι κανόνες αυτοί εξελίχθηκαν σταδιακά μέσα από τη συνεργασία ομάδων και ατόμων, συνήθως από μια αρχική σύλληψη μιας ομάδας ή ενός μόνο ανθρώπου, όπως στην περίπτωση του πρωτοκόλλου HTTP⁸. Καθώς όμως το Internet περνάει στη φάση της εμπορευματοποίησης και διαμορφώνεται η ΠΚτΔ, η εξουσία αυτή, της διαμόρφωσης δηλαδή των κανόνων λειτουργίας του, γίνεται αντικείμενο σκληρών μαχών, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση της πρότασης για υποστήριξη δυνατοτήτων DRM⁹ από το πρωτόκολλο HTTP¹⁰.

Από μian άλλη οπτική, κανόνες επιβάλλονται και στους μη ψηφιακούς κόμβους του δικτύου, τους ανθρώπους. Το πιο απλό παράδειγμα είναι η διάταξη των πληκτρων σε ένα πληκτρολόγιο. Παρόλη την ύπαρξη εναλλακτικών διατάξεων, σπάνια θα συναντήσει κανείς ένα πληκτρολόγιο το οποίο να μην ακολουθεί τη διάταξη QWERTY, η οποία δημιουργήθηκε λόγω των μηχανικών περιορισμών των γραφομηχανών, περιορισμοί οι οποίοι δεν έχουν πλέον σημασία στα πληκτρολόγια των υπολογιστών. Η δυνατότητα που δίνει μια κοινή σε όλα τα πληκτρολόγια διάταξη να μπορεί ο οποιοσδήποτε χρήστης να χρησιμοποιήσει οποιοδήποτε πληκτρολόγιο σε συνδυασμό με τη δυσκολία εκμάθησης μιας νέας διάταξης από όλους τους χρήστες, κάνει την όποια σκέψη αλλαγής της διάταξης να φαντάζει ανόητη. Κάθε χρήστης πληκτρολογίου λοιπόν βρίσκεται σε μια σχέση εξουσίας με μια συνηθισμένη συσκευή, με

8 HyperText Transfer Protocol.

9 Digital Rights Management.

10 <https://www.theguardian.com/technology/2013/jun/06/html5-drm-w3c-open-web>, ανακτήθηκε Ιανουάριο 2019.

τόσο μεγάλο όμως βαθμό αποδοχής και συμμόρφωσης που τελικά και λαμβάνοντας υπόψη τα πλεονεκτήματα αυτής της επιλογής, η σχέση εξουσίας μετατρέπεται σε λειτουργία χειραφέτησης.

Σε ένα λιγότερο υλικό επίπεδο, η χρήση ενός λογισμικού, είτε πρόκειται για ένα λειτουργικό σύστημα είτε για ένα μέσο κοινωνικής δικτύωσης (στο εξής ΜΚΔ), οδηγεί στην υιοθέτηση εκ μέρους του χρήστη συγκεκριμένων συμπεριφορών που έχουν να κάνουν με αυτό καθεαυτό το λογισμικό, αλλά και με τους άλλους ανθρώπινους κόμβους του δικτύου. Ένα πρόγραμμα ηλεκτρονικού ταχυδρομείου μπορεί, μέσω των ευκολιών που παρέχει ή των προβλημάτων που δημιουργεί, να διαμορφώσει τη μορφή των e-mails που στέλνει ένας χρήστης. Η ανάγκη για πληκτρολόγηση όσο το δυνατόν λιγότερων χαρακτήρων στις φορητές συσκευές με οθόνη αφής, λόγω της δυσκολίας που προκαλεί η έλλειψη πληκτρολογίου, οδήγησε στη δημιουργία μιας μορφής στενογραφίας, όπου για παράδειγμα η λέξη «δηλαδή» μετατρέπεται σε «δλδ», με κάποιες μάλιστα από αυτές τις συντομογραφίες, ιδίως στην αγγλική γλώσσα, να επιστρέφουν στον προφορικό λόγο¹¹. Φτάνουμε έτσι και στον δεύτερο τρόπο με τον οποίον τα σημεία διεπαφής τοποθετούνται στο μοντέλο του Castells, τη δικτυωμένη εξουσία, όπου εκδηλώνεται το αδύναμο μέρος της ασύμμετρης σχέσης εξουσίας. Ο ανθρώπινος κόμβος-χρήστης επιδρά μέσω της ίδιας της χρήσης στη διαμόρφωση των χαρακτηριστικών του λογισμικού, τα οποία με τη σειρά τους μεταφέρουν αυτές τις αλλαγές σε άλλους κόμβους-χρήστες.

Πιο σημαντικό όμως είναι το γεγονός ότι τα σημεία διεπαφής επιτρέπουν στους κόμβους-χρήστες να παρακάμψουν την εξουσία αυτών που ο Castells αποκαλεί «κλειδοκράτορες» των μέσων μαζικής ενημέρωσης (Castells 2013:418-419), κάτι που σε ένα παραδοσιακό δίκτυο ΜΜΕ (αποτελούμενο από εφημερίδες και ραδιοφωνικούς και τηλεοπτικούς σταθμούς) δεν θα ήταν εφικτό, καθώς θα έρχονταν αντιμέτωποι με την εξουσία των «κλειδοκρατόρων» αρχισυντακτών και διευθυντών προγράμματος. Αυτή ακριβώς η δυνατότητα παράκαμψης των «κλειδοκρατόρων» μπορεί να περιοριστεί στα σημεία διεπαφής, με τη μορφή περιορισμών και αποκλεισμών στα ΜΚΔ, με τους κατάλληλους αλγόριθμους σε μια μηχανή αναζήτησης ή ακόμα και με λογισμικό παρακολούθησης σε ένα λειτουργικό σύστημα. Με αυτήν την έννοια, κάθε υλικό ή άυλο σημείο διεπαφής αποτελεί ένα εν δυνάμει μέσο άσκησης εξουσίας.

¹¹ Για παράδειγμα η συντομογραφία “OMG” της φράσης “oh my God!” εμφανίζεται πλέον σε λεξικά (πηγή: Oxford Dictionaries).

1.4.2 Αυτονομία. Ο Καστοριάδης (2014:61-64) ορίζει ως αυτόνομο άτομο αυτό που δίνει τους νόμους στον εαυτό του, το άτομο δηλαδή που αμφισβητεί και δεν αποδέχεται καμία αυθεντία. Η ατομική αυτονομία είναι το αναγκαίο παρακολούθημα της συλλογικής, της πολιτικής δηλαδή αυτονομίας. Για τον Καστοριάδη όλες οι ανθρώπινες κοινωνίες δημιουργήθηκαν υπό καθεστώς ετερονομίας. Παρόλο δηλαδή που οι ίδιες δημιούργησαν τους θεσμούς τους, ενσωματώνουν σε αυτούς την ιδέα ότι αυτοί δεν είναι δικό τους δημιούργημα αλλά δημιουργήθηκαν από κάτι άλλο, όχι ανθρώπινο — προγόνους, ήρωες, θεούς — και συνεπώς είναι μη αμφισβητήσιμοι και δεν μπορούν να αλλάξουν. Στην ΠΚτΔ, πέρα από τους παραδοσιακούς κοινωνικούς θεσμούς, αναπόσπαστο μέρος της είναι εξ' ορισμού οι θεσμοί που αναδύονται μέσα από την κυριαρχία της ψηφιακής τεχνολογίας. Ο Giddens (1990/2001:106) επισημαίνει τη σύνδεση των νεωτερικών θεσμών με τους μηχανισμούς εμπιστοσύνης σε αφηρημένα συστήματα και ιδιαίτερα σε ειδικευμένα συστήματα. Επισημαίνει επίσης (Giddens 1990/2001:74) το γεγονός ότι ορισμένα άτομα ή ομάδες ιδιοποιούνται την εξειδικευμένη γνώση πιο εύκολα από άλλες, κάτι που ονομάζει «διαφορική εξουσία» — μια μορφή εξουσίας αποκλεισμού, ένας όρος που συγκλίνει νοηματικά με την εξουσία δικτύωσης που είδαμε παραπάνω. Για ένα μη εξειδικευμένο άτομο, το οποίο συμμετέχοντας στην ΠΚτΔ αναγκαστικά εμπλέκεται σε σχέση εμπιστοσύνης με τα εξειδικευμένα συστήματα που ονομάζουμε σημεία διεπαφής, τα συστήματα αυτά εκπροσωπούν μια αυθεντία την οποία δεν μπορεί να αμφισβητήσει. Η τεχνολογική πολυπλοκότητα που κρύβεται πίσω από την οθόνη του κινητού, όσο κι αν είναι δημιουργημένη από ανθρώπους, λειτουργεί ως ένας εξωκοινωνικός θεσμός, υπονομεύοντας έτσι την αυτονομία της κοινότητας, την αναστοχαστική δηλαδή σχέση της κοινωνίας με τον εαυτό της η οποία θα της επέτρεπε να μην αποξενώνεται από τη δημιουργική της δύναμη σύμφωνα με τον Καστοριάδη (Λατούς 2014:19-20).

Με αυτήν την έννοια, η τεχνολογία δεν είναι αξιακά ουδέτερη: μπορούμε να επιλέξουμε τον κατασκευαστή του κινητού ή τη χρήση του ενός ή του άλλου λειτουργικού συστήματος, όμως δεν υπάρχει η δυνατότητα επιλογής μιας διαφορετικής τεχνικής¹² ως σύνολο, παρά μόνο επιλογή ανάμεσα στις τεχνολογικές δυνατότητες του τε-

12 Ο Σκομβούλης (2019:46) διακρίνει την τεχνική από την τεχνολογία ως όρο:

Με τον όρο «τεχνική» εννοούμε την ευρύτερη αντίληψη που αναπτύσσουν οι νοητικές δομές της κοινωνίας (θρησκευτικές, επιστημονικές εντέλει ιδεολογικές) για τον τρόπο που αντιλαμβάνεται την κοινωνική της αυτονομία σε σχέση με τις φυσικές αναφορές της (στο βαθμό επομένως που η καπιταλιστική κοινωνία αυτονομείται όλο και περισσότερο από τις φυσικές αναφορές της, ο «λόγος» περί της τεχνικής αποκτά ολοένα και μεγαλύτερη σημασία) – ο όρος έχει κατά συνέπεια μία περισσότερο φι-

χνολογικού φάσματος της εποχής μας (Καστοριάδης 1991:285). Η τεχνική κάθε κοινωνίας είναι αδιαχώριστη από το οικονομικό και κοινωνικό σύνολο: για τον Καστοριάδη, δεν μπορεί να υπάρξει καπιταλιστική οικονομία χωρίς καπιταλιστική τεχνική, αλλά και η καπιταλιστική τεχνική δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς καπιταλιστική οικονομία (Καστοριάδης 1991:288).

1.4.3 Δίκτυα εξουσίας. Το σημείο όπου ο Castells συναντά τον Καστοριάδη είναι ακριβώς αυτή η συνύφανση της τεχνολογίας στον κοινωνικό ιστό. Αλλά αυτό είναι η μόνη σύγκλιση — Καστοριάδης και Castells καταλήγουν σε αντίθετα συμπεράσματα σχετικά με την επίδραση αυτής της συνύπαρξης στον εκδημοκρατισμό και την αυτονομία της κοινωνίας. Από την οπτική του Καστοριάδη, η τεχνολογία οδηγεί στη δημιουργία νέων εξωκοινωνικών θεσμών, πολλοί από τους οποίους παίρνουν την μορφή σημείων διεπαφής. Μεγάλα ΜΚΔ όπως το Facebook και το Twitter αναδύονται ως νέοι πόλοι εξουσίας οι οποίοι συγκεντρώνουν μορφές εξουσίας τόσο παραδοσιακού καπιταλιστικού τύπου μέσω της ιδιοκτησίας μέσων παραγωγής (όσο και αν αυτά διαφέρουν από τα μέσα παραγωγής παλαιότερων εποχών), όσο και εξουσία νέου τύπου (όπως στην περίπτωση της εταιρείας Cambridge Analytica¹³) μέσω του ελέγχου νέων μέσων μαζικής ενημέρωσης και επικοινωνίας τα οποία αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα της νέας μορφής κοινωνικής οργάνωσης. Η θέση λοιπόν αυτών των κόμβων του δικτύου στην ΠΚτΔ και η συγκέντρωση ισχύος την οποία αντιπροσωπεύουν, τα μετατρέπει σε εξωκοινωνικούς θεσμούς οι οποίοι υπονομεύουν τις προσπάθειες για μια πιο δημοκρατική, αυτόνομη κοινωνία.

Η οπτική του Castells είναι πιο αισιόδοξη. Η παραδοχή εκ μέρους του της σχεσιακής φύσης της εξουσίας που περιγράψαμε παραπάνω, τον οδηγεί στην αντίληψη ότι η εξουσία στην ΠΚτΔ είναι διάχυτη, παίρνοντας τη μορφή ασύμμετρων μεν αλλά αμφίδρομων σχέσεων εξουσίας. Επισημαίνει έτσι το δυναμικό χειραφέτησης που περιλαμβάνεται στο Internet, καθώς αυτό δίνει τη δυνατότητα σε πολύ περισ-

λοσοφική χροιά.

13 Η εταιρεία Cambridge Analytica χρησιμοποίησε προσωπικά δεδομένα τα οποία ανέκτησε από περισσότερα από πενήντα εκατομμύρια λογαριασμούς του κοινωνικού δικτύου Facebook χωρίς άδεια, για τη δημιουργία ενός συστήματος το οποίο μπορούσε να επηρεάσει ψηφοφόρους των Ηνωμένων Πολιτειών μέσω στοχευμένων πολιτικών μηνυμάτων, βασιζόμενο στο ψυχολογικό προφίλ του κάθε ψηφοφόρου όπως αυτό προέκυψε από την ανάλυση των παραπάνω δεδομένων (πηγή: The Cambridge Analytica files: the story so far).

σότερους ανθρώπους να επιδράσουν στη δικτυωμένη εξουσία ξεκινώντας από τους εαυτούς τους ως κόμβους που δομούν το δίκτυο, με εργαλείο την κριτική σκέψη (Castells 2013:431-432).

Η πραγματικότητα όμως φαίνεται να διαψεύδει την αισιοδοξία του Castells. Τα μεταδημοκρατικά φαινόμενα που περιγράφει ο Κράουτς — η απαθής στάση των πολιτών, η χειραγωγή τους ως αποτέλεσμα της δράσης των επαγγελματιών της πειθούς, η κυριαρχία της εταιρείας φάντασμα στην παγκόσμια οικονομία — δείχνουν να επιβεβαιώνουν περισσότερο την άποψη του Καστοριάδη παρά αυτήν του Castells. Το δυναμικό χειραφέτησης του Internet δεν φαίνεται να εκδηλώνεται. Αντίθετα, σημεία διεπαφής όπως τα ΜΚΔ αναδύονται ως νέα μέσα παραγωγής και εξαγωγής υπεραξίας από τους χρήστες τους, μετατρέποντας σε χρόνο εργασίας και τελικά σε εμπόρευμα (Ekman 2016:105-106) τον ελεύθερο χρόνο που ο χρήστης αφιερώνει σε αυτά, επιβεβαιώνοντας έτσι την πρόβλεψη (1981) επισήμανση του Dallas Smythe σχετικά με την μετατροπή του ίδιου του κοινού σε εμπόρευμα από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης μέσω της διαδικασίας της διαφήμισης (Fischer 2016:181-183).

2. Κοινωνικά κινήματα

Ανεξάρτητα από την πλευρά, αισιόδοξη ή σκεπτικιστική, από την οποία εξετάζουμε τις αλλαγές που επιφέρουν στην κοινωνική πραγματικότητα οι τεχνολογικές εξελίξεις, το μόνο σίγουρο είναι ότι αυτές οι αλλαγές είναι πραγματικές. Το παραπάνω θεωρητικό πλαίσιο αποτελεί μια περιγραφή της σύγχρονης παγκόσμιας κοινωνίας η οποία θα μας διευκολύνει να εξετάσουμε πώς επιδρούν αυτές οι αλλαγές στα κοινωνικά κινήματα. Η θεωρητική απεικόνιση της παγκόσμιας κοινωνίας ως μια μορφή δικτύου εμφανίζει μια ερμηνευτική ισχύ ακριβώς γιατί φέρνει στο προσκήνιο μια κατηγορία κοινωνικών αλλαγών η οποία είναι ιστορικά μοναδική και ιδιαίτερα σημαντική για τις κοινωνικές διεργασίες. Η προσθήκη σε αυτήν την εικόνα του φαινομένου της Μεταδημοκρατίας όπως περιγράφεται από τον Κράουτς ως μια έκφραση αυτών των δομικών αλλαγών, καθώς και της έννοιας του εξωκοινωνικού θεσμού και της στενής σχέσης της τεχνικής με τα κοινωνικά και τα πολιτικά φαινόμενα κατά την οπτική του Καστοριάδη, συνιστούν ένα θεωρητικό μοντέλο το οποίο θα μας βοηθήσει να εντοπίσουμε και να αναλύσουμε τις μορφές που παίρνουν τα κοινωνικά κινήματα στη σύγχρονη εποχή.

Σκοπός αυτού του κεφαλαίου είναι η επέκταση του θεωρητικού πλαισίου στον χώρο των κοινωνικών κινήματων και της συλλογικής δράσης. Θα εξετάσουμε λοιπόν δύο ορισμούς της έννοιας του κοινωνικού κινήματος, τους οποίους θα χρησιμοποιήσουμε ως σημεία αναφοράς και, με στόχο να διαμορφώσουμε ένα ευρύτερο σημασιολογικό πεδίο το οποίο να περιλαμβάνει και άλλες μορφές συλλογικής δράσης, θα εξετάσουμε ένα συγκεκριμένο χαρακτηριστικό του εργατικού κινήματος. Στη συνέχεια θα αναφερθούμε στον τρόπο με τον οποίο λειτουργεί η συλλογική ταυτότητα στο πλαίσιο των κοινωνικών κινήματων και γιατί αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για να μπορούμε να αναφερόμαστε σε κοινωνικά κινήματα. Θα εξετάσουμε μια σειρά μοντέλων τα οποία προσπαθούν να αναλύσουν τον τρόπο με τον οποίο λειτουργούν τα κοινωνικά κινήματα, με στόχο να εντοπίσουμε αυτό που μπορεί να λειτουργήσει καλύτερα στο θεωρητικό πλαίσιο της ΠΚτΔ. Θα δούμε τέλος δύο θεωρητικές προσεγγίσεις των αλλαγών που έχει επιφέρει η ΠΚτΔ στα κοινωνικά κινήματα, καθώς και τον αντίλογο σε αυτές τις προσεγγίσεις.

2.1 Η έννοια του κοινωνικού κινήματος

Η έννοια του κοινωνικού κινήματος εμφανίστηκε στον ακαδημαϊκό χώρο στα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Ο Γερμανός κοινωνιολόγος Lorenz von Stein εισήγαγε τον όρο σε ένα βιβλίο με τίτλο *Ιστορία του γαλλικού κοινωνικού κινήματος από το 1789 ως τώρα* (1850). Λίγο νωρίτερα, το 1848, οι Μαρξ και Ένγκελς αναφέρονταν στο προλεταριακό κίνημα. Ο όρος αρχικά αναφερόταν σε μια συνεχή, ενιαία διαδικασία, με στόχο τη συνειδητοποίηση και την ενδυνάμωση της εργατικής τάξης. Προς το τέλος του 19^{ου} αιώνα ο όρος αρχίζει να απαντάται και στον πληθυντικό και η έννοια του κοινωνικού κινήματος επεκτείνεται πέρα από τους οργανωμένους προλετάριους περιλαμβάνοντας μια ευρεία ποικιλία κοινωνικών διεκδικητών, όπως οι γυναίκες και οι αγρότες (Tilly 2004:5-6).

Σχεδόν τριάντα χρόνια νωρίτερα (το 1992) ο Mario Diani επισημαίνει το γεγονός ότι, παρόλο που η μελέτη των κοινωνικών κινήσεων επιδεικνύει μια εντυπωσιακή ανάπτυξη και αρκετοί μελετητές παραθέτουν αναλυτικούς ορισμούς του όρου «κοινωνικό κίνημα», απουσιάζει ένας κοινά αποδεκτός ορισμός, ακόμα και ως μια κοινή, σιωπηρή συμφωνία στο εμπειρικό επίπεδο, με αποτέλεσμα ένα πλήθος ετερογενών πολιτικών και κοινωνικών φαινομένων όπως επαναστάσεις, εκστρατείες, θρησκευτικές αιρέσεις και πολιτικές οργανώσεις να εκλαμβάνονται ως κοινωνικά κινήματα στο θεωρητικό επίπεδο, οδηγώντας σε μια εννοιολογική αμφισημία η οποία συνεπάγεται απώλεια ακρίβειας και θεωρητικής σαφήνειας (Diani 1992:1-2). Αυτός ο «ορολογικός πληθωρισμός» δεν περνάει απαρατήρητος και από τον Tilly, ο οποίος αναφέρεται στην τάση ακτιβιστών (αλλά και μελετητών) να περιλαμβάνουν στον όρο «κοινωνικό κίνημα» οποιαδήποτε μορφή συλλογικής δράσης σχετίζεται με συγκεκριμένα αιτήματα. Επισημαίνει επίσης άλλα δύο σημεία σύγχυσης: την τάση να συγχέεται η συλλογική δράση ενός κινήματος με τις οργανώσεις και τα δίκτυα που στηρίζουν αυτή τη συλλογική δράση, καθώς και την αντιμετώπιση του κοινωνικού κινήματος ως έναν ενιαίο δρώντα, παραβλέποντας έτσι τη συνεχή αλληλεπίδραση μεταξύ όλων των μερών — ακτιβιστών, συμμετεχόντων, αρχών, στόχων, θεσμών, συμμάχων, αντιπάλων και ακροατηρίων — η οποία (αλληλεπίδραση) αποτελεί αυτό που ονομάζει «η μεταβαλλόμενη υφή των κοινωνικών κινήσεων» και τη συνεχή επαναδιαπραγμάτευση και ανακατάταξη που χαρακτηρίζει τα κοινωνικά κινήματα (Tilly 2004:6-7).

Διαπιστώνοντας λοιπόν την αμφισημία και τη σύγχυση που εμφανίζεται στη μελέτη των κοινωνικών κινημάτων, οι δύο παραπάνω μελετητές οδηγούνται στη διατύπωση δύο ορισμών του κοινωνικού κινήματος, τους οποίους θα χρησιμοποιήσουμε ως θεωρητική βάση στη συνέχεια αυτού του κειμένου. Ο Mario Diani στο άρθρο του *“The Concept of Social Movement”* (1992) προσπαθεί να συνθέσει έναν ορισμό του κοινωνικού κινήματος από άλλους ορισμούς, εντοπίζοντας καταρχήν τέσσερις πλευρές της δυναμικής των κοινωνικών κινημάτων: α. δίκτυα άτυπης αλληλεπίδρασης, β. κοινές πεποιθήσεις και αλληλεγγύη, γ. συλλογική δράση σε διαμφισβητούμενα θέματα και δ. δράση που βρίσκεται εκτός των θεσμικών πλαισίων και της καθημερινής ρουτίνας. Προκύπτει έτσι ένα σύνολο τριών ορισμών, οι οποίοι συνδυάζονται σε έναν σύντομο ορισμό του κοινωνικού κινήματος:

- *Κοινωνικό κίνημα είναι ένα δίκτυο άτυπων αλληλεπιδράσεων μεταξύ ενός πλήθους ατόμων, ομάδων ή/και οργανισμών.*
- *Ένα κοινωνικό κίνημα καθορίζεται από τη συγκεκριμένη συλλογική ταυτότητα την οποία μοιράζονται οι δράστες που συμμετέχουν σε αυτήν την αλληλεπίδραση.*
- *Οι δράστες των κοινωνικών κινημάτων εμπλέκονται σε πολιτική ή/και πολιτισμική σύγκρουση, με στόχο να υποστηρίξουν ή να εναντιωθούν σε μια κοινωνική αλλαγή σε συστημικό ή μη συστημικό επίπεδο.*

Ο Diani καταλήγει έτσι στον παρακάτω ορισμό:

Κοινωνικό κίνημα είναι ένα δίκτυο άτυπων αλληλεπιδράσεων μεταξύ ενός πλήθους ατόμων, ομάδων ή/και οργανισμών, το οποίο εμπλέκεται σε πολιτική ή/και πολιτισμική σύγκρουση, στη βάση μιας κοινής συλλογικής ταυτότητας.

Η προσέγγιση του Tilly (2004:7) ορίζει το κοινωνικό κίνημα ως έναν τρόπο άσκησης δημόσιας πολιτικής ο οποίος συνδυάζει τρία στοιχεία. Ο Tilly επαναδιατυπώνει (και συμπληρώνει με ένα τέταρτο) αυτά τα στοιχεία σε συνεργασία με τον Sidney Tarrow το 2015 στο βιβλίο *“Contentious Politics”*, τοποθετώντας ταυτόχρονα τα κοινωνικά κινήματα ως φαινόμενα στον χώρο της συγκρουσιακής πολιτικής. Συγκρουσιακή πολιτική είναι για τους Tilly και Tarrow το σημείο συνάντησης της συλλογικής δράσης, της σύγκρουσης και της πολιτικής (Tilly και Tarrow 2015:7). Όμως δεν είναι όλα τα φαινόμενα της συγκρουσιακής πολιτικής κοινωνικά κινήματα. Θέτουν έτσι έναν συνδυασμό τεσσάρων προϋποθέσεων για τον χαρακτηρισμό ενός φαινομένου ως κοινωνικού κινήματος (Tilly και Tarrow 2015:11):

α. παρατεταμένες διεκδικητικές εκστρατείες,

β. μια σειρά δημοσίων δράσεων, περιλαμβανομένων διαδηλώσεων, δημιουργία ειδικών οργανισμών, δημοσίων συγκεντρώσεων, ψηφισμάτων, αποστολή επιστολών και άσκησης πίεσης (lobbying),

γ. επαναλαμβανόμενες δημόσιες επιδείξεις αξιοσύνης, ενότητας, μαζικότητας και δέσμευσης.

Τα παραπάνω βασίζονται σε αυτό που οι Tilly και Tarrow ορίζουν ως

δ. κινηματικές βάσεις, δηλαδή τις οργανώσεις, τα δίκτυα, τις παραδόσεις και την αλληλεγγύη που στηρίζουν αυτές τις δραστηριότητες.

Οι Tilly και Tarrow χρησιμοποιούν δύο συγκεκριμένα παραδείγματα για να δείξουν τη διαφορά μεταξύ ενός κοινωνικού κινήματος και ενός φαινομένου που εντάσσεται στο χώρο της συγκρουσιακής πολιτικής αλλά δεν μπορούν να χαρακτηριστεί κοινωνικό κίνημα. Το πρώτο παράδειγμα, το οποίο σύμφωνα με τους Tilly και Tarrow είναι κοινωνικό κίνημα, είναι το κίνημα ενάντια στη δουλεία στη Βρετανία τον 18^ο αιώνα. Παρόλο που χρονικά τοποθετείται πριν την εμφάνιση του όρου σε ακαδημαϊκά κείμενα, φέρει όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά που σύμφωνα με τους Tilly και Tarrow καθορίζουν ένα φαινόμενο της συγκρουσιακής πολιτικής ως κοινωνικό κίνημα. Αντίθετα, τα γεγονότα που ξεκίνησαν τον Νοέμβριο του 2013 στην Ουκρανία με ειρηνικές διαδηλώσεις, εξελίχθηκαν πολύ γρήγορα σε μια βίαιη στρατιωτική σύγκρουση η οποία οδήγησε στην προσάρτηση της Κριμαίας από τη Ρωσία και η οποία συνεχίζεται μέχρι σήμερα. Σε αυτήν την περίπτωση, έχουμε ένα φαινόμενο συγκρουσιακής πολιτικής το οποίο όμως δεν μπορεί να χαρακτηριστεί κοινωνικό κίνημα καθώς δεν συγκεντρώνει τις παραπάνω τέσσερις προϋποθέσεις (Tilly και Tarrow 2015:3-7,12).

Θα σταθούμε επίσης και σε μια ιδιαίτερη περίπτωση κοινωνικού κινήματος, το εργατικό κίνημα. Η ιδιαιτερότητα του εργατικού κινήματος συνίσταται από τη μία στο γεγονός ότι είναι ουσιαστικά η αφορμή για την ανάδυση του όρου «κοινωνικό κίνημα» όπως είδαμε παραπάνω, από την άλλη δεν σταμάτησε ποτέ να υφίσταται με τη μία ή την άλλη μορφή από την εμφάνισή του και μάλιστα σε παγκόσμιο επίπεδο, παραμένοντας έτσι το παλαιότερο ενεργό κοινωνικό κίνημα. Το εργατικό κίνημα μπορεί έτσι να ιδωθεί ως ένα πρότυπο κινήματος, η σύγκριση με το οποίο μπορεί να είναι χρήσιμη κατά την προσπάθεια να μελετήσουμε και να ταξινομήσουμε φαινόμενα συγκρουσιακής πολιτικής. Έναν συνεκτικό ορισμό του εργατικού κινήματος δίνει ο Σεραφείμ Σεφεριάδης:

«[...] το σύνολο των δραστηριοτήτων στις οποίες εμπλέκονται μέλη ή τμήματα της εργατικής τάξης και άλλα άτομα ή κοινωνικές ομάδες, καθώς και οι οργανωτικές εκδηλώσεις αυτών των δραστηριοτήτων, υπό την προϋπόθεση ότι αντηχούν

τις ιστορικές διεκδικήσεις αυτής της τάξης στο πλαίσιο μιας ταξικής σύγκρουσης και επικαλούνται ρητά ή σιωπηρά τη διακριτή της ταυτότητα ως συλλογικού υποκειμένου» (Seferiades 1998:32).

Αν συγκρίνουμε τον ορισμό αυτό του εργατικού κινήματος με τους παραπάνω ορισμούς του κοινωνικού κινήματος, παρατηρούμε ότι περιλαμβάνει όλα τα επιμέρους σημεία του ορισμού του Dianí και τις τέσσερις προϋποθέσεις των Tilly και Tarrow. Θα σταθούμε όμως στη διατύπωση «ιστορικές διεκδικήσεις». Ο Σεφεριάδης εισάγει εδώ έναν επιπλέον παράγοντα, την ιστορικότητα, όπως αυτή εκφράζεται μέσα από το περιεχόμενο των αιτημάτων του κινήματος. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, αυτή του εργατικού κινήματος, η ιστορικότητα είναι σημαντική καθώς συνδέει μεταξύ τους επιμέρους εκφάνσεις του εργατικού κινήματος και τις συλλογικές ταυτότητες που τις χαρακτηρίζουν. Το εργατικό κίνημα των ανθρακωρύχων της Αγγλίας τη δεκαετία του 1980 δεν είναι το ίδιο με το εργατικό κίνημα των βιομηχανικών εργατών του 19^{ου} αιώνα, ούτε με το κίνημα των εργαζόμενων του δικύκλου στην Αθήνα του 2018. Όμως υπάρχει ένα ιστορικό νήμα που συνδέει αυτά τα κινήματα μεταξύ τους μέσα από τις διεκδικήσεις της εργατικής τάξης οι οποίες έχουν διστορικό χαρακτήρα και περιεχόμενο, καθώς και μια συλλογική ταυτότητα, η ιστορική εργατική ταυτότητα, η οποία συνδέει μεταξύ τους τις συλλογικές ταυτότητες των επιμέρους εργατικών κινήματων. Δεδομένης της σημασίας της συλλογικής ταυτότητας για κάθε κοινωνικό κίνημα, το παράδειγμα του εργατικού κινήματος μας επιτρέπει να δεχτούμε ότι, συμπληρωματικά προς τους παραπάνω ορισμούς του κοινωνικού κινήματος, μπορούμε να μιλάμε και για μορφές συλλογικής δράσης (ή ακόμα και για κοινωνικά κινήματα) οι οποίες, ακόμα και αν δεν πληρούν όλες τις προϋποθέσεις για να χαρακτηριστούν κοινωνικά κινήματα, μπορούν να αποτελούν συστατικά στοιχεία κοινωνικών κινήματων εφόσον συνδέονται ιστορικά με ένα κοινωνικό κίνημα. Μέσα από τη διαδικασία συγκρότησης της συλλογικής ταυτότητας προκύπτει έτσι μια οριοθέτηση, μια ταξινόμηση των δρώντων σε συγκεκριμένες ομάδες και κατηγορίες, η οποία αποτελεί ένα ουσιώδες στοιχείο των κοινωνικών κινήματων και της κοινωνικής δράσης εν γένει και εγκαθιστά δεσμούς που διασχίζουν τον χώρο και τον χρόνο (Dianí και Mische 2015:312) Αυτή η θέση εμπεριέχει βέβαια τον κίνδυνο του «ορολογικού πληθωρισμού» που αναφέραμε παραπάνω, γι αυτό θα προσπαθήσουμε στη συνέχεια του κειμένου να ορίσουμε με μεγαλύτερη ακρίβεια και να ταξινομήσουμε αυτές τις μορφές συλλογικής δράσης.

2.2 Συλλογική ταυτότητα και κοινωνικά κινήματα

Ένα κοινό χαρακτηριστικό των παραπάνω ορισμών του κοινωνικού κινήματος είναι η συλλογική ταυτότητα. Ο Dianí αναφέρει ρητά την κοινή συλλογική ταυτότητα ως απαραίτητο στοιχείο του κοινωνικού κινήματος. Στις προϋποθέσεις των Tarrow και Tilly, η συλλογική ταυτότητα υπονοείται τόσο μέσα από τις παραδόσεις και την αλληλεγγύη που χαρακτηρίζουν τις κινηματικές βάσεις, αλλά κυρίως από την ενότητα, τη μαζικότητα και τη δέσμευση των δημοσίων επιδείξεων. Στον ορισμό του εργατικού κινήματος του Σεφεριάδη, η επίκληση της διακριτής ταυτότητας της εργατικής τάξης ως συλλογικού υποκειμένου είναι επίσης ρητή. Στις τρεις αυτές περιπτώσεις όμως, η συλλογική ταυτότητα παρουσιάζεται ως μια σχετικά στατική έννοια, η οποία με κάποιο τρόπο προϋπάρχει του κινήματος. Στην περίπτωση του εργατικού κινήματος, είδαμε ότι πρόκειται για μια ιστορική συλλογική ταυτότητα η οποία συνδέει τις επιμέρους εκφάνσεις του εργατικού κινήματος και λειτουργεί ως πηγή για τις επιμέρους εργατικές ταυτότητες που αναδύονται σε κάθε περίπτωση. Αλλά γενικά, η σημασία της συλλογικής ταυτότητας για τα κοινωνικά κινήματα αλλά και οι διαδικασίες μέσα από τις οποίες συγκροτούνται οι συλλογικές ταυτότητες είναι όπως είδαμε πολύ σημαντικά στοιχεία για να αρκεστούμε σε μια τέτοια στατική θεώρηση.

Αναζητώντας μια πιο δυναμική οπτική σε αυτό το θέμα, συναντάμε τον ορισμό που δίνει για τη συλλογική ταυτότητα ο Alberto Melucci. Ο Melucci (1989:33-34), σχολιάζοντας τη θεωρία κινητοποίησης πόρων στο πεδίο των κοινωνικών κινήματων, υποστηρίζει ότι βασικοί όροι αυτής της θεωρίας, όπως «διακριτοί πόροι» και «δομή ευκαιριών» δεν αποτελούν στοιχεία της αντικειμενικής πραγματικότητας, αλλά αντανakλούν τη δυνατότητα των δρώντων να αντιληφθούν, να αξιολογήσουν και να προσδιορίσουν τις δυνατότητες και τους περιορισμούς που θέτει το περιβάλλον τους. Αυτήν ακριβώς τη διαδικασία ονομάζει «συλλογική ταυτότητα» και δίνει τον παρακάτω ορισμό:

«Ονομάζω συλλογική ταυτότητα τη διαδικασία «κατασκευής» ενός συστήματος δράσης [...] Συλλογική ταυτότητα είναι ένας διαδραστικός και συλλογικός καθορισμός ο οποίος παράγεται από έναν αριθμό ατόμων (ή ομάδων σε ένα πιο περίπλοκο επίπεδο) σχετικά με τον προσανατολισμό της δράσης τους, όπως και το πεδίο των ευκαιριών και των περιορισμών εντός του οποίου η δράση αυτή πρόκειται να λάβει χώρα» (Melucci 1996:70).

Συνδέει έτσι την έννοια της συλλογικής ταυτότητας με το εκάστοτε συλλογικό φαινόμενο, εξαρτώντας τα χαρακτηριστικά της (σταθερότητα ή μεταβλητότητα, συγκέντρωση ή διάχυση, κατακερματισμός ή συνοχή) από το βαθμό διάρθρωσης του

συλλογικού φαινομένου (Melucci 1989:35). Ο ορισμός του Melucci έχει δύο βασικές συνέπειες: η πρώτη είναι ότι η συλλογική ταυτότητα δεν προϋπάρχει της δράσης. Στην καλύτερη περίπτωση, η διαδικασία της συλλογικής ταυτότητας εξελίσσεται παράλληλα με τη δράση και είναι αποτέλεσμα αυτής. Η δεύτερη συνέπεια του ορισμού της συλλογικής ταυτότητας ως διαδικασίας, είναι ότι ως διαδικασία έχει αρχή και τέλος. Αυτό, όπως επισημαίνει ο Melucci, έρχεται σε αντίθεση με το σημασιολογικό φορτίο της λέξης «ταυτότητα», μια λέξη η οποία περιέχει την έννοια της μονιμότητας. Αποδίδει τη χρήση της λέξης «ταυτότητα» ως συνθετικό μέρος της έννοιας «συλλογική ταυτότητα» στην έλλειψη καταλληλότερης λέξης, δηλαδή σε μια γλωσσολογική έλλειψη (Melucci 1996:72) και υποστηρίζει ότι η συλλογική ταυτότητα τόσο ως αναλυτικό εργαλείο όσο και ως αντικείμενο μελέτης είναι μια προσωρινή λύση σε ένα εννοιολογικό πρόβλημα και θα πρέπει να αντικατασταθεί όταν προκύψουν καταλληλότερες έννοιες.

Ο Melucci δεν παραγνωρίζει ωστόσο τη σημασία της έννοιας για την κατανόηση της συλλογικής δράσης. Η συλλογική ταυτότητα είναι τελικά αυτό που καθορίζει τους συλλογικούς δρώντες, που παράγει τους συμβολικούς προσανατολισμούς και τα νοήματα τα οποία επιτρέπουν την απόδοση των αποτελεσμάτων της δράσης από τον συλλογικό δρώντα στον εαυτό του. Όταν στην εικόνα προστεθεί η σύγκρουση, η συλλογική ταυτότητα ενισχύεται και επιβεβαιώνεται μέσα από την αλληλεπίδραση με τον αντίπαλο, καθώς ο δεσμός της συλλογικής ταυτότητας δίνει νόημα στη δράση. Τα χαρακτηριστικά δε της συλλογικής δράσης, όπως οργανωτικές δομές και ηγεσίες θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη ως εμπειρικοί δείκτες που υποδηλώνουν την ύπαρξη μιας συλλογικής ταυτότητας. Ο Melucci ολοκληρώνει την περιγραφή της έννοιας της συλλογικής ταυτότητας συμπεραίνοντας ότι δεν πρόκειται για ένα ενιαίο, μονολιθικό «πράγμα», αλλά ως ένα σύστημα σχέσεων και παραστάσεων (στο ίδιο, 72-76). Σημειώνουμε εδώ την αναφορά στην αλληλεπίδραση των δρώντων («[η συλλογική ταυτότητα είναι ένας διαδραστικός [...] καθορισμός]»), ένα θέμα που θα μας απασχολήσει και πάλι αργότερα.

Με παρόμοιο τρόπο, ως μια σχεσιακή έννοια, αντιλαμβάνονται την έννοια της πολιτικής συλλογικής ταυτότητας και οι Tilly και Tarrow (2006). Οι πολιτικές ταυτότητες «[ν]οηματοδοτούν και εδράζονται στις σχέσεις που το υποκείμενο συνάπτει με τους άλλους» (Tilly και Tarrow 2006:46). Αποδίδουν τη δημιουργία της ταυτότητας

στην ενεργοποίηση ενός διαχωριστικού ορίου, με σχέσεις στο εξωτερικό και το εσωτερικό του και τις ερμηνείες που δίνονται σε αυτές, τις απαντήσεις δηλαδή σε ερωτήσεις του τύπου «ποιοι είμαστε εμείς», «ποιοι είσαστε εσείς». Απαριθμούν έτσι τέσσερα συστατικά στοιχεία των ταυτοτήτων: τα διαχωριστικά όρια, τις σχέσεις εντός των ορίων, τις σχέσεις διαμέσου των ορίων και τους κοινούς τρόπους με τους οποίους τα παραπάνω γίνονται αντιληπτά (στο ίδιο, 59-60). Ας επισημάνουμε εδώ ότι οι Tilly και Tarrow αντιλαμβάνονται τις πολιτικές ταυτότητες ως χαρακτηριστικό των πολιτικών υποκειμένων, τα οποία συγκροτούνται μέσα από τις κινητοποιήσεις και εξαφανίζονται με το πέρας της κινητοποίησης (στο ίδιο, 49).

2.3 Κινηματικά δίκτυα, συνδετική δράση και δικτυωμένα κινήματα

Οι δύο παραπάνω ορισμοί της έννοιας του κοινωνικού κινήματος μας βοηθούν να προσδιορίσουμε με σχετική ακρίβεια το αντικείμενο αυτού του κειμένου, όμως ένας ορισμός, ενώ μας βοηθάει στο να κατατάξουμε ένα κοινωνικό φαινόμενο, δεν μας βοηθάει από μόνος του στην κατανόηση του τρόπου με τον οποίο λειτουργεί και κυρίως στην κατανόηση του τρόπου με τον οποίο μεταβάλλεται στην πορεία του χρόνου. Ζητούμενο αυτού του κειμένου είναι ακριβώς οι μεταβολές στις οποίες υπόκεινται τα κοινωνικά κινήματα στο πλαίσιο της Μεταδημοκρατίας της ΠΚτΔ. Θα δούμε λοιπόν στη συνέχεια ορισμένες θεωρητικές προσεγγίσεις του φαινομένου των κοινωνικών κινήματων οι οποίες προσπαθούν να εξηγήσουν τη λειτουργία τους χωρίς να προσπαθούν να τα οριοθετήσουν μέσω ορισμών. Θα δούμε επίσης δύο θεωρητικές προσεγγίσεις οι οποίες εξετάζουν πώς οι ΤΠΕ, το βασικό δηλαδή στοιχείο της ΠΚτΔ, επιδρούν στη δημιουργία, μορφή και εξέλιξη των κοινωνικών κινήματων.

2.3.1 Κοινότητες, δίκτυα, συμμαχίες και πεδία συλλογικής δράσης. Η μελέτη της οργάνωσης των κοινωνικών κινήματων έχει οδηγήσει σε μια ποικιλία μοντέλων που προσπαθούν να περιγράψουν τον τρόπο που τα κοινωνικά κινήματα οργανώνονται, λειτουργούν και εξελίσσονται. Οι Hassan και Staggenborg (2015) προτείνουν το μοντέλο της *κινηματικής κοινότητας*, μιας δομής η οποία αποτελείται από δίκτυα ατόμων, θεσμικούς υποστηρικτές, εναλλακτικούς θεσμούς, πολιτισμικές δραστηριότητες, αλλά και κινηματικές οργανώσεις και άλλους δρώντες που υποστηρίζουν τους στόχους του κινήματος. Οι κινηματικές κοινότητες μπορεί να είναι αυστηρά τοπικές ή να σχετίζονται με άλλες σε εθνικό ή διεθνές επίπεδο. Η χρησιμότητα αυτής της οπτικής είναι ότι

...επιτρέπει την εστίαση τόσο σε ανεπίσημα και πολιτισμικά στοιχεία των κινημάτων, όπως άτυπα κοινωνικά δίκτυα ατόμων και τα διάφορα τελετουργικά και εκδηλώσεις τα οποία στηρίζουν τις ιδέες του κινήματος, όσο και στις ρητά πολιτικές οργανώσεις και εκστρατείες (Hassan και Staggenborg 2015:341-342).

... αλλά και εξηγεί επίσης την ανάπτυξη των κινημάτων μέσα από τις κοινότητες, καθώς και τον τρόπο με τον οποίο τα κοινωνικά κινήματα συνεχίζουν να υπάρχουν κατά τις περιόδους όπου δεν υπάρχουν γεγονότα διαμαρτυρίας.

Οι Hassan και Staggenborg (2015:349-350) επισημαίνουν επίσης τον ρόλο που παίζουν στις κινηματικές κοινότητες οι ΤΠΕ. Επισημαίνοντας ρητά ότι δεν θεωρούν τις ΤΠΕ ως τον κύριο παράγοντα κινητοποίησης των συμμετεχόντων σε γεγονότα όπως η εξέγερση του 2011 στην Αίγυπτο, θεωρούν ωστόσο ότι οδηγούν στη μετεξέλιξη των κινηματικών κοινοτήτων σε αυτό που ονομάζουν online κινηματικές κοινότητες¹⁴ οι οποίες παρουσιάζουν ορισμένα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά λόγω της γεωγραφικής εξάπλωσης των συμμετεχόντων και του τρόπου με τον οποίο προσφέρουν ένα είδος εικονικών χώρων ελεύθερης έκφρασης. Στα παραπάνω θα προσθέσουμε και τη διάρκεια στον χρόνο που οι συγκεκριμένες τεχνολογίες προσφέρουν: σε αντίθεση με μια ομιλία η οποία λαμβάνει χώρα μια συγκεκριμένη στιγμή, ή με ένα φυλλάδιο το οποίο βρίσκεται στα χέρια συγκεκριμένων ατόμων, ένα κείμενο το οποίο βρίσκεται αναρτημένο στο Internet παραμένει διαθέσιμο συνήθως για μεγάλο χρονικό διάστημα και είναι προσβάσιμο από οποιονδήποτε. Αυτό μπορεί να εξηγήσει και τον ρόλο που όπως επισημαίνουν οι Hassan και Staggenborg έπαιξαν οι ΤΠΕ στη γεφύρωση μεταξύ των δύο συγκρουσιακών γεγονότων της εξέγερσης του 2011 στην Αίγυπτο. Οι online κινηματικές κοινότητες χαρακτηρίζονται επίσης από μεγαλύτερη ταχύτητα μεγέθυνσης ή συρρίκνωσης σε σχέση με τις τυπικές κινηματικές κοινότητες.

Οι Diani και Mische (2015) αντίθετα δεν αποδέχονται την περιγραφή των συλλογικών φαινομένων ως το άθροισμα των ιδιοτήτων των επιμέρους μερών τους. Ακολουθούν έτσι μια προσέγγιση η οποία εστιάζει περισσότερο στις *αλληλεπιδράσεις* (σε αντίθεση με τις *σχέσεις*) ανάμεσα στους δρώντες και στα πεδία συλλογικής δράσης αντί για την οπτική η οποία αντιμετωπίζει τα κινήματα ως σύνολα διακριτών περιπτώσεων. Σε αντίθεση με τη δομική οπτική η οποία εντοπίζει την αλλαγή στα κοινωνικά κινήματα στις αλλαγές των ιδιοτήτων των μερών που το αποτελούν, οι Diani και

14 Social Movement Online Communities — SMOC. Θα χρησιμοποιήσουμε τον αγγλικό όρο για την έννοια online καθώς δεν υπάρχει δόκιμη ελληνική μετάφραση.

Mische εντοπίζουν την αλλαγή στις μεταβολές των σχεσιακών μοτίβων τα οποία συνδέουν ατομικούς και συλλογικούς δρώντες. Επεκτείνουν έτσι τον ορισμό των πεδίων συλλογικής δράσης, ορίζοντάς τα ως

...εντοπισμένα σχεσιακά πεδία τα οποία χαρακτηρίζονται από κοινό προσανατολισμό, θέσεις και (κατά περιόδους) κοινή δράση μεταξύ πολλαπλών τύπων δρώντων, οι οποίοι εμπλέκονται σε ποικίλες μορφές συλλογικής παρέμβασης και διεκδίκησης (Diani και Mische 2015:307).

Εστιάζοντας σε «θεωρίες των δικτύων», στις διαδικασίες δηλαδή οι οποίες οδηγούν στην ανάδυση δικτύων ανάμεσα στους δρώντες, ατομικούς και συλλογικούς, οδηγούνται σε μια δυναμική προσέγγιση σε αντίθεση με τη στατική προσέγγιση η οποία επικεντρώνεται στη δομή της μορφής κοινωνικής οργάνωσης που αποκαλούμε κοινωνικό κίνημα. Ιδιαίτερη μνεία γίνεται στη λεπτή διάκριση μεταξύ «σχέσης» και «αλληλεπίδρασης» (Diani και Mische 2015:308), καθώς η πρώτη έννοια σχετίζεται με μία σταθερότητα και αντοχή στο χρόνο και είναι χρήσιμη στην κατανόηση των κοινωνικών κινημάτων με όρους δομημένων πεδίων κοινωνικής δράσης, ενώ η έννοια της αλληλεπίδρασης υπογραμμίζει το δυναμισμό και τη ρευστότητα της κοινωνικής εμπλοκής. Επισημαίνουν επίσης ότι τα κοινωνικά κινήματα έχουν ως στόχο τους την αποσταθεροποίηση και την αλλαγή των θέσεων και των σχέσεων εντός ενός συγκεκριμένου πεδίου, συνεπώς οι προσεγγίσεις οι οποίες εξετάζουν τα κινήματα ως στατικά στιγμιότυπα σχέσεων και ανθεκτικά στο χρόνο σχεσιακά μοτίβα δεν είναι τόσο σημαντικές όσο η ανάλυση των κοινωνικών αλληλεπιδράσεων που προκύπτουν σε ρευστές και δυναμικές καταστάσεις.

Στο πλαίσιο αυτής της ανάλυσης η οποία προσεγγίζει τα κινήματα ως κινηματικά δίκτυα, σημαντικό ρόλο παίζει η κατανόηση των δεσμών μεταξύ των δρώντων. Οι Diani και Mische ταξινομούν αυτούς τους δεσμούς σε τέσσερις κατηγορίες (Diani και Mische 2015:310-311):

- Άμεσες σχέσεις: αυτή η κατηγορία δεσμών αφορά τόσο τα άτομα όσο και τις οργανώσεις και μπορεί να περιλαμβάνει μια ποικιλία σχέσεων: διαπροσωπικές σχέσεις φιλίας ή συνεργασίας, ή, στο επίπεδο των οργανώσεων, κοινά προγράμματα, κοινή χρήση πόρων, ανταλλαγή πληροφοριών ή ιδεολογική εγγύτητα.

- Συμμετοχή σε οργανώσεις: δύο άτομα τα οποία συμμετέχουν στην ίδια οργάνωση μοιράζονται έναν δεσμό, ακόμα και αν δεν υπάρχει άμεση σχέση μεταξύ τους. Αντίστοιχα, δύο οργανώσεις με κοινά μέλη μοιράζονται επίσης έναν δεσμό.
- Κοινή παρουσία σε εκδηλώσεις: τα αποτελέσματα συναντήσεων ή εκδηλώσεων διαμαρτυρίας, τι θα ειπωθεί, θα αποφασιστεί ή θα συμβεί, καθορίζονται από το ποιος είναι ή δεν είναι παρών. Σε επίπεδο οργάνωσης, η κοινή παρουσία δύο ομάδων οι οποίες αρχικά δεν σχετίζονται σε δημόσιες εκδηλώσεις, μπορεί να οδηγήσει στην ανταλλαγή απόψεων και πρακτικών, στη δημιουργία νέων δεσμών και σε μεγαλύτερη ενοποίηση ή κατακερματισμό του κινηματικού πεδίου.
- Κοινοί στόχοι και πρακτικές: οι κινηματικοί δρώντες, άτομα ή οργανώσεις, συνδέονται με κοινούς στόχους, προγράμματα ή συγκρουσιακές πρακτικές.

Αυτό που θέλουμε να τονίσουμε σχετικά με την παραπάνω οπτική, είναι η διττή φύση της έννοιας του δεσμού όπως παρουσιάζεται από τους Diani και Mische. Οι δεσμοί είναι από τη μία πλευρά σχέσεις. Η συμμετοχή στην ίδια ομάδα ή η παρουσία στην ίδια εκδήλωση διαμαρτυρίας για τα άτομα, οι κοινοί στόχοι ή πρακτικές των οργάνωσης, δομούν σχέσεις, οι οποίες όμως δεν θα είχαν ιδιαίτερη σημασία χωρίς την αλληλεπίδραση που προκύπτει μέσα από αυτές. Οι δεσμοί είναι λοιπόν σχέσεις οι οποίες λειτουργούν ως δίαυλοι δυναμικής αλληλεπίδρασης μεταξύ των δρώντων και αυτό είναι το σημείο που κάνει τη δικτυακή προσέγγιση των Diani και Mische να φαίνεται πιο ισχυρή ως αναλυτικό εργαλείο από την προσέγγιση της κινηματικής κοινότητας των Hassan και Staggenborg. Οι δεσμοί είναι ένα σημείο δεκτικό όσο και ευάλωτο στην επίδραση των αλλαγών που χαρακτηρίζουν την Μεταδημοκρατία της ΠΚτΔ. Δεκτικό στις θετικές πλευρές αυτών των αλλαγών και ευάλωτο στα αρνητικά σημεία που αφορούν τη λειτουργία των ΤΠΕ ως εξωκοινωνικών θεσμών, καθώς οι αλληλεπιδράσεις μεταξύ των δρώντων είναι το σημείο το οποίο φέρνει σε επαφή τα παραδοσιακά κοινωνικά δίκτυα με τα δίκτυα ψηφιακής τεχνολογίας της ΠΚτΔ, διαμορφώνοντας έτσι το νέο υβριδικό πεδίο δράσης των κινημάτων, αλλά και αλλάζοντας τον τρόπο με τον οποίον διαμορφώνονται οι συλλογικές ταυτότητες ως ουσιώδες

στοιχείο των κοινωνικών κινημάτων. Θα τονίσουμε επίσης ότι δεν αναφερόμαστε αποκλειστικά στο στενό πεδίο της επικοινωνίας. Οι ΤΠΕ είναι ένα εργαλείο διαθέσιμο σε όλες τις πλευρές το οποίο μπορεί να χρησιμοποιηθεί με ποικίλους τρόπους.

Μια τρίτη οπτική η οποία θα μας φανεί χρήσιμη στην προσπάθεια ταξινόμησης που θα ακολουθήσει είναι η εξέταση των συμμαχιών που αναδύονται τόσο εντός των κοινωνικών κινημάτων όσο και ανάμεσα σε κοινωνικά κινήματα. Οι McCammon και Moon (2015:326-327) τοποθετούν τις συμμαχίες σε ένα συνεχές στη μία άκρη του οποίου βρίσκονται οι συγχωνεύσεις και στην άλλη άκρη τα κινηματικά δίκτυα. Αυτή η τοποθέτηση βασίζεται σε δύο προγενέστερους ορισμούς: αυτόν των Zald και Ash, οι οποίοι διαφοροποιούν τις συγχωνεύσεις από τις συμμαχίες επισημαίνοντας ότι, σε αντίθεση με τις συγχωνεύσεις, τα κινήματα σε μια συμμαχία συντονίζουν τους σχεδιασμούς τους και μοιράζονται τους διαθέσιμους πόρους διατηρώντας όμως ξεχωριστές οργανωτικές δομές και αυτόν του Tarrow ο οποίος ορίζει τα κινηματικά δίκτυα ως ένα σύνολο χαλαρών δεσμών ανάμεσα σε ομάδες, μεταξύ των οποίων μπορεί να υπάρχει ανταλλαγή πληροφοριών αλλά ελάχιστη έως καθόλου συνεργασία στη συλλογική δράση.

Αυτός όμως ο ορισμός διαφέρει από τον ορισμό των Dianì και Mische — τα κινηματικά δίκτυα όπως ορίζονται από τον Tarrow αποτελούν ουσιαστικά ένα υποσύνολο των κινηματικών δικτύων όπως αυτά ορίζονται από τους Dianì και Mische. Θα μπορούσαμε μάλιστα να πούμε ότι οι συμμαχίες δεν είναι τίποτε άλλο παρά κινηματικά δίκτυα στα οποία οι δρώντες αλληλεπιδρούν μέσα από αρκετά ισχυρούς (και όχι χαλαρούς) δεσμούς. Παρομοίως, οι κινηματικές κοινότητες είναι δίκτυα ομάδων και ατόμων οι δεσμοί των οποίων δομούνται πάνω σε κοινούς στόχους, προγράμματα ή συγκρουσιακές πρακτικές, το τέταρτο δηλαδή είδος δεσμών που περιγράφουν οι Dianì και Mische. Δεν υπάρχει συνεπώς μια ειδοποιός διαφορά η οποία να μας επιτρέπει να ταξινομήσουμε μια δομή — οργάνωση, ομάδα, κίνημα — ως κινηματική κοινότητα, δίκτυο ή συμμαχία. Υπάρχουν διεργασίες όπως οι συγχωνεύσεις οργανώσεων και η θεσμοποίηση ή η ριζοσπαστικοποίηση των κοινωνικών κινημάτων (Tilly και Tarrow 2015:63), υπάρχουν οργανωτικές δομές όπως οι οργανώσεις - ομπρέλες (McCammon και Moon 2015:327) για τον συντονισμό της συλλογικής

δράσης, τελικά όμως αυτό που μας ενδιαφέρει είναι η αλληλεπίδραση των δρώντων. Προκρίνουμε έτσι το μοντέλο των κινηματικών δικτύων τα οποία αναδύονται εντός συγκεκριμένων κινηματικών πεδίων αλλά και οδηγούν στη δημιουργία νέων.

Αυτή η οπτική μας δίνει τη δυνατότητα να αποφύγουμε τον ορολογικό πληθωρισμό που αναφέρει ο Tilly (2004:7) χωρίς να περιορίσουμε το εύρος των υπό εξέταση φαινομένων της συγκρουσιακής πολιτικής τα οποία μας απασχολούν. Μπορούμε να αναφερόμαστε σε κοινωνικά κινήματα, συλλογική δράση και κινηματικές βάσεις, χωρίς όμως να αναγκάζομαστε να αγνοήσουμε κοινωνικά φαινόμενα τα οποία δεν εμπίπτουν σε έναν αυστηρό ορισμό του κοινωνικού κινήματος, χωρίς να προσπαθούμε να διευρύνουμε την έννοια «κοινωνικό κίνημα» ώστε να τα περιλαμβάνει και χωρίς να τα απογυμνώνουμε από χαρακτηριστικά τα οποία είναι σημαντικά στην κατανόηση του τρόπου με τον οποίο λειτουργούν τα κοινωνικά κινήματα εντάσσοντάς τα σε κατηγορίες όπως κινηματικές βάσεις ή ρεπερτόρια δράσης. Κοινωνικά κινήματα, συγκεκριμένες εκστρατείες, αλλά και θεσμικοί δρώντες όπως πολιτικά κόμματα ή διεθνικές εταιρείες, μπορούν έτσι να ιδωθούν ως κόμβοι κινηματικών δικτύων το καθένα από τα οποία δρα στο πεδίο μιας πολιτικής σύγκρουσης. Κινηματικά πεδία τα οποία, στο πλαίσιο της Μεταδημοκρατίας της ΠΚτΔ, θολώνουν τη διάκριση μεταξύ τοπικού, διεθνικού και παγκόσμιου. Οι della Porta και Tarrow (2005:2-7) επισημαίνουν την αυξανόμενη σημασία των μηχανισμών διεθνοποίησης των κοινωνικών κινήματων ως μέρος αυτού που οι αναλυτές αποκαλούν «παγκόσμια κοινωνικά κινήματα». Η διάχυση ιδεών, πρακτικών και πλαισιώσεων από τη μία χώρα στην άλλη, η εκδήλωση συγκρούσεων στο εσωτερικό μίας χώρας που έχουν την αφετηρία τους στο εξωτερικό (εσωτερίκευση) και αντίστροφα, η δραστηριοποίηση τοπικών κινηματικών οργάνωσης σε διεθνές επίπεδο για τοπικά ζητήματα (εξωτερίκευση) είναι μηχανισμοί οι οποίοι, ενώ υπήρχαν και παλαιότερα, αποκτούν νέα σημασία στο πλαίσιο της ΠΚτΔ, καθώς συνδυάζονται με την πιο δραματική (όπως οι della Porta και Tarrow την αποκαλούν) αλλαγή στο πεδίο της συγκρουσιακής πολιτικής, τη διεθνική συλλογική δράση. Μια αλλαγή τη σχέση της οποίας με την ισχυροποίηση της μορφής του δικτύου στην κοινωνική οργάνωση δεν μπορούμε να αγνοήσουμε.

2.3.2 Συνδεδετική δράση¹⁵ και δικτυωμένα κινήματα. Στην Παγκόσμια Κοινωνία των Δικτύων, η επικοινωνία αποκτά κεντρική σημασία στην οργάνωση της κοινωνίας καθώς τα δίκτυα επικοινωνίας γίνονται όπως είδαμε πυκνότερα, ταχύτερα και αποτελεσματικότερα. Ο Castells χαρακτηρίζει τον κόσμο μας «υβριδικό», με τα δίκτυα επικοινωνίας να έχουν ενσωματωθεί με τα κοινωνικά δίκτυα. Η αλληλεπίδραση των κοινωνικών δρώντων, βασικό στοιχείο στην οργάνωση των κοινωνικών κινήματων, πραγματοποιείται σε μεγάλο βαθμό μέσα από αυτά τα δίκτυα επικοινωνίας. Οι Bennett και Segerberg (2012) εξετάζουν την οργανωτική δυναμική που αναδύεται όταν η επικοινωνία αποκτά κεντρική σημασία στην οργανωτική δομή. Επισημαίνοντας την ανάδυση μιας νέας μορφής δράσης την οποία αποκαλούν «ψηφιακά δικτυωμένη δράση» (“digitally networked action”, DNA), προτείνουν μια νέα λογική σε αντιπαράθεση με τη γνωστή λογική της συλλογικής δράσης (collective action), αυτή της συνδεδετικής δράσης (connective action). Αποδίδουν αυτήν την αλλαγή στον δομικό κατακερματισμό και την εξατομίκευση που χαρακτηρίζουν τις σύγχρονες μεταβιομηχανικές δημοκρατίες, κάτι που δυσκολεύει την ανάληψη συλλογικής δράσης η οποία απαιτεί τη δόμηση μιας ισχυρής συλλογικής ταυτότητας. Οι ιδέες και οι μηχανισμοί που ορίζουν την οργάνωση της δράσης γίνονται πιο προσωποποιημένοι σε σχέση με τις περιπτώσεις όπου η δράση οργανώνεται βάσει της κοινωνικής ομάδας ή της ιδεολογίας, οδηγώντας έτσι στην εμφάνιση ευέλικτων ιδεολογικών ταυτίσεων και προσωπικών πλαισίων δράσης σε αντίθεση με τα συλλογικά πλαίσια δράσης. Εντοπίζουν δύο βασικά στοιχεία ως ιδιαίτερα σημαντικά στις μεγάλης κλίμακας δομές συνδεδετικής δράσης: πρώτον, το πολιτικό περιεχόμενο που εμφανίζεται με τη μορφή εύκολα προσωποποιούμενων ιδεών¹⁶, οι οποίες σχηματίζουν προσωπικά πλαίσια δράσης που μπορούν να περικλείουν πολλαπλούς λόγους για την αντιμετώπιση ενός κοινού προβλήματος· δεύτερον, τις διάφορες τεχνολογίες προσωπικής επικοινωνίας οι οποίες διευκολύνουν σε μεγάλο βαθμό τη διάχυση αυτών των πλαισίων.

Στο πλαίσιο αυτό, οι Bennett και Segerberg κατατάσσουν τα δίκτυα δράσης σε τρεις τύπους. Ο πρώτος είναι η τυπική μορφή δικτύων συλλογικής δράσης, τα οποία διαμεσολαβούνται από οργανώσεις. Στο άλλο άκρο βρίσκονται δίκτυα συνδεδετικής

15 Ο όρος «συνδεδετική δράση» αποτελεί μετάφραση του όρου “connective action”, ο οποίος λειτουργεί και ως λογοπαίγνιο απέναντι στον όρο “collective action” (συλλογική δράση), τονίζοντας το ρόλο της τεχνολογίας στη διασύνδεση και επικοινωνία των δρώντων. Αν και ο γράφων δεν θεωρεί την μετάφραση ιδιαίτερα επιτυχημένη καθώς δεν αποδίδει πλήρως το περιεχόμενο του αγγλικού όρου, θα χρησιμοποιηθεί στη συνέχεια του κειμένου ελλείψει καταλληλότερης μετάφρασης.

16 Όπως το σύνθημα «είμαστε το 99%» στο κίνημα Occupy.

δράσης τα οποία οργανώνονται από μόνα τους, χωρίς τη διαμεσολάβηση οργανώσεων, με βασικό οργανωτικό συντελεστή την τεχνολογία. Τέλος, μια ενδιαμέση μορφή αφορά δίκτυα συνδετικής δράσης τα οποία ενεργοποιούνται από οργανώσεις με τη χρήση της τεχνολογίας. Πρέπει να τονιστεί εδώ ότι οι Bennett και Segerberg αποφεύγουν τον ορολογικό πληθωρισμό δηλώνοντας ρητά ότι

[...] εξερευνούμε το φάσμα ποικίλων οργανωτικών μορφών σύγκρουσης οι οποίες χρησιμοποιούν μέσα προσωποποιημένης επικοινωνίας ως το σημείο όπου ξεκινάει το φάσμα των συμβατικά αποκαλούμενων κοινωνικών κινημάτων. Αυτό είναι το όριο όπου αυτό που αποκαλούμε συνδετική δράση δίνει τη θέση του στη συλλογική δράση (Bennett και Segerberg 2012:745).

Η διάκριση αυτή μεταξύ συνδετικής δράσης και κοινωνικών κινημάτων και συλλογικής δράσης είναι ένας από τους λόγους για τους οποίους το μοντέλο των κινηματικών δικτύων είναι χρήσιμο στην ανάλυση των σύγχρονων κοινωνικών κινημάτων: μας δίνει τη δυνατότητα να συμπεριλάβουμε στην ανάλυση κοινωνικά φαινόμενα τα οποία, χωρίς να είναι κοινωνικά κινήματα, είναι με την ευρύτερη έννοια δρώντες οι οποίοι αλληλεπιδρούν στα κινηματικά πεδία με άλλους δρώντες και μπορούν να εξελιχθούν σε κοινωνικά κινήματα ή να επιτελέσουν σημαντικές οργανωτικές λειτουργίες στα πλαίσια ενός κοινωνικού κινήματος. Απαιτώντας σημαντικά λιγότερους οργανωτικούς πόρους και χωρίς την ανάγκη μιας ισχυρής συλλογικής ταυτότητας, η συνδετική δράση μπορεί να εξηγήσει

[...] πώς κατακερματισμένοι, εξατομικευμένοι πληθυσμοί, δύσκολα προσβάσιμοι [από τους παραδοσιακούς τρόπους οργάνωσης] και ακόμη λιγότερο δεκτικοί σε νέες συλλογικές ταυτότητες, με κάποιον τρόπο κινητοποιούνται και δημιουργούν δίκτυα διαμαρτυρίας (Bennett και Segerberg 2012:751).

Οι Bennett και Segerberg τοποθετούν στον πυρήνα αυτής της λογικής τον ρόλο των ψηφιακών μέσων ως οργανωτικών παραγόντων και επισημαίνουν τον διαφορετικό τρόπο με τον οποίο κινητοποιούνται οι δρώντες σε ατομικό επίπεδο: η συμμετοχή σε δημόσιες δράσεις και η συνεισφορά σε κοινόκτητα έργα όπως η δικτυακή εγκυκλοπαίδεια Wikipedia ή η ανάπτυξη ελεύθερου λογισμικού, προκύπτει ως μια πράξη προσωπικής έκφρασης και επιδίωξης δημόσιας αναγνώρισης και αυτοεπιβεβαίωσης.

Αν η συνδετική δράση αποτελεί μια συγκρατημένη και προσεκτική ερμηνεία του τρόπου με τον οποίον τα ψηφιακά δίκτυα επιδρούν στην οργάνωση της συλλογικής δράσης, η οπτική των δικτυωμένων κινημάτων του Manuel Castells τοποθετεί τα μέσα ψηφιακής επικοινωνίας στο επίκεντρο. Στο βιβλίο του “*Networks of Outrage and Hope Social Movements in the Internet Age*” (2015), ο Castells εξετάζει μια σει-

ρά κοινωνικών κινημάτων η οποία περιλαμβάνει τις εξεγέρσεις της Αραβικής Άνοιξης, την «επανάσταση της κατσαρόλας» στην Ισλανδία, τους Indignados της Ισπανίας και το κίνημα Occupy στις Η.Π.Α. Τα κινήματα αυτά μοιράζονται κατά τον Castells ένα κοινό πλαίσιο με δύο συγκεκριμένα χαρακτηριστικά (Castells 2015:22-223). Το πρώτο είναι μια θεμελιώδης κρίση νομιμοποίησης των πολιτικών συστημάτων, είτε πρόκειται για κάποιο αυταρχικό καθεστώς είτε για μια τυπική δημοκρατία. Η εμπιστοσύνη προς τα πολιτικά κόμματα καταρρέει, η κυβερνητική διαφθορά βρίσκεται στο προσκήνιο, οι επαγγελματίες πολιτικοί γίνονται αντιληπτοί ως μια ελίτ η οποία δεν εξυπηρετεί τα συμφέροντα των πολιτών και τα λαϊκά στρώματα δεν έχουν πλέον τρόπους να εκφραστούν, μια σειρά δηλαδή καθαρά μεταδημοκρατικών χαρακτηριστικών όπως περιγράφονται από τον Κράουτς (2003/2006:59,65,73). Το δεύτερο πλαίσιο είναι η αυτόνομη επικοινωνιακή ικανότητα αυτών των κοινωνικών κινημάτων, η οποία βασίζεται στις ΤΠΕ. Δεν θεωρεί τα ψηφιακά κοινωνικά δίκτυα ως αιτία των κοινωνικών κινημάτων, τα χαρακτηρίζει όμως ως μια αναγκαία αλλά μη ικανή συνθήκη για την ανάδυση κοινωνικών κινημάτων της μορφής που ορίζει ως δικτυωμένα κοινωνικά κινήματα. Τα δικτυωμένα κοινωνικά κινήματα έχουν συγκεκριμένα χαρακτηριστικά (Castells 2015:249-256):

- Είναι πολλαπλά δικτυωμένα, περιλαμβάνοντας τόσο τα δίκτυα που βασίζονται στις ΤΠΕ, όσο και τα παραδοσιακά, προϋπάρχοντα κοινωνικά δίκτυα. Είναι δίκτυα τα οποία αποτελούνται από δίκτυα, με αποκεντρωμένη δομή, χωρίς σαφώς καθορισμένα όρια.
- Ενώ εμφανίζονται πρώτα στο Internet, εξελίσσονται σε κοινωνικά κινήματα μέσω της κατάληψης αστικού χώρου. Ο Castells εδώ επαναφέρει την ιδέα του υβριδικού κόσμου, αναφερόμενος στον υβριδικό χώρο που δημιουργείται κατά την αλληλεπίδραση του κατειλημμένου αστικού χώρου και του εικονικού χώρου των ψηφιακών δικτύων, έναν υβριδικό χώρο τον οποίον ονομάζει «χώρο της αυτονομίας». Ο Castells αναφέρεται στην αυτονομία του υποκειμένου απέναντι στους κοινωνικούς θεσμούς (Castells 2015:257), δεν αναφέρεται όμως στους εξωκοινωνικούς θεσμούς με την έννοια του Καστοριάδη. Του διαφεύγει έτσι ο ρόλος των ίδιων των ΤΠΕ ως εξωκοινωνικών θεσμών, κάτι που αποτελεί μια σημαντική αδυναμία του επιχειρήματός του.

- Είναι ταυτόχρονα τοπικά και παγκόσμια, καθώς συνδυάζουν την τοπικότητα μέσω της κατάληψης του αστικού χώρου και την παγκοσμιότητα μέσα από την αλληλεπίδρασή τους με τα ψηφιακά δίκτυα. Παράλληλα, δημιουργούν μια δικιά τους μορφή χρόνου, τον *άχρονο χρόνο (timeless time)*, συνδυάζοντας τον καθημερινό χρόνο της ζωής και της οργάνωσης στις καταλήψεις με τον ιστορικό χρόνο των προσδοκιών και των νέων μορφών ζωής και κοινότητας που μπορούν να προκύψουν από τις πρακτικές του κινήματος. Από την οπτική γωνία του Giddens, πρόκειται για το αποτέλεσμα της λειτουργίας ενός μηχανισμού αποσύνδεσης, την «εκρίζωση» [δηλαδή] των κοινωνικών σχέσεων από τοπικά πλαίσια αλληλεπίδρασης και την αναμόρφωσή τους σε απροσδιόριστα χωροχρονικά διαστήματα (Giddens 1990/2001:37).
- Η εμφάνισή τους είναι γενικά αυθόρμητη, καθώς πυροδοτούνται από μια στιγμή αγανάκτησης, είτε εξαιτίας ενός συγκεκριμένου γεγονότος είτε από μια κορύφωση της απέχθειας προς τους κυβερνώντες.
- Τα δικτυωμένα κινήματα είναι ιογενή (viral), ακολουθώντας τη λογική του Internet. Είναι ιογενή τόσο στον τρόπο με τον οποίο η διάδοση μιας εικόνας ή ενός βίντεο μπορούν να οδηγήσουν σε κινητοποίηση, αλλά και με τον τρόπο που οι κινητοποιήσεις μπορούν να μεταδοθούν από χώρα σε χώρα, καθώς η εικόνα μιας κινητοποίησης σε μια μακρινή χώρα μπορεί να εμπνεύσει κινητοποιήσεις ενεργοποιώντας την ελπίδα για κοινωνική αλλαγή.
- Η μετάβαση από την οργή στην ελπίδα επιτυγχάνεται μέσα από τη διαβούλευση στον «χώρο της αυτονομίας», όπως αυτός ορίζεται από τον Castells. Οι αποφάσεις παίρνονται συλλογικά και συνήθως πρόκειται για κινήματα οριζόντια, χωρίς ηγέτες, καθώς η δυσπιστία προς τους μηχανισμούς αντιπροσώπευσης των πολιτικών συστημάτων εκφράζεται στην οργάνωση των κινήματων.
- Η οργανωτική μορφή αυτών των οριζόντιων, πολύμορφων κινήματων, οδηγεί στη δημιουργία σύμπνοιας (togetherness), καθώς ενδυναμώνει τη συνεργασία και την αλληλεγγύη ενώ παράλληλα αποδυναμώνει την ανάγκη για επίσημη ηγεσία. Η σύμπνοια διαφέρει από την κοινότητα, καθώς η κοινότητα απαιτεί ένα σύνολο κοινών αξιών, ενώ στα δικτυωμένα κινήματα τα άτομα προσέρχονται το καθένα με τα δικά του κίνητρα και στόχους.

- Χαρακτηρίζονται από μεγάλο βαθμό αναστοχαστικότητας, καθώς η οργανωτική τους μορφή ενθαρρύνει τη συνεχή αμφισβήτηση και επανεξέταση στόχων, αξιών και πρακτικών μέσα από τις διαδικασίες διαβούλευσης.
- Σπανίως πρόκειται για προγραμματικά κινήματα, εκτός από τις περιπτώσεις όπου υπάρχει ένα πολύ συγκεκριμένο αίτημα (όπως η ανατροπή ενός καταπιεστικού καθεστώτος). Έχουν ως στόχο την αλλαγή των αξιών της κοινωνίας και την αλλαγή του τρόπου λειτουργίας της πολιτείας, αλλά όχι την κατάκτηση της εξουσίας.

Από τα παραπάνω είναι αμέσως προφανή δύο χαρακτηριστικά της οπτικής του Castells: ο τεχνο-κεντρισμός, καθώς τοποθετεί στο επίκεντρο των κοινωνικών διεργασιών την τεχνολογία και τα μέσα επικοινωνίας και μια υπεραισιόδοξη στάση που εκφράζεται με την ανάδειξη της συνύπαρξης των κοινωνικών διεργασιών με τις ΤΠΕ ως «χώρο της αυτονομίας». Αυτά τα δύο σημεία αποτελούν και τα πιο αδύναμα σημεία της οπτικής του Castells και έχουν δεχθεί σκληρή κριτική από άλλους μελετητές.

Ο Christian Fuchs (2012) έγραψε ένα άρθρο ειδικά για το συγκεκριμένο βιβλίο¹⁷. Επισημαίνει αρχικά (Fuchs 2012:776) το γεγονός ότι ο Castells στον τίτλο του βιβλίου αναφέρεται στην «εποχή του Internet» και αναρωτιέται αν αυτό είναι το βασικότερο χαρακτηριστικό της σύγχρονης κοινωνίας και όχι οι ταξικές ανισότητες ή η καπιταλιστική κρίση. Απορρίπτει τον τεχνο-κεντρισμό του Castells, θεωρώντας ότι, τοποθετώντας το Internet και τις ΤΠΕ στο επίκεντρο, αγνοεί την πολυδιάστατη φύση των σύγχρονων κοινωνιών. Αναφέρεται (Fuchs 2012:777-779) στις δύο αντίθετες οπτικές σχετικά με την επίδραση των ΤΠΕ στην πολιτική, την τεχνο-αισιόδοξη και την σκεπτικιστική. Η τεχνο-αισιόδοξη οπτική (ή «τεχνο-ευφορία» όπως τη χαρακτηρίζει ο Fuchs) εκδηλώνεται με μεταφορές όπως «επανάσταση του Twitter», «εξέγερση του Facebook» ή «Επανάσταση έκδοση 2.0» και θεωρεί τη χρήση των ΜΚΔ από τη μία πλευρά ως ενίσχυση της ελευθερίας της έκφρασης, του τύπου και του συνέρχασθαι και από την άλλη πλευρά ως μια ριζική, θετική αλλαγή στον τρόπο που οι άνθρωποι συνεργάζονται μεταξύ τους (Shirky 2008:172,304, αναφέρεται στο Fuchs 2012:777).

17 Ο Fuchs αναφέρεται στην πρώτη έκδοση του βιβλίου, το 2012. Στο παρόν κείμενο αναφερόμαστε στη δεύτερη έκδοση του 2015.

Η σκεπτικιστική οπτική επισημαίνει μεταξύ άλλων την απουσία ισχυρών δεσμών συντροφικότητας και αλληλεγγύης οι οποίοι απαιτούνται για την αντιμετώπιση των κινδύνων τους οποίους αντιμετωπίζει ένας ακτιβιστής κατά τη διάρκεια μιας επανάστασης ή μιας εξέγερσης. Ο Fuchs αναφέρει το επιχείρημα του Gladwell (2010:45-49, αναφέρεται στο Fuchs 2012:777-778) ο οποίος υποστηρίζει ότι, καθώς οι δεσμοί που δημιουργούνται μέσα από τα ΜΚΔ είναι αδύναμοι, αυτού του είδους ο ακτιβισμός μπορεί να έχει αποτελέσματα μόνο στις περιπτώσεις όπου δεν απαιτούνται πραγματικές θυσίες. Τα ΜΚΔ διευκολύνουν έτσι τους ακτιβιστές να εκφραστούν, αλλά ελαττώνουν τις πιθανότητες αυτή η έκφραση να έχει πραγματικά αποτελέσματα. Τα ΜΚΔ δεν είναι για τον Gladwell φυσικοί εχθροί του κατεστημένου όπως η τεχνολογική οπτική τα παρουσιάζει, αλλά άλλος ένας από τους τρόπους με τους οποίους διατηρείται η υπάρχουσα κοινωνική τάξη.

Ο Fuchs ερμηνεύει τη θέση του Castells σχετικά με την κεντρική θέση της ψηφιακής επικοινωνίας στην ανάδυση και οργάνωση των κινημάτων ως «τεχνολογικό ντετερμινισμό» και επισημαίνει ότι αποτυγχάνει να αντιληφθεί ότι τα κοινωνικά κινήματα δεν δημιουργούνται από το Internet αλλά από ανθρώπινους δρώντες οι οποίοι εμπλέκονται σε οικονομικές, πολιτικές και ιδεολογικές κοινωνικές δομές οι οποίες συγκρούονται μεταξύ τους. Θεωρεί την άποψη του Castells για τη λειτουργία των ΤΠΕ στις κοινωνικές διαδικασίες απλοϊκή, καθώς συνδέει με γραμμικό τρόπο τη διαθεσιμότητα της πολιτικής πληροφορίας με την κριτική σκέψη και την ανάδυση της πολιτικής διαμαρτυρίας, ένα μοντέλο το οποίο το χαρακτηρίζει «συμπεριφοριστικό», όπου το Internet έχει τη θέση του ερεθίσματος και η πολιτική δράση τη θέση της απόκρισης (Fuchs 2012:781). Χρεώνει επίσης στον Castells ότι αποτυγχάνει να παραθέσει εμπειρικά δεδομένα τα οποία να υποστηρίζουν τη σημασία των ΤΠΕ στις εξεγέρσεις (Fuchs 2012:787). Η πιο σκληρή κριτική του όμως αφορά τη χρήση των εννοιών από τον Castells, καθώς τον κατηγορεί ότι αγνοεί την ιστορία εννοιών όπως ισχύς, παγκοσμιοποίηση και κοινωνικά κινήματα και τις χρησιμοποιεί αυθαίρετα, χωρίς επαρκή θεωρητική γείωση στην κοινωνική θεωρία, καταλήγοντας έτσι σε μια άναρχη συλλογή αυθαίρετων εννοιολογήσεων και παρατηρήσεων (Fuchs 2012:784).

Ο Brym (2018) θεωρεί ότι ο πυρήνας του έργου του Castells όπως εκφράζεται στην τριλογία *“The Information Age Economy, Society and Culture”*, η ιδέα δηλαδή ότι η εξάπλωση των ΤΠΕ οδηγεί στη διάδοση πυκνών, οριζόντιων οικονομικών, πολι-

τικών και κοινωνικών δικτύων τα οποία αντικαθιστούν τις κάθετα οργανωμένες ιεραρχικές κοινωνικές δομές, αμφισβητείται από τα ίδια τα γεγονότα. Επισημαίνει την αμηχανία που εκφράζει ο Castells στις προσθήκες που έγιναν στο βιβλίο του *“Networks of Outrage and Hope Social Movements in the Internet Age”* μεταξύ της πρώτης (2012) και της δεύτερης (2015) έκδοσης του βιβλίου, καθώς μεσολάβησαν δύο σημαντικά γεγονότα τα οποία φαίνονται να διαψεύδουν την αισιοδοξία του Castells: η επικράτηση του Brexit στο Ενωμένο Βασίλειο και η εκλογή του Ντόναλντ Τραμπ στην προεδρία των Η.Π.Α., δύο φαινόμενα καπιταλιστικού νατιβισμού¹⁸ τα οποία ανατρέπουν την άποψη του Castells ότι οι ΤΠΕ είναι δυνάμεις εκδημοκρατισμού οι οποίες δεν μπορούν να ελεγχθούν από κυβερνήσεις και εταιρείες. Περιγράφοντας τους τρόπους με τους οποίους η πλευρά του Τραμπ χρησιμοποίησε τις ΤΠΕ για να κερδίσει τις προεδρικές εκλογές, ο Brym καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι ΤΠΕ δεν είναι παρά άλλη μια πλευρά της κοινωνικής ζωής η οποία λειτουργεί ως ένα πεδίο σύγκρουσης όπου κερδίζει όποιος έχει τους περισσότερους πόρους και τους χρησιμοποιεί με τον πιο ευφάνταστο και αποτελεσματικό τρόπο. Δεν θα διαφωνήσουμε με τη θέση του Brym η οποία ουσιαστικά αποδίδει υπόρρητα στον Castells τεχνολογικό ντετερμινισμό και τεχνο-ουτοπισμό (όπως και η θέση του Fuchs). Θα επισημάνουμε όμως ότι το επιχείρημα του Brym σχετικά με την εκλογή του Ντόναλντ Τραμπ ενισχύει ως εμπειρικό δεδομένο το μοντέλο της ΠΚτΔ, καθώς περιγράφει την αυξανόμενη σημασία των ΤΠΕ στις πολιτικές διαδικασίες.

2.3.3 Λόγμα Google και κυβερνο-ουτοπισμός: η αυταπάτη του δικτύου. Η πιο απαισιόδοξη αλλά και πιο συνεκτική θεωρητική οπτική για τη σχέση των κοινωνικών κινημάτων με τις ΤΠΕ είναι αυτή η οποία αναπτύσσει ο Evgeny Morozov στο βιβλίο του *“The Net Delusion”* (2011). Ο Morozov, ήδη από την εισαγωγή του βιβλίου, μας παρουσιάζει ορισμένους πολύ εύστοχους ορισμούς:

Το δόγμα Google — η ενθουσιώδης πίστη στην απελευθερωτική δύναμη της τεχνολογίας, συνοδευόμενη από την ακαταμάχητη ανάγκη να επιστρατευτούν οι νεοφυείς εταιρείες της Silicon Valley στην παγκόσμια μάχη για ελευθερία [...] (Morozov 2011:xiii).

[...] κυβερνο-ουτοπισμός: η αφελής πίστη στην χειραφετητική φύση της ψηφιακής επικοινωνίας η οποία βασίζεται σε μια πεισματική άρνηση αναγνώρισης των αρνητικών πλευρών της (Morozov 2011:xiii).

18 Ο Brym χρησιμοποιεί τον όρο «καπιταλιστικός νατιβισμός» αποφεύγοντας τον όρο «λαϊκισμός», καθώς θεωρεί ότι ο λαϊκισμός αφορά και τα δύο άκρα του πολιτικού φάσματος (αριστερά και δεξιά) ενώ ο σκοπός του είναι να επισημάνει φαινόμενα τα οποία αφορούν μόνο τη δεξιά (Brym 2018:625).

Αν και ο Morozov δεν αναφέρεται σχεδόν καθόλου στην οπτική του Castells¹⁹, καθώς το βιβλίο γράφτηκε πριν την έκδοση των δύο πιο «τεχνο-αισιόδοξων» βιβλίων του Castells (Castells [2012] 2015 και 2013), είναι εντυπωσιακό πώς η κριτική του Morozov μπορεί να διαβαστεί σα να έχει γραφτεί ως αντίλογος στις θέσεις του Castells. Ο τεχνο-κεντρισμός εξειδικεύεται περαιτέρω από τον Morozov ως «ιντερνετο-κεντρισμός», η φιλοσοφία δηλαδή η οποία θεωρεί ότι το Internet έχει όλες τις απαντήσεις όταν έρχεται η ώρα διαμόρφωσης αποφάσεων και μακροπρόθεσμων στρατηγικών που αφορούν την προώθηση της δημοκρατίας. Αδιαφορώντας για ή αγνοώντας την πολιτική φύση της τεχνολογίας²⁰, αυτή η φιλοσοφία δίνει προτεραιότητα στο εργαλείο έναντι του περιβάλλοντος, θεωρώντας ότι η λογική του Internet έχει τη δυνατότητα να διαμορφώνει το περιβάλλον αντί για το αντίστροφο, λησμονώντας τις δυνάμεις οι οποίες διαμορφώνουν συνεχώς το Internet και όχι πάντα προς το καλύτερο. Ο συνδυασμός των λανθασμένων παραδοχών του κυβερνοουτοπισμού με τη λανθασμένη μεθοδολογία του ιντερνετο-κεντρισμού, είναι αυτό που ο Morozov ονομάζει “η αυταπάτη του δικτύου” (Morozov 2011:xvi-xvii).

Ο Morozov αναφέρεται σε μια σειρά γεγονότων η οποία αναδεικνύει αυτήν την αυταπάτη. Οι διαδηλώσεις ενάντια στον πόλεμο του Ιράκ το 2003 δεν απέτρεψαν στην αιματοχυσία διότι, όπως ειρωνικά λέει, οι διαδηλωτές δεν έγραψαν αρκετά στα blog τους (Morozov 2011:4). Η τεχνολογική ευφορία που προκάλεσαν οι αντικαθεστωτικές διαμαρτυρίες τον Ιούνιο του 2009 στο Ιράν²¹ και ο ρόλος του Twitter και γενικότερα του Internet σε αυτές, έδωσε τη θέση της στην άγρια καθεστωτική καταστολή η οποία χρησιμοποίησε τα ίδια ακριβώς μέσα για να ταυτοποιήσει και να συλλάβει τους αντιφρονούντες (στο ίδιο, 10-12). Όμως ο Morozov αρνείται την αιτιακή σχέση μεταξύ της χρήσης του Twitter και των εξεγέρσεων. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, «[ε]άν ένα δέντρο πέσει μέσα στο δάσος και όλοι γράψουν γι αυτό στο Twitter, αυτό δεν σημαίνει ότι τα tweets έριξαν το δέντρο» (στο ίδιο, 16). Επισημαίνει ακόμα το δυσδιάκριτο όριο μεταξύ κυβερνο-ουτοπίας και κυβερνο-αφέλειας, καθώς θεωρεί ότι η πίστη στις χειραφετητικές (υπερ-)δυνάμεις του Internet δεν είναι αποτέλεσμα διεξοδι-

19 Υπάρχει μόνο μια αναφορά στις δυνατότητες καταπίεσης και προπαγάνδας, ένα θέμα στο οποίο αναφέρεται και ο Castells (Morozov 2011:255).

20 Εδώ υπάρχει και μια σύγκλιση με την άποψη του Καστοριάδη για την τεχνολογία που είδαμε παραπάνω.

21 Διαμαρτυρίες οι οποίες αποτέλεσαν την αφορμή για το άρθρο του Andrew Sullivan “*The Revolution Will Be Twittered*”, ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα κυβερνο-ουτοπισμού (Morozov 2011:1).

κής εξέτασης των τρόπων με τους οποίους χρησιμοποιείται το Internet, αλλά αποτέλεσμα του απλοϊκού συμπεράσματος ότι, αφού τα αυταρχικά καθεστώτα προσπαθούν να το λογοκρίνουν, αυτό σημαίνει ότι το φοβούνται (στο ίδιο, 21). Το Internet μπορεί πολύ εύκολα να μετατραπεί σε ένα ισχυρό εργαλείο καταπίεσης, ή να χρησιμοποιηθεί ως πηγή πολιτικής νομιμοποίησης, καταστέλλοντας τα αντικυβερνητικά αισθήματα δίνοντας πρόσβαση σε μια θάλασσα φτηνής διασκέδασης, ενισχύοντας έτσι αντί να υπονομεύει τα αυταρχικά καθεστώτα (στο ίδιο, 27-28). Καταλήγει έτσι στο συμπέρασμα ότι το Internet είναι σημαντικό, αλλά δεν ξέρουμε ακόμα με ποιον τρόπο (στο ίδιο, 30).

Ο Morozon επαναλαμβάνει το επιχείρημα του Gladwell σχετικά με το πρόβλημα των δεσμών αλληλεγγύης στα δικτυωμένα κινήματα. Διαχωρίζει τις περιπτώσεις των ακτιβιστών οι οποίοι, βρισκόμενοι σε συνεχή κίνδυνο, είτε υπερεκτιμώντας τις δυνατότητες των ΜΚΔ είτε υποτιμώντας τους κινδύνους που δημιουργούν, τα χρησιμοποιούν για να προωθήσουν τους στόχους τους, από εκείνους οι οποίοι συμμετέχουν σε δικτυακές εκστρατείες από επιπόλαιο ενδιαφέρον για ένα συγκεκριμένο ζήτημα χωρίς να αναλαμβάνουν κανένα ρίσκο (Morozon 2011:185-186). Αναφέρεται έτσι στο φαινόμενο του «σλακτιβισμού²²», διαχωρίζοντάς το μάλιστα από τον ψηφιακό ακτιβισμό. Περιγράφει τον σλακτιβισμό ως την πιο επικίνδυνη εκδοχή του ψηφιακού ακτιβισμού, ο οποίος

[...] πολύ συχνά οδηγεί σε πολιτική ακολασία — συνήθως ως αποτέλεσμα μιας τρελής καταναλωτικής μανίας στο σουπερμάρκετ ταυτοτήτων που λέγεται Facebook — και κάνει τους ακτιβιστές να αισθάνονται χρήσιμοι και σημαντικοί ενώ [οι πράξεις τους] έχουν ασήμαντο πολιτικό αντίκτυπο (Morozon 2011:189-190).

Ο διαχωρισμός μεταξύ σλακτιβισμού και ουσιαστικού ψηφιακού ακτιβισμού δεν είναι δύσκολος για τον Morozon: αν μια εκστρατεία ισχυρίζεται ότι μπορεί να λύσει το πρόβλημα συγκεντρώνοντας αρκετά tweets, likes, ψηφιακές υπογραφές και μέλη σε σελίδες του Facebook και σε blogs, τότε πρόκειται για σλακτιβισμό, ακόμα και αν οι συγκεκριμένες πρακτικές μπορούν να λειτουργήσουν σε μικρής κλίμακας θέματα. Όταν όμως πρόκειται για πιο σοβαρά θέματα, τότε έρχεται κάποια στιγμή όπου η πληροφόρηση πρέπει να μετατραπεί σε δράση και αυτό είναι το σημείο όπου οι ψηφιακές εκστρατείες συνήθως αποτυγχάνουν (Morozon 2011:190-191). Αυτό το επιχείρημα του Morozon έρχεται σε άμεση αντίθεση με τον υβριδικό «χώρο αυτονο-

22 Μετάφραση του όρου “slacktivism”, σύνθετη λέξη από τις λέξεις “slack” (χαλαρότητα) και activism (ακτιβισμός). Πηγή: Oxford Dictionaries.

μίας» που προτείνει ο Castells. Ο Morozon αρνείται (χωρίς να αναφέρεται ρητά σε αυτόν) την ύπαρξη αυτού του χώρου, καθώς θεωρεί τον χώρο του δικτύου και τον φυσικό χώρο δύο διακριτές οντότητες, οι οποίες απλώς επικοινωνούν μεταξύ τους και ο καθένας έχει τη δική του εξεγερσιακή δυναμική και τους δικούς του κινδύνους, με τον φυσικό χώρο να είναι εκείνος ο οποίος μπορεί να επιφέρει πραγματικά και ουσιαστικά αποτελέσματα. Δεν αρνείται το ρόλο που μπορεί να παίζει το Internet — η πλήρης άρνηση του ρόλου αυτού είναι το ίδιο ιντερνετο-κεντρική με τον ασυγκράτητο ενθουσιασμό (στο ίδιο, 212). Ο τεχνολογικός φетиχισμός όμως που επιδεικνύουν πολλοί ειδικοί της τεχνολογίας, η αντιμετώπιση κάθε κοινωνικοπολιτικού προβλήματος ως «καρφί» το οποίο χρειάζεται το «σφυρί» της τεχνολογίας, είναι αποτέλεσμα άγνοιας του σύνθετου κοινωνικού και πολιτικού πλαισίου στο οποίο θα πρέπει να λειτουργήσουν οι λύσεις οι οποίες προτείνονται από τους ειδικούς της τεχνολογίας, λύσεις οι οποίες είναι συχνά πιο περίπλοκες από τα προβλήματα τα οποία καλούνται να λύσουν (στο ίδιο, 311-312).

Ο Morozon αναγνωρίζει τελικά την πολιτική σημασία της τεχνολογίας, καθώς αυτή ενσωματώνεται όλο και περισσότερο στην πολιτική και κοινωνική ζωή και επισημαίνει την έλλειψη προσοχής στις πολιτικές και κοινωνικές διαστάσεις της ίδιας της τεχνολογίας. Θεωρεί ότι το Internet είναι πολύ σημαντικό για να αντιμετωπίζεται με ελαφρότητα, καθώς και ότι δεν πρέπει να αγνοούμε το πολιτικό περιεχόμενο της τεχνολογίας (Morozon 2011:313). Προτείνει τελικά την αντικατάσταση του κυβερνοουτοπισμού και του ιντερνετο-κεντρισμού με μια πιο ρεαλιστική προσέγγιση, η οποία δεν θα προσπαθεί να δώσει τεχνολογικές λύσεις σε θέματα πολιτικής φύσης, ούτε θα αντιμετωπίζει θέματα όπως η ελευθερία της έκφρασης στο Internet ως πιο σημαντικά από θέματα όπως τα ενεργειακά και οικολογικά προβλήματα, μια οπτική την οποία ονομάζει «κυβερνο-ρεαλισμό» (στο ίδιο, 318-320).

3. Τύποι δρώντων και παράμετροι

Τα προβλήματα του «ορολογικού πληθωρισμού», της εννοιολογικής αμφισημίας και της γενικότερης σύγχυσης όρων και εννοιών στο πεδίο των κοινωνικών κινήματων, αντιμετωπίζεται από μελετητές όπως ο Tilly και ο Dianí με τη διατύπωση των ορισμών που αναφέραμε νωρίτερα. Τα κοινωνικά κινήματα είναι όπως είδαμε φαινόμενα που ανήκουν στον χώρο της συγκρουσιακής πολιτικής. Στον χώρο αυτόν κατατάσσονται και άλλα φαινόμενα, όπως στρατιωτικά πραξικοπήματα και επαναστάσεις (Tilly και Tarrow 2015:28), τα οποία απέχουν πολύ από τα κοινωνικά κινήματα και είναι εύκολο να τα διακρίνουμε από αυτά. Περιλαμβάνει όμως και φαινόμενα συλλογικής δράσης τα οποία, ενώ δεν μπορούν να χαρακτηριστούν από μόνα τους κοινωνικά κινήματα σύμφωνα με τους ορισμούς και τις προϋποθέσεις της θεωρίας, συνδέονται άμεσα με αυτά, είτε γιατί λειτουργούν ως κινηματικές βάσεις ενός κινήματος (για παράδειγμα οργανώσεις), είτε γιατί μπορούν να ταξινομηθούν ως διεκδικητικές εκστρατείες ενός συγκεκριμένου κοινωνικού κινήματος (όπως το εργατικό ή το φεμινιστικό) είτε γιατί αλληλεπιδρούν με υπάρχοντα κοινωνικά κινήματα με κάποιον άλλον τρόπο. Υπάρχουν δηλαδή δεσμοί (με την έννοια και τις μορφές που αναφέρουν οι Dianí και Mische) μεταξύ αυτών των μορφών συλλογικής δράσης και συγκεκριμένων κοινωνικών κινήματων οι οποίοι σχηματίζουν κινηματικά δίκτυα.

Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο αναφερόμαστε σε μορφές συλλογικής δράσης οι οποίες αποτελούν μέρος ενός κοινωνικού κινήματος ως κάτι διακριτό από το κοινωνικό κίνημα στο πλαίσιο του οποίου εμφανίζονται: μας ενδιαφέρει να εξετάσουμε αυτές τις μορφές συλλογικής δράσης ως δρώντες των κινηματικών δικτύων και, εφόσον αναφερόμαστε σε δίκτυα, ως κόμβους αυτών των δικτύων. Ο λόγος για αυτό είναι ότι, όπως θα δούμε στη συνέχεια, η πολυπλοκότητα και η ποικιλία των αλληλεπιδράσεων αυτών οδηγεί σε μορφές συλλογικής δράσης οι οποίες είτε δεν μπορούν να ενταχθούν στα πλαίσια ενός συγκεκριμένου κοινωνικού κινήματος, είτε αντίθετα μπορούν να ενταχθούν σε περισσότερα από ένα διαφορετικά κοινωνικά κινήματα αν τις εξετάσουμε από την πλευρά των αιτημάτων, των αξιακών παισιώσεων και των ρεπερτορίων δράσης. Η οπτική των κινηματικών δικτύων μας επιτρέπει να ομαδοποιήσουμε τέτοιες μορφές συλλογικής δράσης εστιάζοντας στον τρόπο με τον οποίον αλληλεπιδρούν μεταξύ τους, με στόχο στη συνέχεια να τις ταξινομήσουμε με βάση συγκεκριμένα κριτήρια χωρίς να πέσουμε στην παγίδα του ορολογικού πληθωρισμού. Το αντικείμενο δηλαδή της ταξινόμησης αυτής δεν είναι μόνο τα κοινωνικά

κινήματα όπως αυτά οριοθετούνται από τη θεωρία, αλλά όλες εκείνες οι μορφές συλλογικής δράσης οι οποίες εντάσσονται στο πεδίο της συγκρουσιακής πολιτικής και μπορούν να θεωρηθούν κόμβοι ενός ή περισσότερων κινηματικών δικτύων.

3.1 Τύποι δρώντων

Αυτές οι μορφές συλλογικής δράσης λοιπόν μπορούν να περιλαμβάνουν²³:

- Κοινωνικά κινήματα τα οποία χαρακτηρίζονται από διεθνικότητα, ιστορικότητα και διαχρονικότητα. Σε αυτήν την κατηγορία μπορούμε να εντάξουμε κινήματα όπως το εργατικό, το φεμινιστικό, το περιβαλλοντικό, το αντιπολεμικό και το κίνημα ενάντια στη νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση. Η ιστορικότητα δεν σημαίνει απαραίτητα ότι αναφερόμαστε σε κινήματα με μακρά ιστορία. Το εργατικό κίνημα καλύπτει μια χρονική περίοδο πολύ μεγαλύτερη από το κίνημα ενάντια στη νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση. Το χαρακτηριστικό όμως που μας ενδιαφέρει εδώ, είναι ότι πρόκειται για κινήματα τα οποία εμφανίζουν μια μορφή πολλαπλότητας: το εργατικό κίνημα των ανθρακωρύχων της Αγγλίας τη δεκαετία του 1980 δεν είναι το ίδιο με το εργατικό κίνημα των βιομηχανικών εργατών του 19^{ου} αιώνα, ούτε με το κίνημα των εργαζόμενων του δικύκλου στην Αθήνα του 2018 (Σολδάτος 2018δ:18).

Για να περιγράψουμε αυτήν την πολλαπλότητα, θα μπορούσαμε να χρησιμοποιήσουμε έννοιες οι οποίες περιγράφουν περιόδους εντατικοποίησης της διαμαρτυρίας, όπως κύκλους διαμαρτυρίας, κύματα διαμαρτυρίας ή εκστρατείες (della Porta και Diani 2006:189). Όμως η μορφή αυτών των κινημάτων χαρακτηρίζεται από την ιστορικότητα με την έννοια ότι οι πολλαπλές αυτές εκφάνσεις, ενώ διαμορφώνουν διακριτές συλλογικές ταυτότητες μέσα από τη διαδικασία συγκρότησης της συλλογικής δράσης (Melucci 1996:70), συνδέουν και νοσηματοδοτούν την κάθε συλλογική ταυτότητα μέσα από την ιστορική συλλογική ταυτότητα που έχει διαμορφωθεί μέσα από την ιστορία του κινήματος. Ενώ λοιπόν δεν θα είχε νόημα να εξετάσουμε για παράδειγμα το φεμινιστικό κίνημα ως κόμβο ενός κινηματικού δικτύου ή να προσπαθήσουμε να αναλύσουμε την επίδραση της ΠΚτΔ στο φεμινιστικό κίνημα γενικά, μπορούμε ωστόσο να εξετάσουμε το κίνημα #metoo αναφερόμενοι στο φεμινιστικό κίνημα.

23 Στον Πίνακα 2 του παραρτήματος υπάρχει μια συγκεντρωτική απεικόνιση των τύπων δρώντων.

- Κοινωνικά κινήματα τα οποία δεν ανήκουν στην προηγούμενη κατηγορία. Αυτά μπορούν να είναι είτε κινήματα όπως οι εξεγέρσεις της Αραβικής Άνοιξης, τα οποία είχαν συγκεκριμένα αιτήματα και δεν μπορούν να ενταχθούν σε κάποιο ευρύτερο διαχρονικό κοινωνικό κίνημα της προηγούμενης κατηγορίας, είτε κινήματα τα οποία συνδέονται με κάποιο από αυτά τα κινήματα αλλά όχι αποκλειστικά ή με μη ξεκάθαρο τρόπο. Το κίνημα Occupy είχε δεσμούς με το εργατικό κίνημα καθώς εργατικά συνδικάτα συμμετείχαν στις συνελεύσεις, τις διαδηλώσεις και τις καταλήψεις (Castells 2015:165), όμως δεν ήταν μια εργατική ταυτότητα αυτή που αναδόθηκε μέσα από τη συλλογική δράση, αλλά μια ιδιαίτερη συλλογική ταυτότητα, η οποία εκφράζεται μέσα από συνθήματα όπως «Είμαστε το 99%».
- Οι ομάδες ενδιαφέροντος (interest groups) είναι μία ακόμη κατηγορία δρώντων η οποία παρουσιάζει ενδιαφέρον στο πλαίσιο των κινηματικών δικτύων. Οι ομάδες ενδιαφέροντος εμφανίζουν σύμφωνα με τους Snow, Soule και Kriesi (2004:7-8) σημαντικές διαφορές με τα κοινωνικά κινήματα. Η πρώτη διαφορά είναι ότι οι ομάδες ενδιαφέροντος προσδιορίζονται σε σχέση με τις κυβερνήσεις και την πολιτεία, σε αντίθεση με τα κοινωνικά κινήματα τα οποία ενδιαφέρονται και οι σχέσεις των οποίων εκτείνονται και σε άλλους χώρους. Δεύτερον, οι ομάδες ενδιαφέροντος ενσωματώνονται στη θεσμική πολιτική και δρουν κυρίως με θεσμικό τρόπο, σε αντίθεση με τα κοινωνικά κινήματα τα οποία εμφανίζουν κυρίως εξωθεσμικά ρεπερτόρια δράσης. Από αυτή τη θεωρητική οπτική θα κρατήσουμε μόνο το δεύτερο χαρακτηριστικό, αυτό της ενσωμάτωσης στη θεσμική πολιτική καθώς, όπως θα δούμε στη συνέχεια του κειμένου, το μεταδημοκρατικό πολιτικό περιβάλλον μέσα στο οποίο λειτουργούν τα κινηματικά δίκτυα επιβάλλει την αλληλεπίδραση με τους μη κρατικούς θεσμούς προς τους οποίους τείνει να μεταφέρεται η ισχύς των κρατικών θεσμών.
- Ένας συγκεκριμένος τύπος πολιτικού κόμματος παρουσιάζει επίσης ενδιαφέρον στο πλαίσιο των κινηματικών δικτύων. Ο Kitschelt (2006:280-281) ορίζει τα κινηματικά κόμματα ως «...συμμαχίες πολιτικών ακτιβιστών οι οποίοι προέρχονται από κοινωνικά κινήματα και προσπαθούν να εφαρμόσουν τις οργανωτικές και στρατηγικές πρακτικές των κοινωνικών κινήματων στο πεδίο του

κομματικού ανταγωνισμού». Τα κόμματα αυτά χαρακτηρίζονται από έλλειψη τυπικής κομματικής οργανωτικής δομής, καθώς δεν διαθέτουν συνήθως τα θεσμικά εκείνα όργανα και αξιώματα τα οποία λαμβάνουν τις δεσμευτικές για ένα κόμμα αποφάσεις. Ο Deseriis (2017) αναφέρεται σε τεχνο-λαϊκιστικά κόμματα, σε κόμματα δηλαδή τα οποία ασπάζονται την ιδεολογία του τεχνο-λαϊκισμού. Ορίζει δε τον τεχνο-λαϊκισμό ως την πεποίθηση ότι η διακυβέρνηση του λαού, από τον λαό, για τον λαό, μπορεί να επιτευχθεί με την χρήση των ΤΠΕ (Deseriis 2017:441). Τα τεχνο-λαϊκιστικά κόμματα είναι ουσιαστικά ένα υποσύνολο των κινηματικών κομμάτων υπό την έννοια ότι προσπαθούν να εφαρμόσουν στο πεδίο του κομματικού ανταγωνισμού τις οργανωτικές και στρατηγικές πρακτικές που προκύπτουν από την ιδεολογία του τεχνο-ελευθερισμού (ή κυβερνο-ελευθερισμού), την τυφλή δηλαδή πίστη «...στις δυνατότητες της τεχνολογίας και της ελεύθερης αγοράς σε συνδυασμό με μια βαθιά δυσπιστία προς κάθε κρατική, γραφειοκρατική ή ιεραρχική μορφή εξουσίας» (Deseriis 2017:442). Το ενδιαφέρον εδώ είναι ότι τόσο ο Kitschelt όσο και ο Deseriis εντοπίζουν δύο οργανωτικές μορφές, τόσο στα κινηματικά όσο και στα τεχνο-λαϊκιστικά κόμματα: μία οριζόντια, συμμετοχική μορφή οργάνωσης (Kitschelt 2006:281) η οποία στην περίπτωση των τεχνο-λαϊκιστικών κομμάτων βασίζεται στην ιδέα ενός αυτο-οργανωμένου και αυτο-διοικούμενου δικτύου (Deseriis 2017:449-450) και μια μορφή όπου οι αποφάσεις λαμβάνονται κεντρικά, είτε από μια μικρή ομάδα είτε από έναν χαρισματικό ηγέτη (Kitschelt 2006:280, Deseriis 2017:452-453).

Ο ορισμός του κινηματικού κόμματος από τον Kitschelt έχει ένα αδύναμο σημείο (Σεφεριάδης 2019), καθώς πολλά, αν όχι τα περισσότερα κόμματα εμπίπτουν σε κάποια στιγμή της ιστορικής τους πορείας στον ορισμό αυτό, κάτι που οδηγεί σε μια εννοιολογική υπερέκταση η οποία αποδυναμώνει την επεξηγηματική ισχύ του όρου. Με βάση τον ορισμό του Kitschelt, τα κομμουνιστικά, τα εργατικά και τα οικολογικά (πράσινα) κόμματα είναι κινηματικά κόμματα, καθώς δημιουργήθηκαν από ακτιβιστές των αντίστοιχων κινημάτων. Σε αναλογία όμως με την περιγραφή της συλλογικής ταυτότητας από τον Melucci (σελ. 35), θα μπορούσαμε να περιγράψουμε τα κινηματικά κόμματα ως την *προσπάθεια* των ακτιβιστών να εισέλθουν στο πεδίο του κομματικού

ανταγωνισμού, δηλαδή μια *διαδικασία* με αρχή και τέλος η οποία μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα είτε τη δημιουργία ενός νέου κόμματος είτε την αποτυχία και εγκατάλειψη της προσπάθειας και την επιστροφή στις κινηματικές πρακτικές. Υπό αυτήν την οπτική, τα κόμματα που αναφέραμε παραπάνω υπήρξαν κινηματικά κόμματα σε κάποια πρώιμη στιγμή της ιστορίας τους αλλά πλέον δεν ανήκουν σε αυτήν την κατηγορία. Τα δε τεχνο-λαϊκιστικά κόμματα μπορούν να οριστούν ως κόμματα που βρίσκονται στη φάση του κινηματικού κόμματος, η οργανωτική μορφή και εξέλιξη των οποίων επηρεάζεται καθοριστικά από την ιδεολογία του τεχνο-ελευθερισμού.

- Μια ιδιαίτερη μορφή συλλογικής δράσης την οποία θα ονομάσουμε «αυτοδύναμη²⁴ μονοθεματική συλλογική δράση». Αυτή η μορφή συλλογικής δράσης χαρακτηρίζεται από την εστίαση σε ένα συγκεκριμένο ζητούμενο, εστίαση η οποία μπορεί να είναι τόσο εμμονική ώστε να οδηγήσει σε ιδεοληπτικές συμπεριφορές και εκδηλώσεις μονομανίας, αδυνατίζοντας σε μεγάλο βαθμό τους όποιους δεσμούς με τα κινηματικά δίκτυα. Η della Porta, μελετώντας δύο συγκεκριμένες οργανώσεις (τα Wikileaks και τους Anonymous) σε ένα κείμενο το οποίο αφορά τη συλλογική δράση ενάντια στη διαφθορά, αναφέρεται σε μια μορφή συλλογικής δράσης η οποία τοποθετείται σε έναν ενδιάμεσο χώρο ανάμεσα στα κοινωνικά κινήματα και τις ομάδες ενδιαφέροντος. Περιγράφει έτσι έναν πολιτικό δρώντα ο οποίος συνδυάζει το χαρακτηριστικό της εστίασης στη διαφάνεια από τις ομάδες ενδιαφέροντος με το χαρακτηριστικό των συγκρουσιακών μορφών άμεσης δράσης από τα κοινωνικά κινήματα (della Porta 2017:679), μια υβριδική δηλαδή μορφή συλλογικής δράσης. Το κείμενο της della Porta αναφέρεται σε ένα συγκεκριμένο ζήτημα, αυτό της διαφθοράς, όμως αυτός ο συνδυασμός της εστίασης σε ένα συγκεκριμένο ζητούμενο με τις συγκρουσιακές μορφές άμεσης δράσης χαρακτηρίζει και τη μορφή δράσης που περιγράφουμε εδώ.

Ένα επιπλέον χαρακτηριστικό είναι αυτό στο οποίο αναφέρεται η λέξη «αυτοδύναμη». Οι συγκεκριμένες μορφές συλλογικής δράσης μπορούν να έχουν ποικίλες οργανωτικές μορφές, όμως περιορίζονται πάντα σε μία οργάνωση η

24 «Αυτοδύναμη» με την έννοια του αγγλικού όρου “self-contained”. Σε προηγούμενο κείμενο (Σολδάτος 2018γ:19) είχα χρησιμοποιήσει τον όρο «αυτόνομη», όμως θεωρώ πως ο όρος «αυτοδύναμη» αποδίδει καλύτερα τα χαρακτηριστικά των συγκεκριμένων μορφών δράσης.

οποία έχει ένα πολύ περιορισμένο ρεπερτόριο δράσης και πολύ συγκεκριμένους και σαφώς οριοθετημένους στόχους. Σε κάποιες περιπτώσεις, αυτή η διαδικασία κατασκευής του συστήματος συλλογικής δράσης (Melucci 1996:70) οδηγεί στην ανάδυση μιας συλλογικής ταυτότητας τόσο ισχυρής που επισκιάζει οτιδήποτε άλλο.

- Συλλογικότητες οι οποίες συνδέονται με κινηματικούς δεσμούς με ένα ή περισσότερα κινήματα, εμφανίζουν εξωθεσμικά ρεπερτόρια δράσης και δεν μπορούν να ενταχθούν με ασφάλεια σε μια από τις παραπάνω κατηγορίες. Οι οργανωτικές μορφές αυτών των συλλογικοτήτων καλύπτουν ένα μεγάλο εύρος, από θεσμικές μορφές οργάνωσης όπως σωματεία, ως χαλαρά οργανωμένες συλλογικότητες. Η δράση τους δε εντοπίζεται τόσο στον ψηφιακό όσο και στον φυσικό χώρο. Αυτές οι συλλογικότητες με μια πρώτη ματιά μπορεί να δείχνουν ότι ανήκουν σε μία από τις προηγούμενες κατηγορίες, όμως εμφανίζουν συγκεκριμένα χαρακτηριστικά τα οποία τις διαφοροποιούν από αυτές. Διαφέρουν από τις δύο πρώτες κατηγορίες διότι δεν μπορούν να χαρακτηριστούν κοινωνικά κινήματα σύμφωνα με τη θεωρία. Δεν μπορούν να χαρακτηριστούν όμως και ομάδες ενδιαφέροντος, καθώς δεν ενσωματώνονται στη θεσμική πολιτική. Δεν είναι πολιτικά κόμματα, ενώ δεν παρουσιάζουν και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της αυτοδύναμης μονοθεματικής συλλογικής δράσης. Οι δεσμοί τους όμως με άλλες οργανώσεις και κινήματα δεν μας επιτρέπουν να τις αγνοήσουμε ως δρώντες των κινηματικών δικτύων.

3.2 Παράμετροι

Κάθε μία από τις παραπάνω μορφές συλλογικής δράσης χαρακτηρίζεται από ένα σύνολο παραμέτρων οι οποίες αφορούν τα αιτήματα, την οργάνωση και τα ρεπερτόρια δράσης τους²⁵. Θα εξετάσουμε τον τρόπο με τον οποίο μεταβάλλονται αυτές οι παράμετροι προσπαθώντας να εντοπίσουμε τις αλλαγές που έχουν επιφέρει φαινόμενα όπως η ΠΚτΔ, η μεταδημοκρατία, η διείσδυση των ΤΠΕ στις κοινωνικές λειτουργίες και δομές αλλά και αντιλήψεις όπως ο κυβερνο-ουτοπισμός και ο τεχνο-λαϊκισμός στη συλλογική δράση και ειδικότερα στα κοινωνικά κινήματα.

25 Στον Πίνακα 3 του παραρτήματος υπάρχει μια συγκεντρωτική απεικόνιση των παραμέτρων και των τιμών που μπορούν να πάρουν.

3.2.1 Οργανωτική δομή. Οι τρόποι με τους οποίους οργανώνονται τα κοινωνικά κινήματα είναι ένα σημαντικό θέμα το οποίο απασχολεί τους μελετητές των κοινωνικών κινημάτων. Οι κινηματικές οργανώσεις κατέχουν κεντρική θέση σε αυτόν τον προβληματισμό, παράλληλα με ένα αυξανόμενο ενδιαφέρον για τη μελέτη άλλων μορφών οργάνωσης όπως τα κινηματικά δίκτυα και πιο συμμετοχικές, οριζόντιες μορφές οργάνωσης (den Hond, de Bakker και Smith 2015:291). Οι κινηματικές οργανώσεις περιγράφονται ως ένα σύνολο στοιχείων — μέλη, κανόνες, ιεραρχία, έλεγχος, κυρώσεις — τα οποία μπορούν να είναι παρόντα σε ποικίλους βαθμούς (στο ίδιο, 293).

Αυτό που μας ενδιαφέρει εδώ είναι η παράμετρος της ιεραρχίας και της συνακόλουθης ύπαρξης ή μη κάποιας μορφής ηγεσίας. Οι della Porta και Diani επισημαίνουν το δίλημμα που αντιμετωπίζουν πολλές κινηματικές οργανώσεις οι οποίες προσπαθούν να συμβιβάσουν την οργανωτική ανάγκη της ηγεσίας με τις απαιτήσεις της συμμετοχικής δημοκρατίας, καθώς συχνά η εξουσία και η ιεραρχία δεν συμβιβάζονται με τις αρχές τους (della Porta, Diani 2006:142). Είδαμε παραπάνω τη συσχέτιση των δικτυωμένων κινημάτων με την οριζόντια μορφή οργάνωσης από τον Castells την οποία αποδίδει στη σύμπνοια η οποία αποδυναμώνει την ανάγκη για επίσημη ηγεσία. Άλλοι μελετητές συνδέουν τη μειωμένη ανάγκη για ιεραρχία και ηγεσία με την αυξημένη ευκολία συμμετοχής σε κοινωνικά κινήματα εκτός οργανώσεων η οποία προκύπτει από τη χρήση των ΤΠΕ και τις νέες μορφές διαμαρτυρίας που εμφανίζονται, όπως αιφνίδιες, μαζικές διαμαρτυρίες από χαλαρά (και ενίοτε προσωρινά) οργανωμένους συμμετέχοντες (Earl κ.α., 2015:356-357). Τα παραπάνω όμως δεν αποκλείουν την εμφάνιση, έστω και προσωρινή, ιεραρχικών διαστρωματώσεων σε ένα κίνημα ή μια οργάνωση (den Hond, de Bakker και Smith 2015:297) ή την εμφάνιση νέων μορφών ηγεσίας όπως οι «ψηφιακές εμπροσθοφυλακές» που αναφέρει ο Gerbaudo (2017:150).

Η πρώτη παράμετρος λοιπόν των κινηματικών δρώντων που αναφέραμε παραπάνω είναι η ύπαρξη ή η απουσία ιεραρχίας, η ιεραρχική ή οριζόντια δηλαδή οργανωτική δομή. Αυτή δεν είναι βέβαια η μόνη οργανωτική παράμετρος των κοινωνικών κινημάτων, είναι όμως μια παράμετρος η οποία επηρεάζεται άμεσα από τη χρήση των ΤΠΕ και το περιβάλλον της ΠΚτΔ.

3.2.2 Κινητοποίηση. Μια δεύτερη παράμετρος η οποία σχετίζεται άμεσα με τις ΤΠΕ είναι ο ρόλος και η σημασία των ΤΠΕ στην κινητοποίηση των συμμετεχόντων, κάτι που έχει άμεση επίδραση και στην οργάνωση της συλλογικής δράσης. Η ευκολία της κινητοποίησης που προσφέρουν οι ΤΠΕ προκαλεί ανησυχία σχετικά με την αποτελεσματικότητα των κοινωνικών κινημάτων, καθώς η γρήγορη, εύκολη κινητοποίηση δείχνει να υποκαθιστά την οργάνωση και να αποσπά την προσοχή από την μακροπρόθεσμη οργάνωση και την επίτευξη στρατηγικών στόχων. Η Άντζελα Ντέιβις, ακτιβιστής στο χώρο των πολιτικών δικαιωμάτων τη δεκαετία του 1970, επισημαίνει τον κίνδυνο να εμφανιστούν «στιγμιαία» κινήματα βασισμένα στο μοντέλο του γρήγορου φαγητού (fast food) (Morozov 2011:196).

Από την άλλη πλευρά, ο Gerbaudo (2017:137) επισημαίνει τους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους λειτούργησαν οι ΤΠΕ ως μέσα κινητοποίησης στο κίνημα ενάντια στην παγκοσμιοποίηση (δεκαετία του 1990) και στα κινήματα των πλατειών (2009-2011). Στην πρώτη περίπτωση είχαμε μια προσπάθεια δημιουργίας μιας αυτόνομης δομής επικοινωνίας μέσα από λίστες ηλεκτρονικού ταχυδρομείου, εναλλακτικούς παρόχους και ανεξάρτητα ειδησεογραφικά sites όπως το Indymedia, ενώ στη δεύτερη περίπτωση υπήρξε μια προσπάθεια μαζικής κινητοποίησης μέσω της κατάληψης του ψηφιακού mainstream χώρου με τη χρήση των μεγάλων εταιρικών μέσων κοινωνικής δικτύωσης, μια προσπάθεια η οποία αγνόησε τους κινδύνους της επιτήρησης και της λογοκρισίας που προκύπτουν από αυτά. Αυτή η διαφοροποίηση σχετίζεται και με τη μεγάλη αύξηση της διείσδυσης της χρήσης του Internet στον γενικό πληθυσμό μέσα στα είκοσι χρόνια που μεσολάβησαν ανάμεσα στους δύο κύκλους διαμαρτυρίας. Στις αρχές της δεκαετίας του 1990 ο «ψηφιακός mainstream χώρος» στον οποίο αναφέρεται ο Gerbaudo απλώς δεν υπήρχε ακόμα. Σήμερα, καθώς τα μεγάλα εταιρικά μέσα κοινωνικής δικτύωσης επιδεικνύουν μια όλο και μεγαλύτερη εμπορική συνειδητοποίηση (Gerbaudo 2017:144) και οι κανονιστικές ρυθμίσεις από την πλευρά των κυβερνήσεων γίνονται όλο και πιο αυστηρές σε μια προσπάθεια ελέγχου της χρήσης του Internet, βρισκόμαστε μπροστά σε μια νέα κατάσταση, διαφορετική από τις δύο προηγούμενες, η οποία βρίσκεται υπό διαμόρφωση.

Θα κατατάξουμε λοιπόν τους κινηματικούς δρώντες με βάση την επίδραση των ΤΠΕ στη φάση της κινητοποίησης των συμμετεχόντων σε τρεις κατηγορίες: στην πρώτη, οι ΤΠΕ λειτουργούν ως ένα απλό μέσο επικοινωνίας· στη δεύτερη, οι ΤΠΕ

αποτελούν βασικό μέσο κινητοποίησης, χωρίς όμως να υποκαθιστούν την οργάνωση στον φυσικό χώρο· στην τρίτη κατηγορία, η κινητοποίηση πραγματοποιείται αποκλειστικά στον ψηφιακό χώρο και περιλαμβάνει τόσο μορφές σλακτιβισμού όσο και κινητοποιήσεις οι οποίες δεν μπορούν να χαρακτηριστούν σλακτιβισμός λόγω άλλων παραμέτρων τις οποίες θα εξετάσουμε παρακάτω. Ας τονίσουμε εδώ ότι αυτή η παράμετρος αναφέρεται στη διαδικασία η οποία οδηγεί στη συλλογική δράση και η οποία μετατρέπει τους συμπαθώντες σε συμμετέχοντες (Klandermans 2015:227) και όχι στην ίδια τη συλλογική δράση. Σε αυτή τη διαδικασία έχει νόημα να αναφερόμαστε στη «συνδεδετική δράση» των Bennett και Segerberg, καθώς η παραπάνω κατηγοριοποίηση βρίσκεται σε άμεση αναλογία με τους τρεις τύπους οργανωτικών δικτύων της συνδεδετικής δράσης. Η κατάταξη ενός κινηματικού δρώντα σε μια από τις τρεις παραπάνω κατηγορίες προκύπτει από την απάντηση σε δύο ερωτήσεις:

1. Θα μπορούσε να υπάρξει η συγκεκριμένη κινητοποίηση χωρίς τη διαμεσολάβηση των ΤΠΕ;
2. Θα μπορούσε να υπάρξει η συγκεκριμένη κινητοποίηση χωρίς τη διαμεσολάβηση οργανώσεων στον φυσικό χώρο;

Η αντιστοιχία των συνδυασμών των απαντήσεων με τις τρεις κατηγορίες απεικονίζεται στον παρακάτω πίνακα:

Πίνακας 1: ΤΠΕ και οργανώσεις

	Πρώτη κατηγορία	Δεύτερη κατηγορία	Τρίτη κατηγορία
Χωρίς ΤΠΕ;	Ναι	Όχι	Όχι
Χωρίς οργανώσεις;	Όχι	Όχι	Ναι

3.2.3 Χωρική διάσταση. Αναφερθήκαμε νωρίτερα στους μηχανισμούς διανοποίησης που χαρακτηρίζουν τα κοινωνικά κινήματα στον 21^ο αιώνα (della Porta και Tarrow 2005:2-7), τη διάχυση, την εσωτερίκευση και την εξωτερίκευση. Οι Tarrow και McAdam (2005:127) αναλύουν περαιτέρω τον μηχανισμό της διάχυσης σε τρεις κατηγορίες: την μη-σχεσιακή διάχυση, όπου η μεταφορά της πληροφορίας γίνεται μέσα από απρόσωπα κανάλια όπως τα μέσα μαζικής ενημέρωσης· τη σχεσιακή διάχυση η οποία βασίζεται σε προϋπάρχοντες δεσμούς και σχέσεις αλληλεπίδρασης· τέλος, αυτό που οι Tarrow και McAdam αποκαλούν «μεσιτεία», την με πρόθεση δηλαδή δημιουργία νέων σχέσεων και καναλιών επικοινωνίας. Οι μηχανισμοί της διάχυ-

σης αποτελούν για τα κοινωνικά κινήματα μηχανισμούς αλλαγής κλίμακας. Οι Tarrow και McAdam όμως επισημαίνουν τη σύγχυση που μπορεί να προκύψει όταν τοπικές διεκδικήσεις τοποθετούνται στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης. Ακόμα και όταν όντως υπάρχει αλλαγή κλίμακας με την μετατόπιση της πλαισίωσης από το τοπικό ή εθνικό επίπεδο στο παγκόσμιο επίπεδο, τα τοπικά ή εθνικά κινήματα δεν εξαφανίζονται (Tarrow και McAdam 2005:122-123). Χρειάζεται λοιπόν προσοχή όταν αναφερόμαστε σε διεθνικά κοινωνικά κινήματα, καθώς η διεθνοποίηση ενός τοπικού κινήματος δεν συνεπάγεται απαραίτητα την ανάδυση ενός διεθνικού κοινωνικού κινήματος.

Η τρίτη παράμετρος που θα μας απασχολήσει σχετίζεται με τη σχέση των κοινωνικών κινημάτων με τον χώρο και την κλίμακα. Όχι όμως τόσο από την οπτική της κινητοποίησης που είδαμε παραπάνω, αλλά σε σχέση με το φαινόμενο της χωροχρονικής αποσύνδεσης που περιγράφει ο Giddens, καθώς και το μεταδημοκρατικό σύμπτωμα της εταιρείας-φάντασμα που συναλλάσσεται με εθνικούς ή διεθνικούς πολιτικούς θεσμούς. Οι τιμές αυτής της παραμέτρου καθορίζονται από τον συνδυασμό των θεσμών με τους οποίους συγκρούεται ο κάθε δρών με την χωρική διάσταση των αιτημάτων, κατά πόσο δηλαδή τα αιτήματα αφορούν έναν σαφώς καθορισμένο τόπο ή όχι. Η μία κατηγορία περιλαμβάνει τους δρώντες εκείνους οι οποίοι συγκρούονται με συγκεκριμένους θεσμούς (όπως μια κυβέρνηση) σε ένα τοπικό ή εθνικό επίπεδο με αιτήματα τα οποία αφορούν την τοπική κοινωνία. Ένα κοινωνικό κίνημα αυτής της κατηγορίας μπορεί να έχει τη στήριξη ενός δικτύου αλληλεγγύης το οποίο δημιουργήθηκε μέσα από τις διαδικασίες διεθνοποίησης που περιγράψαμε παραπάνω, ή να αποτελέσει αφορμή για ανάλογα κοινωνικά κινήματα σε άλλα μέρη, όμως παραμένει «ριζωμένο» σε ένα συγκεκριμένο χωρικό πλαίσιο. Η δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνει τους δρώντες οι οποίοι βρίσκονται αντιμέτωποι με μεταδημοκρατικούς θεσμούς, συνήθως περισσότερους του ενός και ασαφώς προσδιορισμένους, για θέματα που δεν μπορούν να τοποθετηθούν σε ένα συγκεκριμένο χωρικό πλαίσιο. Ένα κίνημα ενάντια στις εξορύξεις σε μια συγκεκριμένη περιοχή ή χώρα, εντάσσεται στην πρώτη κατηγορία. Ένα τέτοιο κίνημα αποτελεί μέρος του κινηματικού δικτύου στο οποίο εντάσσονται και οργανώσεις όπως η Greenpeace, η οποία εντάσσεται επίσης στην ίδια κατηγορία, καθώς, αν και η δράση της οργάνωσης είναι παγκόσμια, οι κινητοποιήσεις της αφορούν συγκεκριμένα μέρη και συγκεκριμένους θεσμούς, εταιρείες ή κυ-

βερνήσεις. Το κίνημα κατά της επιτήρησης εντάσσεται στη δεύτερη κατηγορία, καθώς έχει να αντιμετωπίσει ένα ρευστό δίκτυο κυβερνήσεων και εταιρειών για ένα θέμα το οποίο δεν έχει χωρική διάσταση, καθώς αφορά τους χρήστες του Internet ανεξάρτητα από τη φυσική τους παρουσία, αλλά και κάθε άνθρωπο ο οποίος απειλείται από τις νέες δυνατότητες επιτήρησης που προσφέρει η τεχνολογία της ΠΚτΔ. Πρέπει να επισημανθεί το γεγονός ότι και στις δύο παραπάνω κατηγορίες μπορούμε να εντοπίσουμε την ύπαρξη αλλαγών κλίμακας, οι οποίες όμως έχουν διαφορετική μορφή. Στην πρώτη περίπτωση η αλλαγή κλίμακας συντελείται μέσω των μηχανισμών διεθνοποίησης. Στη δεύτερη περίπτωση δεν έχει νόημα να μιλήσουμε για διεθνοποίηση, καθώς ο δρων δεν συνδέεται με συγκεκριμένο τόπο. Η αλλαγή κλίμακας έχει τη μορφή της διάχυσης της πληροφορίας και της αύξησης της υποστήριξης χωρίς όμως τη χωρική διάσταση, πραγματοποιείται δε κυρίως με τη δημιουργία νέων κινηματικών δεσμών και την εξάπλωση των κινηματικών δικτύων. Πρόκειται δηλαδή για μια διαδικασία αντίστοιχη της διεθνοποίησης, χωρίς όμως τη χωρική παράμετρο. Η κινητοποίηση σε αυτές τις περιπτώσεις δεν μπορεί παρά να είναι πολυεπίπεδη — τοπική, εθνική, διεθνική — αντικατοπτρίζοντας τις πολυεπίπεδες δομές εξουσίας της μεταδημοκρατίας και της παγκοσμιοποίησης.

3.2.4 Αιτήματα. Η τέταρτη παράμετρος περιγράφει τη σχέση των αιτημάτων και των στόχων του κάθε δρώντα με τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά της ΠΚτΔ τα οποία προκύπτουν από την εξέλιξη της τεχνολογίας. Το πιο εμφανές χαρακτηριστικό είναι βέβαια η ψηφιακή τεχνολογία η οποία θέτει και τις υλικές βάσεις για την εξάπλωση της μορφής του δικτύου στην κοινωνική δομή. Όμως δεν είναι αυτή η μόνη επίπτωση των ΤΠΕ, ούτε η ψηφιακή τεχνολογία είναι η μοναδική τεχνολογία που παρουσιάζει ραγδαία εξέλιξη και επιφέρει κοινωνικές επιπτώσεις. Πεδία όπως η βιοτεχνολογία και η νανοτεχνολογία, η εξέλιξη των οποίων ακολουθεί μια παράλληλη πορεία με την ψηφιακή τεχνολογία και υποβοηθείται σε μεγάλο βαθμό από αυτή, αν και λιγότερο ορατά στην καθημερινή ζωή, μπορούν επίσης να έχουν σημαντικές κοινωνικές επιπτώσεις. Η παρουσία και συμβολή της ψηφιακής τεχνολογίας στα υπόλοιπα τεχνολογικά πεδία μας επιτρέπει να μιλάμε για μια τεχνολογία της ΠΚτΔ συνολικά — σε αντιδιαστολή με την τεχνολογία πριν την εμφάνιση της ΠΚτΔ. Έχουμε λοιπόν ζη-

τούμενα τα οποία προϋπήρχαν της ΠΚτΔ και ζητούμενα τα οποία δεν θα υπήρχαν χωρίς τη σημερινή ανάπτυξη της τεχνολογίας, ή τουλάχιστον χωρίς μια τεχνολογική ανάπτυξη με ανάλογα αποτελέσματα.

Η πρώτη κατηγορία μπορεί να χωριστεί σε δύο επιμέρους κατηγορίες, με κριτήριο τον κεντρικό ή δευτερεύοντα ρόλο της τεχνολογίας. Στην περίπτωση του εργατικού κινήματος οι εργατικές διεκδικήσεις δεν έχουν αλλάξει, ακόμα και όταν η τεχνολογία δημιουργεί νέες συνθήκες εκμετάλλευσης όπως η διευκόλυνση της αντικατάστασης των μόνιμων εργαζόμενων με προσωρινούς ανασφάλιστους εργαζόμενους οι οποίοι αμείβονται «με το κομμάτι» με τη χρήση των ΤΠΕ, αυτό δηλαδή που ονομάζεται “uberization²⁶”. Σε άλλες περιπτώσεις όμως, όπως σε θέματα επιτήρησης και ιδιωτικότητας, οι αλλαγές που οφείλονται στην τεχνολογία της ΠΚτΔ είναι αρκετά σημαντικές ώστε να καταλαμβάνουν κεντρική θέση, καθώς η επιτήρηση και η προσβολή της ιδιωτικότητας δεν είναι πλέον μόνο ένας τρόπος ελέγχου όπως στην περίπτωση των αυταρχικών καθεστώτων, αλλά αποτελεί αυτοσκοπό και τρόπο εξαγωγής υπεραξίας. Στην πρώτη περίπτωση αναφερόμαστε λοιπόν σε ιστορικά διατυπωμένα αιτήματα (όπως οι εργατικές διεκδικήσεις) τα οποία αντιμετωπίζουν νέα ζητούμενα, ενώ στη δεύτερη περίπτωση αναφερόμαστε σε θέματα τα οποία προϋπήρχαν με κάποια μορφή σε παλαιότερες ιστορικές περιόδους, όμως στην ΠΚτΔ εμπλέκονται πλέον στην ίδια τη φύση της ΠΚτΔ.

Αυτή η σχέση με τη φύση της ΠΚτΔ χαρακτηρίζει και την τρίτη κατηγορία αιτημάτων, σε αυτήν όμως την περίπτωση τα αιτήματα δεν προϋπήρχαν και δεν θα μπορούσαν να υπάρξουν χωρίς την ΠΚτΔ και τις αλλαγές που έχει επιφέρει. Τα αιτήματα αυτά χαρακτηρίζονται επίσης σε πολλές περιπτώσεις από την εναντίωση σε φαινόμενα τα οποία αποτελούν μεταδημοκρατικά συμπτώματα (ακόμα και αν δεν αναγνωρίζονται ευθέως ως τέτοια από τους δρώντες), όπως η ιδιωτικοποίηση της επιβολής του νόμου. Οι δρώντες σε αυτό το πεδίο, ξεκινώντας από τις πλαισιώσεις της ατομικής (σε αντίθεση με τη συλλογική) δράσης που περιγράφουν οι Bennett και Segerberg (2012:744), βρίσκονται συχνά αντιμέτωποι με προβλήματα των οποίων οι συνέπειες αποκαλύπτεται στην πορεία ότι είναι πολύ μεγαλύτερες από αυτές που αρχικά είχαν θεωρηθεί, καθώς ο συνδυασμός των μεταδημοκρατικών στοιχείων (όπως η αυξανόμε-

26 Η λέξη προέρχεται από την εταιρεία Uber η οποία εφάρμοσε πρώτη το συγκεκριμένο μοντέλο στον χώρο των αστικών μεταφορών.

νη απάθεια των πολιτών και η λογική του θεάματος στην πολιτική — Κράουτς 2003/2006:58) με τη λογική του δικτύου, οδηγεί σε φαινόμενα σαν αυτό της εταιρείας Cambridge Analytica που αναφέραμε παραπάνω.

3.2.5 Ρεπερτόρια δράσης. Η πέμπτη και τελευταία παράμετρος που θα μας απασχολήσει αφορά τα ρεπερτόρια δράσης, η διαμόρφωση των οποίων από τις ΤΠΕ έχει όπως είδαμε απασχολήσει ήδη αρκετά τους μελετητές. Η έννοια της συνδετικής δράσης των Bennett και Segerberg αφορά την οργάνωση με χρήση των ΤΠΕ που προηγείται της συλλογικής δράσης, θέτοντας έτσι ένα συγκεκριμένο όριο το οποίο αποκλείει την ύπαρξη συλλογικής δράσης εκτός του φυσικού χώρου. Οι Castells και Morozon αντιπροσωπεύουν τους δύο αντίθετους πόλους στο δίπολο τεχνο-ευφορίας και σκεπτικισμού που χαρακτηρίζει την αντιμετώπιση των ΤΠΕ από τους μελετητές των κοινωνικών κινημάτων. Διατηρώντας μια κριτική στάση απέναντι σε αυτό το δίπολο, θα προσπαθήσουμε να κατατάξουμε τα ρεπερτόρια δράσης των δρώντων των κινηματικών δικτύων με κριτήριο τη σχέση τους με τις ΤΠΕ.

Η σχέση των αιτημάτων με τη φύση της ΠΚτΔ διαμορφώνει και εδώ μια ξεχωριστή κατηγορία, καθώς η δράση ενός αριθμού δρώντων μπορεί να περιγραφεί με αυτό που κάποιοι μελετητές περιγράφουν με τον όρο «η πρακτική του στόχου» (Tarrow 2011:102), η πρακτική δηλαδή η οποία αντιμετωπίζει ευθέως το ίδιο το ζητούμενο, όπως στην περίπτωση των ακολούθων του Γκάντι οι οποίοι διαμαρτύρονταν για το μονοπώλιο των Βρετανών κατακτητών στην κατασκευή υφασμάτων υφαίνοντας οι ίδιοι υφάσματα σε χειροκίνητους αργαλειούς. Υπάρχει όπως θα δούμε στη συνέχεια μια ιδιαίτερη μορφή δράσης, η οποία εφαρμόζει την πρακτική του στόχου σε θέματα που αφορούν την ίδια τη δομή της ΠΚτΔ. Η δημιουργία ελεύθερου λογισμικού και ελεύθερου περιεχομένου που δεν υπόκειται στους περιορισμούς της πνευματικής ιδιοκτησίας και των διπλωμάτων ευρεσιτεχνίας είναι μια τέτοια μορφή συλλογικής δράσης. Η δημιουργία δικτύων και λογισμικού τα οποία έχουν ως στόχο την παράκαμψη μηχανισμών επιτήρησης και λογοκρισίας είναι ένα δεύτερο παράδειγμα.

Οι υπόλοιπες τέσσερις κατηγορίες αφορούν τον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιούνται οι ΤΠΕ. Στο ένα άκρο βρίσκεται η μορφή συλλογικής δράσης που ο Morozon αποκαλεί «σλακτιβισμό», την προσπάθεια δηλαδή επηρεασμού αποφάσεων μέσω της υποτιθέμενης πίεσης που μια συλλογή υπογραφών στο Internet μπορεί να ασκήσει στις αποφάσεις κρατικών θεσμών και ιδιωτικών εταιρειών. Ο σλακτιβισμός

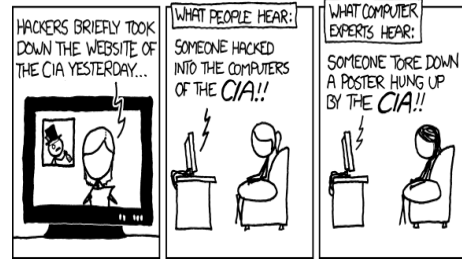
αποτελεί μια προφανή εκδήλωση κυβερνο-ουτοπισμού, η οποία πέφτει θύμα της ίδιας της τεχνολογικής της επιτυχίας. Η διαδικτυακή συλλογή υπογραφών για ένα θέμα, σε αντίθεση με τη φυσική στοχευμένη συλλογή υπογραφών (έστω και αν χρησιμοποιούνται και ηλεκτρονικά μέσα), χάνει τη σημασία της καθώς εκφράζεται απλώς ως ένας αριθμός μέσα σε άλλους αριθμούς. Η ευκολία μιας ηλεκτρονικής συλλογής υπογραφών μέσω εξειδικευμένων sites²⁷ και η μετατροπή της διαδικασίας αυτής σε προϊόν μαζικής παραγωγής, καθώς και οι αμφιβολίες για την αξιοπιστία τους καθώς δεν είναι ιδιαίτερα δύσκολη η αυτοματοποιημένη προσθήκη εικονικών συμμετεχόντων, συνδυάζεται με την εύκολη διάδοση μέσω των ΜΚΔ η οποία οδηγεί σε μη συνειδητοποιημένη συμμετοχή πολλών χρηστών (η «πολιτική ακολασία» που αναφέρει ο Morozov), δίνοντας έτσι τη δυνατότητα στους θεσμούς προς τους οποίους απευθύνεται να αμφισβητήσουν και στη συνέχεια να αγνοήσουν μια τέτοια συλλογή υπογραφών. Ακόμα περισσότερο, αυτό αφορά «εκστρατείες» οι οποίες επικεντρώνονται στη συλλογή likes και tweets, αποτελώντας έτσι ένα είδος «κινηματικού placebo» το οποίο δίνει στους συμμετέχοντες μια ασφαλή αίσθηση συμμετοχής χωρίς ουσιαστικό πολιτικό αποτέλεσμα, πιθανώς αποτρέποντάς τους έτσι από ουσιαστικότερη συμμετοχή σε συλλογικές δράσεις.

Μια πιο ουσιαστική μορφή δικτυακής δράσης αποτελεί ο «χακτιβισμός» (hacktivism), ο οποίος ορίζεται ως «...η χρήση μη εξουσιοδοτημένης πρόσβασης σε υπολογιστικά συστήματα με σκοπό την προώθηση κοινωνικών ή πολιτικών στόχων²⁸». Σε αυτόν τον ορισμό θα πρέπει να προσθέσουμε και επιθέσεις οι οποίες έχουν ως στόχο τη διακοπή της λειτουργίας συγκεκριμένων sites, αυτές που ονομάζονται «κατανεμημένες επιθέσεις άρνησης εξυπηρέτησης» (Distributed Denial of Service attacks, ή DDoS attacks). Ο χακτιβισμός μπορεί να ταξινομηθεί ως μια μορφή παρεμπόδισης στο συνεχές βία-παρεμπόδιση-σύμβαση όπως εννοιολογείται από τον Tarrow (2011:99). Σε κάποιες περιπτώσεις μπορεί να είναι μια ουσιαστική μορφή δράσης, όταν τα αποτελέσματά της έχουν σημαντικές επιπτώσεις οικονομικού ή άλλου τύπου (όπως η διαρροή απόρρητων πληροφοριών) στη λειτουργία εταιρειών ή κρατικών υπηρεσιών. Άλλοτε μπορεί να είναι καθαρά συμβολικές, όπως το σκίσιμο μιας αφίσας ή η καταστροφή μιας επιγραφής, κάτι που απεικονίζει πολύ εύστοχα ο Randall Munroe σε ένα στριπ του δικτυακού κόμικ “xkcd”:

27 Ενδεικτικά: <https://www.change.org>, <https://www.ipetitions.com>.

28 Πηγή: Oxford Dictionaries

- *Παρουσιαστής τηλεόρασης:* Hackers διέκοψαν τη λειτουργία του site της CIA για σύντομο χρονικό διάστημα χθες.
- *Τι καταλαβαίνει ο μέσος τηλεθεατής:* Κάποιος μπήκε στους κομπιούτερ της CIA!
- *Τι καταλαβαίνει ο ειδικός στους υπολογιστές:* Κάποιος έσκισε μια αφίσα της CIA!

Εικόνα 1: To strip του xked

Ο χακτιβισμός, σε αντίθεση με τον σλακτιβισμό, δεν είναι πάντα ασφαλής. Ο Aaron Swartz²⁹, γνωστός προγραμματιστής, ακτιβιστής για τα ψηφιακά δικαιώματα και υποστηρικτής της ανοικτής πρόσβασης στην ακαδημαϊκή γνώση, έκρυψε έναν φορητό υπολογιστή σε μια ντουλάπα στο MIT και ξεκίνησε να αποθηκεύει έναν μεγάλο αριθμό ακαδημαϊκών άρθρων από μια εμπορική ψηφιακή βιβλιοθήκη, το JSTOR, με σκοπό να τα διαθέσει ελεύθερα στο Internet. Συνελήφθη τον Ιανουάριο 2011 και, παρόλο που το JSTOR δεν κατέθεσε μήνυση, κατηγορήθηκε για 13 κακουργήματα τα οποία επέφεραν μία ποινή 35 ετών φυλάκισης. Λίγες μέρες μετά την καταδίκη του, στις 11 Ιανουαρίου 2013, αυτοκτόνησε. Το δυσανάλογο μέγεθος της ποινής για ένα παράπτωμα το οποίο δεν είχε καν σημαντικές οικονομικές συνέπειες για το JSTOR, έγινε θέμα συζήτησης με μια άποψη να το αποδίδει σε έναν υπερβολικά φιλόδοξο εισαγγελέα με πολιτικές βλέψεις. Μια σκοτεινότερη εξήγηση αποδίδει την υπερβολική ποινή στο γεγονός ότι ο Swartz είχε στοχοποιηθεί ως ακτιβιστής μετά την επιτυχημένη συμμετοχή του στην οργάνωση της κινητοποίησης εναντίον του νόμου SOPA, μια προσπάθεια επιβολής λογοκρισίας στο Internet, ο οποίος τελικά δεν ψηφίστηκε. Σε κάθε περίπτωση, ο συνδυασμός υπάρχουσας νομολογίας με νέους νόμους οι οποίοι αφορούν συγκεκριμένα τη δικτυακή δράση, μπορεί να επιφέρει σημαντικές ποινικές ευθύνες στους ακτιβιστές οι οποίοι επιλέγουν αυτή τη μορφή δράσης, ακόμα και όταν οι πρακτικές συνέπειες δεν είναι σημαντικές. Η περίπτωση του Aaron Swartz είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα χακτιβισμού ο οποίος, σε αντίθεση με τον σλακτιβισμό, μπορεί να έχει αποτελέσματα αλλά και σημαντικό κόστος για τους ακτιβιστές.

²⁹ Πηγή: “Aaron Swartz stood up for freedom and fairness – and was hounded to his death”, The Guardian.

Η μορφή συλλογικής δράσης η οποία έχει τραβήξει περισσότερο το ενδιαφέρον μελετητών όπως ο Castells είναι αυτή η οποία συνδυάζει τον φυσικό και τον ψηφιακό χώρο, λαμβάνοντας χώρα σε έναν υβριδικό χώρο τον οποίο ο Castells, μέσα από τον τεχνο-ουτοπισμό του, ανακηρύσσει ως «χώρο της αυτονομίας». Αυτή η υπε-ραιοδόξη οπτική εκφράζεται και μέσα από συνθήματα του κινήματος Occupy³⁰, όπως «έχουμε το Internet, γιατί να χρειαζόμαστε πολιτικούς» ή «μην πανικοβάλλεστε, είμαστε από το Internet». Συνθήματα τα οποία, πέρα από τον κυβερνο-ουτοπισμό που εκφράζουν, αποκαλύπτουν πως η ύπαρξη του υβριδικού αυτού χώρου είναι αντιληπτή από τους συμμετέχοντες. Η ζωντανή μετάδοση των συνελεύσεων στο Internet, η χρήση διαδικτυακών τηλεφωνικών συνδιασκέψεων και ΜΚΔ συνδυάζονται σε αυτή τη μορφή συλλογικής δράσης με την κατάληψη του φυσικού χώρου και με την πρόσωπο με πρόσωπο επικοινωνία για να δημιουργήσουν, σύμφωνα με τον Castells (2015:179-180) ένα υβριδικό δικτυωμένο κίνημα όπως το Occupy. Η διαφορά με την απλή χρήση των ψηφιακών δικτύων ως μέσων επικοινωνίας συνίσταται περισσότερο στην αντίληψη των ίδιων των συμμετεχόντων για τον ρόλο και τη σημασία των δικτύων στη συλλογική δράση, κάτι που εκφράζεται και με τη συνειδητή προσπάθεια παράλληλης δράσης τόσο στον φυσικό, όσο και στον ψηφιακό χώρο.

Υπάρχουν όμως και οι αρνητικές πλευρές σε αυτό το είδος δράσης, όπως έγινε φανερό όταν ο εισαγγελέας της Βοστώνης κάλεσε το ΜΚΔ Twitter να του παραδώσει όλες τις πληροφορίες των χρηστών που χρησιμοποίησαν συγκεκριμένα hashtags³¹ που σχετίζονταν με το κίνημα Occupy³², μια επιβεβαίωση της υποτίμησης των κινδύνων που παρουσιάζει η χρήση των ΜΚΔ και του Internet. Σε αυτούς τους κινδύνους θα πρέπει να προσθέσουμε και τη διολίσθηση στον σλακτιβισμό που μπορεί να προκληθεί από την αίσθηση συμμετοχής που δίνει η χρήση των ΜΚΔ, των διαδικτυακών συζητήσεων και των ζωντανών μεταδόσεων των συνελεύσεων: δεν είναι ιδιαίτερα δύσκολο υπό αυτές τις συνθήκες κάποιος να νοιώθει ότι «συμμετέχει» σε ένα κίνημα χωρίς να σηκωθεί από τον καναπέ του. Σε αυτήν την περίπτωση ωστόσο αυτό που

30 Τα συνθήματα είναι ορατά σε φωτογραφίες, όπως αυτές της Αναστασίας Καβαδά από τη σελίδα της στην πλατφόρμα flickr.

31 Hashtag: μια λέξη ή σύντομη φράση η οποία έχει ως πρόθεμα το σύμβολο hash («#») και συνοδεύει ένα μήνυμα στο Twitter και άλλα κοινωνικά δίκτυα, εντάσσοντάς το σε ένα συγκεκριμένο θέμα.

32 Πηγή: “Occupy Boston activist’s Twitter info subpoenaed”, cnn.com.

απουσιάζει είναι αυτό που επισημαίνει ο Fuchs, η δημιουργία δηλαδή εκείνων των ισχυρών δεσμών συντροφικότητας και αλληλεγγύης που χαρακτηρίζουν ένα κοινωνικό κίνημα και οδηγούν στη διαμόρφωση μιας συλλογικής ταυτότητας.

Η τελευταία κατηγορία αφορά τη χρήση των ΤΠΕ ως απλών μέσων επικοινωνίας και ενημέρωσης, όπου ο τρόπος που χρησιμοποιούνται δεν διαφέρει πολύ από τη χρήση φυλλαδίων και αφισών. Τα ΤΠΕ σε αυτήν την περίπτωση δεν γίνονται αντιληπτά ως χώρος δράσης, αλλά ως ένα μέσο για την οργάνωση των κινητοποιήσεων στον φυσικό χώρο. Οι κίνδυνοι για τους ακτιβιστές δεν απουσιάζουν και σε αυτήν την περίπτωση, όπως έγινε φανερό στην περίπτωση της καταστολής στο Ιράν το 2009.

Η λειτουργία των διαφόρων μορφών και επιπέδων των ΤΠΕ ως εξωκοινωνικών θεσμών είναι ένα πρόβλημα που αγγίζει τις δύο τελευταίες κατηγορίες. Η κατηγορία δε του σλακτιβισμού θα μπορούσε να ιδωθεί ως σύμπτωμα αυτής ακριβώς της λειτουργίας. Οι ακτιβιστές που εμπλέκονται σε μορφές χακτιβισμού και στις «πρακτικές του στόχου» διαμορφώνουν εκ των πραγμάτων μια πιο πλήρη εικόνα για τον τρόπο που λειτουργούν οι ΤΠΕ στα πλαίσια της ΠΚτΔ τόσο σε τεχνικό όσο και σε πολιτικό επίπεδο. Στις άλλες τρεις περιπτώσεις όμως οι συμμετέχοντες, συμπαθόντες ή ακτιβιστές, διαμορφώνουν αναγκαστικά μια σχέση εμπιστοσύνης με τους μηχανισμούς αυτούς, η οποία οδηγεί από τη μία πλευρά στην υποεκτίμηση των πρακτικών κινδύνων που μπορεί να κρύβει η χρήση τους, από την άλλη πλευρά τους εκθέτει σε μορφές εξουσίας οι οποίες συχνά δεν γίνονται καν αντιληπτές ως τέτοιες. Ο συνδυασμός αυτής της έκθεσης και της πιθανής χειραγώγησης που μπορεί να συνεπάγεται, με τη δυσκολία ανάπτυξης ισχυρών δεσμών συντροφικότητας και αλληλεγγύης και διαμόρφωσης μιας ισχυρής συλλογικής ταυτότητας, αποτελεί μία σημαντική αρνητική πλευρά της σχέσης των ΤΠΕ με τα κοινωνικά κινήματα.

4. Σύντομες μελέτες περιπτώσεων

Σκοπός αυτού του κεφαλαίου δεν είναι μια διεξοδική μελέτη της κάθε περίπτωσης αλλά η εξέταση της επίδρασης των αλλαγών που έχει επιφέρει η εμφάνιση της τεχνολογίας της ΠΚτΔ και των μεταδημοκρατικών φαινομένων στα κοινωνικά κινήματα μέσα από επιλεγμένα παραδείγματα. Οι περιπτώσεις που ακολουθούν επιλέχθηκαν με κριτήριο τη σχέση τους με τις παραπάνω αλλαγές και τον χαρακτήρα τους ως κόμβων κινηματικών δικτύων. Έγινε προσπάθεια να καλύπτουν όσο το δυνατόν πληρέστερα όλη την κλίμακα των φαινομένων συλλογικής δράσης, από κοινωνικά κινήματα έως συγκεκριμένες εκστρατείες, ώστε, αποφεύγοντας τον ορολογικό πληθωρισμό, να μην αγνοήσουμε ωστόσο άλλα φαινόμενα συλλογικής δράσης, όπως εξηγήσαμε παραπάνω.

Περιγράφοντας την κάθε περίπτωση, θα προσπαθήσουμε να την εντάξουμε σε έναν από τους τύπους δρώντων που αναφέραμε. Θα δούμε επίσης σε ποια κατηγορία ανά περίπτωση εντάσσεται η κάθε περίπτωση με βάση τις παραμέτρους που εξετάσαμε νωρίτερα³³.

4.1 Εργατικό κίνημα: οι απεργίες των διανομέων της Deliveroo

Η εταιρεία Deliveroo³⁴ ξεκίνησε από το Λονδίνο το 2013 και σήμερα δραστηριοποιείται σε δώδεκα χώρες. Η βασική ιδέα είναι ότι ένα εστιατόριο το οποίο θέλει να κάνει παραδόσεις κατ' οίκον (delivery) δεν χρειάζεται να προσλαμβάνει διανομείς για τη συγκεκριμένη δουλειά, αλλά μέσω της Deliveroo μπορεί να «νοικιάζει» υπαλλήλους ανά περίπτωση. Το μοντέλο λειτουργίας της Deliveroo είναι αυτό που αναφέρεται στη βιβλιογραφία ως “gig economy”³⁵.

Οι διανομείς απασχολούνται ως ελεύθεροι επαγγελματίες και μια προσπάθεια να αναγνωριστούν ως υπάλληλοι με σχέση εξαρτημένης εργασίας το 2017 δεν είχε αποτέλεσμα, καθώς απορρίφθηκε από τα αγγλικά δικαστήρια³⁶. Ο ρόλος της εταιρείας είναι να φέρνει σε επαφή πελάτες, εστιατόρια και διανομείς. Με τη χρήση του Internet μέσα από εφαρμογές και με τη χρήση αλγορίθμων μηχανικής εκμάθησης³⁷ η εταιρεία βελτιστοποιεί την κατανομή των διανομέων στα εστιατόρια ανάλογα με τη

33 Μια συγκεντρωτική απεικόνιση αυτής της κατηγοριοποίησης μπορεί να βρεθεί στους πίνακες 4 και 5 του παραρτήματος.

34 Τα στοιχεία για την εταιρεία προέρχονται από την ιστοσελίδα της εταιρείας: <https://deliveroo.co.uk/>

35 Δεν φαίνεται να υπάρχει δόκιμη μετάφραση, γι αυτό θα χρησιμοποιήσουμε τον αγγλικό όρο.

36 Πηγή: “Landmark decision rules Deliveroo riders are self-employed”, Personnel Today.

37 Machine learning. Τα τελευταία χρόνια έχει επικρατήσει ο όρος «τεχνητή νοημοσύνη», ο οποίος όμως δεν είναι ακριβής.

ζήτηση και τη γεωγραφική θέση του εστιατορίου, του πελάτη και του διανομέα. Η τεχνολογία αποτελεί κυρίαρχο στοιχείο της εταιρείας η οποία και δηλώνει «... περήφανε για την εξαγωγή βρετανικής τεχνολογίας σε όλο τον κόσμο³⁸».

Τα πλεονεκτήματα για όσους ποδηλάτες και μοτοσυκλετιστές επιλέξουν να εργαστούν για την Deliveroo (σύμφωνα με την ίδια την εταιρεία) είναι το ευέλικτο ωράριο εργασίας, υψηλές απολαβές και διάφορες παροχές όπως ασφαλιστική κάλυψη και προστατευτικός εξοπλισμός σε ειδικές τιμές. Από την πλευρά των εστιατορίων, η πρόσβαση σε μια μεγάλη πελατειακή βάση και η δυνατότητα διανομής χωρίς την ανάγκη πρόσληψης μόνιμων διανομέων είναι τα βασικά πλεονεκτήματα που προσφέρει η εταιρεία. Τα μειονεκτήματα της gig economy όμως είναι γνωστά, με σημαντικότερα την απουσία ασφάλισης, πληρωμένης άδειας, βασικού μισθού και την εργασιακή αβεβαιότητα. Όπως φαίνεται, τα πλεονεκτήματα για τους εργαζόμενους και η τεχνολογική λάμψη της Deliveroo δεν είναι αρκετά για να αντισταθμίσουν τα σημαντικά μειονεκτήματα αυτού του τύπου απασχόλησης.

Έτσι, τους πρώτους μήνες του 2019 εκδηλώθηκε ένα κύμα απεργιών και διαμαρτυριών³⁹ από τους διανομείς σε πολλές πόλεις της Αγγλίας⁴⁰ με αντικείμενο τις φτωχές αποδοχές και την επιδείνωση των συνθηκών εργασίας. Κάποιες από αυτές τις απεργίες οργανώθηκαν ανεξάρτητα από τους διανομείς, ενώ άλλες είχαν την υποστήριξη συνδικαλιστικών οργανώσεων όπως η IWW⁴¹ και η IWGB⁴². Οι διανομείς στο Μάντσεστερ οργανώθηκαν χρησιμοποιώντας τόσο παραδοσιακά μέσα όπως φυλλάδια και συναντήσεις όσο και ΤΠΕ όπως την εφαρμογή WhatsApp και ομάδες στο Facebook. Ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της συγκεκριμένης απεργίας ήταν η προσπάθεια ενημέρωσης των εστιατορίων από τους διανομείς για την απεργία και η έκκλησή τους προς αυτά να απενεργοποιήσουν την εφαρμογή την ημέρα της απεργίας, μια προσπάθεια η οποία ήταν επιτυχής καθώς τα περισσότερα από τα εστιατόρια τα οποία ενημερώθηκαν ανταποκρίθηκαν και απενεργοποίησαν την εφαρμογή. Η απεργία στο Μάντσεστερ έγινε στις 14 Φεβρουαρίου 2019, ταυτόχρονα με άλλες έξι πόλεις της Αγγλίας. Οργανώθηκε πορεία προς τα δύο κτίρια γραφείων της εταιρείας,

38 Πηγή: η ιστοσελίδα της εταιρείας (<https://deliveroo.co.uk/about-us>).

39 Τα στοιχεία για τις απεργίες προέρχονται από το άρθρο του New Syndicalist, “No Love For Deliveroo!”.

40 Μεταξύ άλλων: Μπέρμιγχαμ, Μπρίστολ, Τσέλτεντχαμ, Λονδίνο, Νότιγχαμ, Χόρσαμ, Λήντς, Υόρκη και Μάντσεστερ.

41 Industrial Workers of the World (<https://iww.org.uk/>).

42 Independent Workers’ Union of Great Britain (<https://iwgb.org.uk/>). Η συγκεκριμένη οργάνωση αντιμετωπίζει το θέμα της gig economy ως διακριτή διεκδικητική εκστρατεία.

το ένα εκ των οποίων ήταν άδείο. Στο δεύτερο κτίριο το οποίο προστατεύονταν από αστυνομικές δυνάμεις⁴³, οι διανομείς διένειμαν φυλλάδια και φώναζαν συνθήματα για αρκετές ώρες.

Η gig economy ορίζεται⁴⁴ ως η οικονομική δραστηριότητα η οποία αφορά την απασχόληση προσωρινών ή αυτοαπασχολούμενων εργαζομένων, κυρίως στον τομέα των υπηρεσιών και η οποία αποτελεί υποσύνολο της οικονομίας διαμοιρασμού (sharing economy). Η οικονομία διαμοιρασμού ορίζεται⁴⁵ ως η οικονομική δραστηριότητα η οποία αφορά την προσωρινή πρόσβαση σε αγαθά ή υπηρεσίες μέσα από μια online εταιρεία ή οργανισμό. Η απασχόληση αυτού του τύπου δεν είναι κάτι καινούριο. Οι πιάτσες ανεύρεσης εργασίας, μια πρώιμη μορφή gig economy, είναι ένα παλιό φαινόμενο το οποίο αφορά κυρίως τους πιο ευάλωτους εργαζόμενους, όπως τους μετανάστες στην περίπτωση της Ελλάδας⁴⁶. Το νέο στοιχείο στην περίπτωση της Deliveroo και της οικονομίας του διαμοιρασμού γενικότερα, είναι η εμπλοκή ενός τρίτου μέρους ανάμεσα στον (πραγματικό) εργοδότη και τον εργαζόμενο με τη μορφή της εταιρείας η οποία χρησιμοποιεί την ΤΠΕ ως μέσο για την βελτιστοποίηση της διαδικασίας αυτής. Μια βελτιστοποίηση η οποία έχει θετικά αποτελέσματα τόσο για την ενδιάμεση εταιρεία όσο και για τους πελάτες της, αλλά όπως φαίνεται από τις αυξανόμενες αντιδράσεις, έχει μάλλον αρνητικές επιπτώσεις στους εργαζόμενους, καθώς τους καθιστά ακόμα περισσότερο αναλώσιμους και αυξάνει την εργασιακή ανασφάλεια.

Η περίπτωση των διανομέων σχετίζεται και με ένα άλλο φαινόμενο, αυτό της συνεχούς αύξησης του ηλεκτρονικού εμπορίου⁴⁷. Καθώς ένα συνεχώς αυξανόμενο ποσοστό του λιανικού εμπορίου γίνεται με ηλεκτρονικό τρόπο, τα κόστη τα οποία σχετίζονται με τη διατήρηση των φυσικών καταστημάτων μειώνονται, αλλά παράλληλα αυξάνονται τα κόστη που σχετίζονται με την παράδοση των αγαθών, καθώς και η ανάγκη για περισσότερους εργαζόμενους στον τομέα της διανομής. Η αύξηση του αριθμού των διανομέων λόγω της αύξησης του ηλεκτρονικού εμπορίου σε συνδυασμό με τις νέες συνθήκες που προκύπτουν από την οικονομία του διαμοιρασμού, οδηγεί έτσι στην ανάδυση νέων μορφών εργατικών διεκδικήσεων, νέων δηλαδή εκφάνσε-

43 Κάτι το οποίο σχολιάστηκε από έναν απεργό: «Χωρίς αστυνομία, δεν είναι απεργία».

44 Πηγή: Merriam-Webster Dictionary, ανακτήθηκε Απρίλιο 2019.

45 Πηγή: Merriam-Webster Dictionary, ανακτήθηκε Απρίλιο 2019.

46 Δες σχετικά άρθρα των εφημερίδων «Καθημερινή» και «Ριζοσπάστης» στις πηγές.

47 Πηγή: Internet Trends 2019. Stats & Facts in the U.S. and Worldwide.

ων του εργατικού κινήματος. Το νέο στοιχείο στην περίπτωση των διανομέων της Deliveroo δεν αφορά τη χρήση των ΤΠΕ από το κίνημα, αλλά τη διαμόρφωση μιας νέας κατάστασης εξαιτίας της χρήσης των ΤΠΕ από τους εργοδότες.

Η περίπτωση αυτή αφορά λοιπόν ένα ιστορικό κοινωνικό κίνημα, το εργατικό κίνημα. Η οργανωτική δομή του κινήματος των διανομέων στην Αγγλία φαίνεται να έχει μη ιεραρχική μορφή, καθώς δεν φαίνεται να έχει κάποια μορφή ηγεσίας, ενώ η απουσία των επίσημων συνδικαλιστικών σωματείων από την οργάνωση των κινητοποιήσεων (καθώς οι διανομείς ως αυτοαπασχολούμενοι δεν μπορούν να συμμετέχουν σε αυτά) ενίσχυσε την οριζόντια δομή. Η κινητοποίηση ωστόσο δεν ήταν απομονωμένη, καθώς πολύ γρήγορα διαμορφώθηκε (και με την υποστήριξη σωματείων και συνδικαλιστικών οργανώσεων) ένα κινηματικό δίκτυο το οποίο ξεπέρασε τα όρια των πόλεων.

Ο ρόλος των ΤΠΕ στην κινητοποίηση των συμμετεχόντων ανήκει στην πρώτη από τις κατηγορίες που αναφέραμε παραπάνω, καθώς χρησιμοποιούνται κυρίως ως μέσο επικοινωνίας. Η δε χωρική διάσταση του κινήματος είναι αυτή ενός τοπικού κινήματος το οποίο λαμβάνει μια εθνική διάσταση, παρόλο που δρα με αντίπαλο μια διεθνική εταιρεία. Η φύση της συγκεκριμένης εργασίας δεν χαρακτηρίζεται από χωροχρονική αποσύνδεση, αν και η gig economy μπορεί να πάρει μορφές οι οποίες βασίζονται ακριβώς σε αυτήν⁴⁸.

Τα αιτήματα των διανομέων είναι τα διαχρονικά αιτήματα του εργατικού κινήματος: βελτίωση των αποδοχών και των συνθηκών εργασίας. Αφορούν όμως μια μορφή απασχόλησης η οποία δεν θα υπήρχε χωρίς την οικονομία του διαμοιρασμού και την εμφάνιση του ηλεκτρονικού εμπορίου. Παρόλα αυτά, οι εργατικές διεκδικήσεις παραμένουν οι ίδιες ακόμα και όταν εμφανίζονται νέες μορφές εκμετάλλευσης. Η τεχνολογία της ΠΚτΔ και η μεταδημοκρατική δομή της εταιρείας με τη χρήση των ΤΠΕ για την οργάνωση της παραγωγής και την ανάθεσή της σε ένα διάσπαρτο σύνολο μονάδων παραγωγής⁴⁹ διαμορφώνουν το πεδίο της σύγκρουσης, χωρίς όμως να παίζουν πρωτεύοντα ρόλο στη διαμόρφωση των αιτημάτων.

48 Στις περιπτώσεις που αφορά εργασίες οι οποίες δεν απαιτούν φυσική παρουσία όπως μεταφράσεις, ανάπτυξη λογισμικού κ.ά. Υπάρχουν εταιρείες αντίστοιχες με την Deliveroo οι οποίες ειδικεύονται σε τέτοιου είδους εργασίες, όπως η Freelancer (<https://www.freelancer.com>) και η Upwork (<https://www.upwork.com>).

49 Στον μέγιστο βαθμό στη συγκεκριμένη περίπτωση, καθώς η «μονάδα παραγωγής» στην εργασία της διανομής είναι το άτομο.

Τα ρεπερτόρια δράσης τέλος εμπίπτουν στην κατηγορία της τυπικής μορφής παρεμπόδισης με την απεργία και τις πορείες διαμαρτυρίας να είναι η κύρια μορφή δράσης. Υπάρχει όμως κι εδώ μια διαφοροποίηση η οποία, αν και μικρή, μας δείχνει πώς οι ΤΠΕ μπορούν να αλλάξουν τη μορφή των κοινωνικών κινημάτων. Στην περίπτωση της Deliveroo, εκτός από τους εργαζόμενους και την εταιρεία, υπάρχει και ένα τρίτο μέρος, τα εστιατόρια τα οποία χρησιμοποιούν την υπηρεσία, το οποίο είναι ταυτόχρονα πελάτης της εταιρείας αλλά και έμμεσος εργοδότης των εργαζομένων. Αρκετοί από τους ιδιοκτήτες των εστιατορίων, ανταποκρίθηκαν στην έκκληση των εργαζομένων να απενεργοποιήσουν την εφαρμογή κατά τη διάρκεια της απεργίας, μια πράξη που αποτελεί συμμετοχή των πελατών/εργοδοτών στην απεργία χωρίς να απαιτεί από αυτούς να απεργήσουν οι ίδιοι κλείνοντας τα καταστήματά τους. Πρόκειται για μια μορφή παρεμπόδισης η οποία είναι εφικτή αποκλειστικά λόγω της μορφής που οι ΤΠΕ έχουν δώσει στη συγκεκριμένη σχέση εργασίας.

4.2 Κινήματα των πλατειών: Occupy

Το περιοδικό Time ανακήρυξε το 2011 ως πρόσωπο της χρονιάς τον διαδηλωτή⁵⁰. Στο σχετικό άρθρο περιγράφεται η σειρά των κινητοποιήσεων εκείνης της χρονιάς που ξεκίνησε από την Τυνησία και συνεχίστηκε σε πολλές χώρες σε όλον τον κόσμο. Οι κινητοποιήσεις αυτές είχαν αρκετές διαφορές, τόσο στα αίτια που τις προκάλεσαν, στο πολιτικό περιβάλλον στο οποίο συνέβησαν όσο και στον τρόπο που εξελίχθηκαν. Από τις εξεγέρσεις ενάντια σε καταπιεστικά καθεστώτα όπως αυτές που ονομάστηκαν «Αραβική Άνοιξη», ως τα κινήματα των Indignados στην Ισπανία, τους Αγανακτισμένους της Αθήνας και τις καταλήψεις του Occupy στις Ηνωμένες Πολιτείες, το άρθρο του περιοδικού συνδέει μια σειρά κινητοποιήσεων μέσα από τη χρονική τους σύμπτωση και με βάση το ρόλο που έπαιζαν σε αυτές η πρόσβαση στο Internet και κυρίως στα ΜΚΔ, αλλά και τα παρόμοια ρεπερτόρια δράσης τα οποία είχαν ως κύριο χαρακτηριστικό την κατάληψη δημοσίων χώρων.

Τα κοινά στοιχεία αυτών των κινημάτων οδήγησαν τους μελετητές να τα ομαδοποιήσουν ως «κινήματα των πλατειών», επισημαίνοντας ως κοινά χαρακτηριστικά τους την κατάληψη δημοσίων χώρων, την απουσία ηγετών, την απουσία αποκλεισμών και την πίστη στη δικαιοσύνη και τη δημοκρατία (Kavada 2015:872-873). Το χαρακτηριστικό της οριζόντιας οργάνωσης μέσα από το Internet και τα ΜΚΔ, είναι όπως είδαμε αυτό που κινεί το ενδιαφέρον πολλών μελετητών των κοινωνικών κινη-

50 Πηγή: Περιοδικό Time, "Person of the Year 2011".

μάτων του 21^{ου} αιώνα. Ο Manuel Castells ονομάζει αυτά τα κινήματα «δικτυωμένα κινήματα» ενώ οι Bennett και Segerberg, εξετάζοντας την ανάδειξη της επικοινωνίας ως βασικό στοιχείο της οργανωτικής δομής, οδηγούνται στον όρο «συνδετική δράση». Είδαμε επίσης πώς ο Morozon και άλλοι μελετητές ασκούν κριτική στην υπεραισιόδοξη στάση απέναντι στον ρόλο του Internet και των ΜΚΔ στα κοινωνικά κινήματα.

Το κίνημα Occupy Wall Street ξεκίνησε με την κατάληψη του πάρκου Ζουκότι στις 17 Σεπτεμβρίου 2011 από μια μικρή ομάδα ακτιβιστών οι οποίοι ανταποκρίθηκαν σε ένα κάλεσμα του περιοδικού Adbusters (Castells 2015:162-163), το οποίο καλούσε σε κατάληψη της Wall Street ως συνέχεια των κινημάτων της Αιγύπτου και της Ισπανίας και αναφερόμενο συγκεκριμένα στην πλατεία Ταχρίρ. Ένα βίντεο⁵¹ της ομάδας Anonymous ενίσχυσε περισσότερο τη διάδοση του καλέσματος, αλλά τα μέσα ενημέρωσης άρχισαν να καλύπτουν τα γεγονότα μόνο αφού εκδηλώθηκαν περιστατικά αστυνομικής βίας προς τους διαδηλωτές. Μέσα στους επόμενους μήνες το κίνημα διαδόθηκε με την οργάνωση καταλήψεων δημόσιων χώρων και διαδηλώσεων σχεδόν σε κάθε μεγάλη πόλη των Η.Π.Α. Σε περισσότερες από χίλιες πόλεις δημιουργήθηκαν ομάδες και οργανώθηκαν γενικές συνελεύσεις, ενώ 6500 διαδηλωτές συνελήφθησαν από την αστυνομία τους πρώτους έξι μήνες (Costanza-Chock 2012:2-4).

Η ρητορική του κειμένου του περιοδικού Adbusters, ένα κείμενο σχετικά σύντομο και γραμμένο πριν ξεκινήσει η κατάληψη, συνοψίζει πολλά από τα κύρια χαρακτηριστικά του κινήματος Occupy. Η αναφορά στα κινήματα των πλατειών της Αιγύπτου και της Ισπανίας αποτελεί ένδειξη της μεταδοτικότητας στην οποία αναφέρεται ο Castells ως χαρακτηριστικό των δικτυωμένων κινημάτων. Οι συγγραφείς του κειμένου αναφέρονται σε συναθροίσεις και συνελεύσεις τόσο στον φυσικό χώρο όσο και στον εικονικό χώρο του Internet, θέτοντας από την αρχή τις ΤΠΕ σε κεντρική θέση και περιγράφοντας μια οριζόντια οργανωτική δομή η οποία υφίσταται στον υβριδικό χώρο που αναδύεται μέσα από την αλληλεπίδραση φυσικού και εικονικού χώρου (Castells 2015:250, Mattoni 2018:7). Το αμερικανικό πολιτικό κατεστημένο δεν θεωρείται δημοκρατικό, καθώς η επιρροή του χρήματος, του χρηματοοικονομικού δηλαδή συστήματος στο πολιτικό σύστημα έχει οδηγήσει στην αντικατάσταση της δημοκρατίας από μια «εταιρειοκρατία» (corporatocracy). Το αρχικό αίτημα τέλος που ανα-

51 https://www.youtube.com/watch?v=ZbJ_dg4wcnY, ανακτήθηκε Μάιο 2019.

φέρεται στο κείμενο είναι ο διαχωρισμός του χρήματος από την πολιτική. Πρόκειται δηλαδή για ένα κείμενο το οποίο εντοπίζει τα συμπτώματα της μεταδημοκρατίας στο αμερικανικό πολιτικό σύστημα.

Η περίπτωση λοιπόν αυτή αφορά ένα κοινωνικό κίνημα το οποίο ανήκει στη δεύτερη κατηγορία της παραγράφου 3.1, διατηρώντας δεσμούς με άλλα κινήματα, είτε μέσω της κοινής συμμετοχής όπως στην περίπτωση των εργατικών συνδικάτων τα οποία συμμετείχαν σε αυτό (Castells 2015:165) είτε μέσω της συνειδητοποίησης των κοινών χαρακτηριστικών και αιτημάτων που συνδέουν κινήματα τα οποία δρουν σε πολύ διαφορετικά πολιτικά περιβάλλοντα, δημιουργώντας ωστόσο μια ξεχωριστή συλλογική ταυτότητα η οποία διαμορφώνεται μέσα από τη συγκεκριμένη συλλογική δράση και τα ιδιαίτερα στοιχεία που τη χαρακτηρίζουν. Μια συλλογική ταυτότητα τα όρια της οποίας δεν ήταν τόσο σαφή όσο σε άλλα κοινωνικά κινήματα, καθώς σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωσή της έπαιξαν τα ΜΚΔ, κάτι που αντανakλούσε τις αξίες της άμεσης συμμετοχής και της απουσίας αποκλεισμών του κινήματος (Kavada 2015:878). Η οργανωτική δομή του είναι οριζόντια καθώς οι αποφάσεις για τη δράση του κινήματος λαμβάνονταν μέσα από τις γενικές συνελεύσεις (Kavada 2015:884) και ο συντονισμός των δραστηριοτήτων γινόταν από ομάδες εργασίας με έναν μη ιεραρχικό, συμμετοχικό τρόπο (Mattoni 2018:4).

Ο ρόλος των ΤΠΕ και των ΜΚΔ στην κινητοποίηση των συμμετεχόντων ήταν κομβικός, χωρίς όμως να υποκαθιστούν τη δράση στον φυσικό χώρο. Η δράση στον εικονικό χώρο ήταν εντούτοις σημαντική για το συγκεκριμένο κίνημα, καθώς διαμόρφωσε τον υβριδικό χώρο που αναφέραμε παραπάνω και, μέσα από πρακτικές όπως η απευθείας διαδικτυακή μετάδοση των γενικών συνελεύσεων κατέστησε προσιτές τις διαδικασίες του κινήματος, αυξάνοντας έτσι την αίσθηση της προσβασιμότητας σε όποιον ήθελε να συμμετέχει (Mattoni 2018:8). Η κριτική του Gladwell φαίνεται να επιβεβαιώνεται όμως και μέσα από την αντίληψη των ίδιων των συμμετεχόντων, οι οποίοι, παρόλη τη ρητορική συνθημάτων όπως «μην πανικοβάλλεστε, είμαστε από το Internet», θεωρούσαν τα ΜΚΔ ως ένα μέσο για την ενίσχυση της φυσικής συμμετοχής στις καταλήψεις και τις διαδηλώσεις. Συμμετέχοντες επισήμαναν (Kavada 2015:880) τη σημασία της φυσικής συμμετοχής στη δημιουργία μακροπρόθεσμων σχέσεων και αλληλεγγύης, σε αντίθεση με τη συμμετοχή μέσω Internet η οποία μπορεί να λειτουργήσει μόνο υποστηρικτικά. Οι διαδικτυακές πρακτικές του κινήματος

φαίνεται λοιπόν πως λειτούργησαν ως μια προέκταση του φυσικού χώρου μέσω του Internet, υποβοηθώντας τη διάδοση του κινήματος σε εθνικό αλλά και σε διεθνές επίπεδο.

Η χωρική παράμετρος του κινήματος Occupy έχει ενδιαφέρον καθώς, ενώ όπως είδαμε στις απαρχές του κινήματος το κύριο αίτημα αφορούσε τη σχέση του πολιτικού συστήματος ενός συγκεκριμένου κράτους, των Η.Π.Α., με το χρηματοπιστωτικό σύστημα, στην πορεία εμφανίστηκαν αντίστοιχα κινήματα και σε άλλες χώρες, όπως το Occupy London στο Λονδίνο. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι πρόκειται για κόμβους ενός κινηματικού δικτύου, καθώς το κίνημα Occupy είχε έντονο τοπικό χαρακτήρα, κάτι που φαίνεται και από την ονοματολογία των διαφόρων καταλήψεων οι οποίες έφεραν πάντα το όνομα μιας πόλης ή περιοχής. Από την άλλη πλευρά όμως, το βασικό αίτημα έχει να κάνει ακριβώς με ένα πρόβλημα το οποίο δεν εντοπίζεται χωρικά: το μεταδημοκρατικό σύμπτωμα της εταιρείας-φάντασμα βρίσκει την πιο καθαρή του έκφραση στο παγκόσμιο χρηματοπιστωτικό σύστημα και στην οικονομική παγκοσμιοποίηση. Στο επίπεδο της συλλογικής δράσης λοιπόν, θα πρέπει να μιλήσουμε για ένα κινηματικό δίκτυο χωρικά εντοπισμένο. Στο επίπεδο όμως των αιτημάτων και του αντιπάλου, έχουμε ένα κίνημα το οποίο συγκρούεται με έναν αντίπαλο ο οποίος δεν είναι συγκεκριμένος και δεν έχει χωρική διάσταση. Μπορεί το αίτημα του αρχικού κειμένου του Occupy Wall Street να απευθυνόταν προς το αμερικανικό πολιτικό σύστημα και την κυβέρνηση, όμως τελικά τα αιτήματα του κινηματικού δικτύου Occupy αφορούν έναν αντίπαλο με απατηλή μορφή, όποιον όρο και να χρησιμοποιήσουμε — εταιρεία-φάντασμα, παγκόσμια καπιταλιστική τάξη, απρόσωπος συλλογικός καπιταλιστής ή απλώς χρηματοπιστωτικό σύστημα.

Η παράμετρος λοιπόν της σχέσης των αιτημάτων του Occupy με την τεχνολογία της ΠΚτΔ και τη μεταδημοκρατία διαμορφώνεται από το γεγονός ότι, ενώ προβλήματα όπως η οικονομική ανισότητα είναι διαχρονικά και δεν εμφανίζονται μόνο στον 21^ο αιώνα, η μορφή που παίρνουν πλέον διαμορφώνεται από την διάχυτη εξάπλωση του χρηματοπιστωτικού συστήματος σε όλον τον πλανήτη, την αύξηση της αποτελεσματικότητάς του με τη βοήθεια της τεχνολογίας και την αυξανόμενη διάχυση των αρνητικών συνεπειών της λειτουργίας του σε όλο και μεγαλύτερες ομάδες πληθυσμού. Το μεταδημοκρατικό φαινόμενο της μεταφοράς ισχύος από τις κυβερνήσεις στις εταιρείες και της διαμόρφωσης της πολιτικής μέσα από τη συνδιαλλαγή κυ-

βερνήσεων και κυρίαρχων στρωμάτων ακολουθεί ως φυσική συνέπεια αυτής της αλλαγής. Τα αιτήματα του Occupy δεν είναι νέα, προϋπήρχαν της ΠΚτΔ, αλλά η τεχνολογία της ΠΚτΔ κατέχει κεντρική θέση καθώς επιφέρει σημαντικές αλλαγές, ενισχύοντας την ένταση των προβλημάτων και αλλάζοντας τόσο τη μορφή τους όσο και τις επιλογές που υπάρχουν για την αντιμετώπισή τους.

Τα ρεπερτόρια δράσης του κινήματος Occupy έχουν μελετηθεί αρκετά και αποτελούν τον ορισμό της υβριδικής δράσης η οποία συνδυάζει τη δράση στον φυσικό χώρο και στον εικονικό χώρο με τη χρήση της τεχνολογίας. Πέρα από τη λειτουργία τους ως μέσο κινητοποίησης και οργάνωσης, οι ΤΠΕ έπαιξαν ρόλο στη διαδικασία (Melucci 1996:70) της συλλογικής ταυτότητας του κινήματος μέσα από διαδικασίες όπως η διαδικτυακή αναμετάδοση των συνελεύσεων. Η συλλογική δράση στον φυσικό χώρο διαδραματιζόταν παράλληλα με τη δράση στον εικονικό χώρο, μια συνύπαρξη η οποία δεν είναι η συνδυαστική δράση των Bennett και Segerberg (η οποία περιορίζεται στην οργάνωση και δίνει τη θέση της στη συλλογική δράση), αλλά μια υβριδική μορφή συλλογικής δράσης, με τη φυσική δράση ως μορφή παρεμπόδισης να έχει την πρωτοκαθεδρία και τη δράση στον εικονικό χώρο να είναι σημαντική περισσότερο στη διαδικασία της συλλογικής ταυτότητας, καθώς στο κίνημα Occupy δεν υπήρξαν περιστατικά δράσης στο Internet που να μπορούν να χαρακτηριστούν ως μορφές παρεμπόδισης⁵².

4.3 Κίνημα Ελεύθερου Λογισμικού⁵³

Το κίνημα Ελεύθερου Λογισμικού (στο εξής ΚΕΛ) έχει ως βασικό στόχο την υπεράσπιση της ελευθερίας των χρηστών υπολογιστικών συστημάτων. Ως ελεύθερο λογισμικό ορίζεται το λογισμικό εκείνο το οποίο δίνει στον χρήστη του τις τέσσερις βασικές ελευθερίες⁵⁴:

- Την ελευθερία να εκτελεί το λογισμικό όπως θέλει και για όποιον σκοπό θέλει (ελευθερία 0).

52 Πέρα από την αποκάλυψη στο Internet των στοιχείων κάποιων αστυνομικών από την ομάδα Anonymous (Castells 2015:165,204).

53 Η παράγραφος αυτή βασίζεται σε προγενέστερο κείμενο που αφορά το κίνημα Ελεύθερου Λογισμικού (Σολδάτος 2018α).

54 Οι ορισμοί, οι βασικές αρχές και τα ιστορικά στοιχεία σχετικά με το ελεύθερο λογισμικό στο παρόν κείμενο προέρχονται από δύο βασικές πηγές: τον ιστότοπο <https://www.fsf.org> του Ιδρύματος Ελεύθερου Λογισμικού (Free Software Foundation) και τον ιστότοπο <https://www.gnu.org> του Έργου GNU (GNU Project). Ο λόγος για αυτό είναι η παρουσία και στους δύο οργανισμούς ως ιδρυτή του προγραμματιστή λογισμικού Richard M. Stallman (στο εξής RMS), βασικού δημιουργού του θεωρητικού και ιδεολογικού υποβάθρου του ΚΕΛ. Ο μεγάλος όγκος των γραπτών του RMS μπορεί να βρεθεί σε αυτούς τους δύο ιστότοπους. Οι μεταφράσεις από τα αγγλικά είναι του γράφοντος.

- Την ελευθερία να μελετήσει το λογισμικό και να το αλλάξει για να ικανοποιεί τις ανάγκες του (ελευθερία 1). Βασική προϋπόθεση για το παραπάνω είναι η πρόσβαση στον πηγαίο κώδικα⁵⁵.
- Την ελευθερία να αναδιανείμει αντίγραφα του προγράμματος ώστε να μπορεί να βοηθήσει τον γείτονά του (ελευθερία 2).
- Την ελευθερία να αναδιανείμει αντίγραφα του προγράμματος αφού το αλλάξει και το βελτιώσει, ώστε η κοινότητα να επωφεληθεί από αυτές τις αλλαγές (ελευθερία 3). Βασική προϋπόθεση για το παραπάνω είναι η πρόσβαση στον πηγαίο κώδικα.

Η πρώτη οργανωτική δομή ήταν το Έργο GNU (GNU Project), το οποίο ιδρύθηκε τον Ιανουάριο του 1984. Στην πορεία, καθώς η ψηφιακή τεχνολογία αποκτούσε όλο και μεγαλύτερη σημασία για την καθημερινή ζωή, το κεντρικό αίτημα της ελευθερίας του λογισμικού επικαιροποιήθηκε και επεκτάθηκε. Τα αιτήματα του ΚΕΛ περιλαμβάνουν πλέον θέματα όπως η επιτήρηση και η ιδιωτικότητα, οι ευρεσιτεχνίες (πατέντες) και οι περιορισμοί της ελευθερίας που επιφέρουν, η αλληλεγγύη και το δικαίωμα στη συνεργασία, το DRM⁵⁶ και οι ανοιχτές μορφές εγγράφων⁵⁷.

Οι οργανωτικές δομές του ΚΕΛ παρουσιάζουν μια μεγάλη ποικιλία, χαρακτηριστικό των σημερινών μορφών των κοινωνικών κινήματων, όπως επισημαίνει ο Tarrow (2011:129-130). Συναντάμε προσεκτικά οργανωμένες ιεραρχικές δομές που θυμίζουν την οργάνωση ενός πολιτικού κόμματος με πολιτικό συμβούλιο και πρόγραμμα, όπως το Debian Linux⁵⁸, το Ίδρυμα Ελεύθερου Λογισμικού (Free Software Foundation) με παγκόσμια παρουσία και ρόλο και τη μορφή μη κερδοσκοπι-

55 Ο πηγαίος κώδικας είναι οι οδηγίες του προγραμματιστή προς τον υπολογιστή σε γλώσσα κατανοητή από τον άνθρωπο. Στις περισσότερες περιπτώσεις, για την εκτέλεση ενός προγράμματος απαιτείται η μεταγλώττιση αυτού του κώδικα σε γλώσσα κατανοητή από τον υπολογιστή. Στην περίπτωση του μη ελεύθερου λογισμικού, ο κατασκευαστής του προγράμματος δίνει στον χρήστη πρόσβαση μόνο στην εκτελέσιμη μορφή του προγράμματος, αποκλείοντας την πρόσβαση στον πηγαίο κώδικα. Αν και είναι δυνατή κάποιας μορφής αντίστροφη μεταγλώττιση, αυτή σπάνια παράγει πηγαίο κώδικα που να μπορεί να αξιοποιηθεί για περαιτέρω ανάπτυξη του προγράμματος.

56 Digital Rights Management — Διαχείριση Ψηφιακών Δικαιωμάτων ή, όπως αναπροσαρμόστηκε από το ΚΕΛ, Digital Restrictions Management — Διαχείριση Ψηφιακών Περιορισμών. Αφορά τεχνολογίες και νομολογία οι οποίες προσπαθούν να περιορίσουν την αναπαραγωγή και τον διαμοιρασμό περιεχομένου σε ψηφιακή μορφή.

57 OpenDocument. Αφορά τη μορφή με την οποία αποθηκεύεται ένα έγγραφο (κείμενο, φωτογραφία ή άλλο) σε ψηφιακή μορφή. Υπάρχουν μορφές αποθήκευσης οι οποίες μπορούν να αναγνωστούν μόνο από λογισμικό συγκεκριμένης εταιρείας, ή από λογισμικό το οποίο χρησιμοποιεί ιδιόκτητες πατέντες. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να υποχρεώνεται ο χρήστης στη χρήση συγκεκριμένου λογισμικού. Η συγκεκριμένη εκστρατεία έχει ως ζητούμενο την υποχρέωση των δημόσιων οργανισμών να χρησιμοποιούν για δημόσια έγγραφα και γενικότερα δεδομένα, αποκλειστικά μορφές αποθήκευσης η χρήση των οποίων είναι ελεύθερη από τέτοιους περιορισμούς.

58 Το Debian Linux δηλώνει ότι ως οργανισμός προσυπογράφει ένα είδος «κοινωνικού συμβολαίου», ένα σύνολο δεσμεύσεων το οποίο ονομάζεται “Debian Social Contract” (https://www.debian.org/social_contract).

κής εταιρείας, έως και χαλαρά οργανωμένες συλλογικότητες είτε σε φυσικό είτε σε διαδικτυακό επίπεδο. Η ύπαρξη αυτών των δομών δεν αποκλείει και τη δράση σε ατομικό επίπεδο.

Κομβικό σημείο της υπόστασης του ΚΕΛ είναι η πολιτική σημασία της τεχνολογίας. Είδαμε την κεντρική θέση της τεχνολογίας στο μοντέλο του Castells και την έννοια της συνδετικής δράσης των Bennett και Segerberg. Ο Καστοριάδης (1991:288) επισημαίνει το γεγονός ότι η καπιταλιστική οικονομία δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς την καπιταλιστική τεχνική. Ο Boutang (2011:57) δομεί ένα ολόκληρο μοντέλο, αυτό του γνωσιακού καπιταλισμού, γύρω από την ιδέα ενός τρόπου παραγωγής βασισμένου στη συλλογική εργασία ανθρώπινων εγκεφάλων μέσα από δίκτυα ηλεκτρονικών υπολογιστών. Ο έλεγχος λοιπόν της τεχνολογίας έχει μια προφανή πολιτική σημασία. Το ΚΕΛ βρίσκεται αντιμέτωπο με τους πόλους εξουσίας οι οποίοι απαιτούν να ελέγξουν και να ιδιοποιηθούν αυτό που μέχρι τη δεκαετία του 1970 ήταν κοινόκτητο, δηλαδή το λογισμικό. Αν και στην πορεία θα προκύψει σύγκρουση και με την κρατική εξουσία, ο βασικός αντίπαλος ήταν πάντα η έκφραση της καπιταλιστικής λογικής σε αυτήν την προσπάθεια του απρόσωπου συλλογικού καπιταλιστή για τον έλεγχο του λογισμικού. Αυτή η προσπάθεια ιδιοποίησης αποτέλεσε μια πολιτική απειλή (Tarrow 2011:160), όπου το κόστος της απραξίας ήταν πολύ μεγαλύτερο από το — πρακτικά αρνητικό — κόστος της ανάληψης δράσης. Μια πολιτική απειλή η οποία δεν ήταν από την αρχή εύκολα αντιληπτή, ιδιαίτερα εκτός της κλειστής και περιορισμένης κοινότητας των προγραμματιστών της εποχής εκείνης και συγκεκριμένα ενός υποσυνόλου αυτής το οποίο αυτοχαρακτηρίζεται ως “hacker⁵⁹”. Η απαίτηση δε για ελευθερία στη χρήση των υπολογιστών και πώς αυτή συνδέεται με την πραγματική ζωή είναι μάλλον αδιάφορη για το ευρύ κοινό ακόμα και σήμερα, πόσο μάλλον την δεκαετία του 1980 που τα υπολογιστικά συστήματα δεν αποτελούσαν μέρος της καθημερινής ζωής στον σημερινό βαθμό.

59 Ο όρος αυτός έχει για τους ίδιους τους hackers μια πολύ διαφορετική έννοια από αυτήν του «ψηφιακού εγκληματία» που έχει επικρατήσει σήμερα. Σύμφωνα με το Jargon File (ένα λεξικό εξειδικευμένων όρων του χώρου της πληροφορικής και των hacker), ο hacker είναι (μεταξύ άλλων ορισμών) κάποιος ο οποίος απολαμβάνει να εξερευνά τις λεπτομέρειες των υπολογιστικών συστημάτων και τα όριά τους, σε αντίθεση με τον απλό χρήστη ο οποίος αρκείται στην κατανόηση των απολύτως απαραίτητων για την διεκπεραίωση της εργασίας του. Δεν είναι τυχαίο ότι ο Linus Torvalds, μια εξέχουσα προσωπικότητα στον χώρο του ελεύθερου λογισμικού, τιτλοφορεί την αυτοβιογραφία του (2001) “Just for fun”. Μια λεπτομερέστερη αναφορά στην έννοια του hacker αλλά και στο «ήθος των hackers» παρατίθεται στην παράγραφο 4.10.

Τα ρεπερτόρια δράσης εμφανίζουν επίσης ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Αν και έχουν υπάρξει τυπικές μορφές συλλογικής δράσης (όπως διαδηλώσεις) στην ιστορία του ΚΕΛ, αυτές δεν είναι ο κανόνας. Η πιο ορατή και συνηθισμένη μορφή συλλογικής δράσης στην περίπτωση του ΚΕΛ είναι τελικά η ίδια η ανάπτυξη ελεύθερου λογισμικού υποκειμένου σε συγκεκριμένες άδειες χρήσης (GNU General Public License⁶⁰ και άλλες) οι οποίες έχουν ως στόχο να εξασφαλίσουν την τήρηση των τεσσάρων βασικών ελευθεριών που αναφέραμε παραπάνω, μια μορφή δράσης η οποία μπορεί να θεωρηθεί μορφή παρεμπόδισης γιατί ακριβώς επηρεάζει τις κοινωνικές και πολιτισμικές προσδοκίες (Tarrow 2011:101) και η οποία, αντιμετωπίζοντας το ίδιο το ζητούμενο, δηλαδή τη δημιουργία λογισμικού το οποίο υποστηρίζει τις τέσσερις βασικές ελευθερίες, μπορεί να περιγραφεί με τον όρο «η πρακτική του στόχου» που αναφέραμε παραπάνω. Με παρόμοιο τρόπο αντιμετωπίστηκε από το ΚΕΛ το 1999 και η προσπάθεια απαγόρευσης από τις νομοθετικές αρχές Ευρώπης και Ηνωμένων Πολιτειών ενός αλγόριθμου ο οποίος χρησίμευε στην αποκρυπτογράφηση και αναπαραγωγή των DVD. Η κοινότητα του ελεύθερου λογισμικού αντέδρασε στην απαγόρευση διακίνησης του αλγορίθμου από τα δικαστήρια εφευρίσκοντας διάφορους δημιουργικούς τρόπους για τη διάδοσή του, όπως τη χρήση διαφόρων μορφών στεγανογραφίας (κάτι που οδήγησε στη δημιουργία του πρώτου γνωστού παράνομου πρώτου (με την μαθηματική έννοια) αριθμού⁶¹), την εκτύπωση σε μπλουζάκια, την κυκλοφορία μιας δραματικής απαγγελίας του κώδικα⁶², καθώς και την κυκλοφορία σε μορφή γιαπωνέζικου χαϊκού⁶³, προσπαθώντας να τονίσουν τον παραλογισμό της απαγόρευσης ενός αλγόριθμου.

Στην περίπτωση του ΚΕΛ έχουμε λοιπόν ένα κοινωνικό κίνημα το οποίο δεν συνδέεται με κάποιο από τα ιστορικά κινήματα αλλά εμφανίζει μια ιστορική πορεία η οποία είναι παράλληλη με την εξέλιξη της τεχνολογίας που χαρακτηρίζει την ΠΚτΔ. Δεδομένης της ποικιλίας των οργανωτικών μορφών με τις οποίες εμφανίζεται, το ΚΕΛ μπορεί να περιγραφεί ως ένα διάχυτο κινηματικό δίκτυο, αποτελούμενο τόσο από συλλογικούς δρώντες όσο και από ατομικούς. Αν ανατρέξουμε στον ορισμό του κινηματικού δικτύου των Diani και Mische, παρατηρούμε ότι περιγράφει σε μεγάλο βαθμό τον τρόπο με τον οποίο λειτουργεί το ΚΕΛ. Παρόλο λοιπόν που σε επιμέρους

60 <https://www.gnu.org/licenses/gpl.txt> (ανακτήθηκε Ιούνιο 2018).

61 http://primes.utm.edu/curios/page.php?number_id=953 (ανακτήθηκε Φεβρουάριο 2018).

62 http://www.cs.cmu.edu/~dst/DeCSS/Gallery/css_descramble.mp3 (ανακτήθηκε Φεβρουάριο 2018).

63 <http://www.cs.cmu.edu/~dst/DeCSS/Gallery/decss-haiku.txt> (ανακτήθηκε Φεβρουάριο 2018).

συλλογικούς δρώντες του ΚΕΛ (όπως το Free Software Foundation) συναντάμε ιεραρχικές δομές, η συνολική εικόνα του ΚΕΛ παραπέμπει σε μια οριζόντια μορφή οργάνωσης καθώς δεν υφίσταται κάποιας μορφής ηγεσία ή εμπροσθοφυλακή η οποία να καθοδηγεί το κίνημα.

Στο επίπεδο της κινητοποίησης, το ΚΕΛ, λόγω και της ιδιαίτερης σχέσης του με την τεχνολογία, εμπίπτει στην τρίτη κατηγορία της παραγράφου 3.2.2. Η κινητοποίηση δεν θα μπορούσε να υπάρξει χωρίς τις ΤΠΕ, δεν εξαρτάται όμως από την ύπαρξη οργανώσεων στον φυσικό χώρο, όπως δείχνει η παράλληλη πορεία του ΚΕΛ με τη διεύδυση του Internet στον πληθυσμό και την ψηφιακή τεχνολογία και η διεθνής διάδοσή του. Η ουσιαστική (και όχι «σλακτιβιστική») συμμετοχή στο κίνημα και η εφαρμογή της «πρακτικής του στόχου» άλλωστε δεν απαιτεί καν φυσική παρουσία.

Η χωρική διάσταση του ΚΕΛ είναι εμφανώς διεθνής, καθώς εμπλέκεται στην ίδια τη φύση της ΠΚτΔ και στον τρόπο που αυτή λειτουργεί. Οι ακτιβιστές του ΚΕΛ μπορεί να έχουν απέναντί τους τη νομολογία συγκεκριμένων κρατών ή υπερεθνικών οργανισμών όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση, ή ακόμα τις πρακτικές συγκεκριμένων εταιρειών, όμως τελικά ο αντίπαλος είναι και σε αυτήν την περίπτωση η έκφραση της καπιταλιστικής λογικής της ιδιοποίησης των κοινών, ένας αντίπαλος χωρίς χωρική υπόσταση και με εμφανή μεταδημοκρατικά χαρακτηριστικά, καθώς για την επιτυχία αυτής της ιδιοποίησης είναι απαραίτητη η σύμπραξη των κυβερνήσεων με τη μορφή νομοθεσίας υπαγορευμένης από εταιρικούς παράγοντες.

Το βασικό αίτημα του ΚΕΛ, η ελευθερία της χρήσης των υπολογιστικών συστημάτων, είναι ένα αίτημα το οποίο δεν θα είχε νόημα χωρίς την ύπαρξη των ΤΠΕ. Αλλά και τα νεώτερα ζητούμενα, όπως θέματα επιτήρησης και ιδιωτικότητας στο Internet και η αντιμετώπιση της κατάχρησης των ευρεσιτεχνιών και της νομοθεσίας περί πνευματικής ιδιοκτησίας είναι προβλήματα τα οποία προέκυψαν ακριβώς λόγω της εξέλιξης της τεχνολογίας. Από την πλευρά των αιτημάτων, το ΚΕΛ δεν θα είχε λόγο ύπαρξης σε μια κοινωνία χωρίς τα χαρακτηριστικά της ΠΚτΔ.

Τα ρεπερτόρια δράσης τέλος είναι όπως είδαμε μια χαρακτηριστική περίπτωση της «πρακτικής του στόχου». Η ανάπτυξη ελεύθερου λογισμικού είναι ο κύριος (και πιο αποτελεσματικός) τρόπος συλλογικής δράσης για το ΚΕΛ, ακόμα και αν σε κάποιες περιπτώσεις συνδυάζεται με πιο συμβατικές μορφές δράσης στον φυσικό

χώρο. Οι ΤΠΕ παίζουν κυρίαρχο ρόλο στην οργάνωση αυτής της δράσης, αποτελώντας ταυτόχρονα και το αποτέλεσμα αυτής, καθώς το ελεύθερο λογισμικό που χρησιμοποιείται στη λειτουργία τους διαμορφώνει σε μεγάλο βαθμό τη μορφή τους⁶⁴.

4.4 Κινηματικό δίκτυο για τα ψηφιακά δικαιώματα

Το Κίνημα Ελεύθερου Λογισμικού μπορεί να θεωρηθεί ως κόμβος ενός κινηματικού δικτύου το οποίο έχει ως αντικείμενο την υπεράσπιση των ψηφιακών δικαιωμάτων, σε αναλογία με τα πολιτικά δικαιώματα. Όπως αναφέραμε, πέρα από το κύριο ζητούμενο της ελευθερίας του λογισμικού, το ΚΕΛ έχει εντάξει στις εκστρατείες του θέματα όπως η επιτήρηση και η κατάχρηση της νομοθεσίας περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Τα θέματα αυτά απασχολούν και άλλους δρώντες οι οποίοι έχουν συνήθως τη μορφή ομάδων ενδιαφέροντος, καθώς ακολουθούν κυρίως θεσμικούς τρόπους δράσης. Διαμορφώνεται έτσι ένα κινηματικό δίκτυο με την έννοια των Dianì και Mische (2015:307), στη βάση δηλαδή του κοινού προσανατολισμού και των κοινών θέσεων, καθώς και της κοινής δράσης των ομάδων αυτών.

Δεδομένης της ύπαρξης παρατεταμένων διεκδικητικών εκστρατειών, της πολιτικής φύσης της σύγκρουσης και της πληθώρας δημοσίων δράσεων στις οποίες εμπλέκονται ένας ή περισσότεροι κόμβοι αυτού του κινηματικού δικτύου, αυτό το κινηματικό δίκτυο θα μπορούσε να γίνει αντιληπτό και ως κοινωνικό κίνημα. Η απουσία όμως ξεκάθαρης συλλογικής ταυτότητας μας εμποδίζει να το ονομάσουμε έτσι. Είναι ωστόσο ένα καλό παράδειγμα της δυσκολίας του ορισμού της έννοιας του κοινωνικού κινήματος, καθώς με βάση τους ορισμούς που αναφέραμε παραπάνω η κατάταξη του δικτύου αυτού στα κοινωνικά κινήματα θα αποτελούσε υπερέκταση της έννοιας του κοινωνικού κινήματος, από την άλλη πλευρά όμως τοποθετείται στο χώρο της συγκρουσιακής πολιτικής και έχει χαρακτηριστικά κοινωνικού κινήματος, ακόμα και αν δεν περιγράφεται ακριβώς από τους ορισμούς.

Πέρα από το ΚΕΛ, θα αναφερθούμε σε τρεις ακόμα από τους δρώντες αυτού του δικτύου, το Ίδρυμα Ηλεκτρονικού Συνόρου (Electronic Frontier Foundation, EFF⁶⁵), την οργάνωση European Digital Rights (EDRi) και την οργάνωση Privacy International.

64 Για παράδειγμα το λογισμικό που χρησιμοποιείται στους web servers, όπου δύο προγράμματα ελεύθερου λογισμικού, ο Apache και ο Nginx βρίσκονται (Μάιος 2019) στις δύο πρώτες θέσεις με συνολικό μερίδιο αγοράς 85,5% (πηγή: https://w3techs.com/technologies/overview/web_server/all, ανακτήθηκε Μάιο 2019).

65 Θα χρησιμοποιήσουμε την αγγλική συντομογραφία και την αγγλική ονομασία στη συνέχεια του κειμένου, καθώς η ελληνική μετάφραση δεν είναι ιδιαίτερα εύηχη.

4.4.1 Electronic Frontier Foundation. Το Electronic Frontier Foundation⁶⁶ είναι μια μη κερδοσκοπική οργάνωση με έδρα το San Francisco η οποία ιδρύθηκε το 1990⁶⁷. Διακηρυγμένος στόχος της οργάνωσης είναι η υπεράσπιση των πολιτικών ελευθεριών στον ψηφιακό κόσμο. Τα θέματα με τα οποία ασχολείται αφορούν έξι κύριες κατηγορίες:

- *Ελευθερία του λόγου:* Η ελευθερία του λόγου στο Internet συναντά όλο και περισσότερους περιορισμούς, οι οποίοι μπορούν να πάρουν πολλές μορφές: από την απόσυρση συγκεκριμένου περιεχομένου, τον έλεγχο της πρόσβασης σε επίπεδο χώρας (όπως στην περίπτωση της Κίνας⁶⁸) ως τη φυλάκιση χρηστών για πολιτικά σχόλια.
- *Δημιουργικότητα και καινοτομία:* Η ανεξέλεγκτη χρήση των διπλωμάτων ευρεσιτεχνίας (πατέντες) και η κατάχρηση της νομοθεσίας περί πνευματικής ιδιοκτησίας δημιουργούν σοβαρά προβλήματα στη δημιουργικότητα και την καινοτομία.
- *Διεθνή:* Σε αυτήν την κατηγορία εντάσσονται θέματα όπως οι συνοριακοί έλεγχοι των ψηφιακών συσκευών και οι σκιώδεις ρυθμίσεις, δηλαδή παρασκηνιακές συμφωνίες μεταξύ εταιρειών οι οποίες έχουν ως στόχο να επιβάλλουν περιορισμούς στη χρήση του Internet. Οι ρυθμίσεις αυτές μπορούν να είναι το ίδιο αποτελεσματικές με τη νομοθεσία, χωρίς να χρειάζονται την έγκριση ενός κοινοβουλίου ή την κρίση ενός δικαστηρίου. Σε πολλές περιπτώσεις, η πρωτοβουλία για την υιοθέτησή τους προέρχεται από κρατικές ή διακρατικές οντότητες, μετά από την αποτυχία τους να επιβάλλουν τους ίδιους περιορισμούς με πολιτικά μέσα.
- *Ιδιωτικότητα:* Το πρόβλημα της παραβίασης της ιδιωτικότητας και της επιτήρησης γίνεται όλο και πιο κρίσιμο, καθώς η παραβίαση της ιδιωτικότητας για εμπορικούς σκοπούς από τις εταιρείες και οι πρακτικές επιτήρησης από κυβερνήσεις όπως της Κίνας αλλά και από κρατικές υπηρεσίες όπως η αμερικανική NSA δείχνουν μια τάση σύγκλισης, όπου οι εταιρείες συνεργάζονται με

66 Τα στοιχεία για το ιστορικό, τους στόχους και τη δράση της οργάνωσης προέρχονται από το site της οργάνωσης: <https://eff.org> (ανακτήθηκε Ιούνιο 2019).

67 Όπως φαίνεται και από τη χρήση της λέξης “Electronic” στην ονομασία της.

68 Πέρα από τον αποκλεισμό συγκεκριμένων ιστότοπων, στην περίπτωση της Κίνας εφαρμόζεται συστηματικό φιλτράρισμα των αποτελεσμάτων αναζήτησης. Εκτός από τις κινέζικες μηχανές αναζήτησης, και οι δυτικές εταιρείες όπως η Google και η Microsoft δραστηριοποιούνται στη χώρα με ειδικές εκδόσεις προσαρμοσμένες στους περιορισμούς της κινεζικής νομοθεσίας (πηγή: Search Engines' Chinese Self-Censorship).

κρατικούς δρώντες, όπως γίνεται φανερό τόσο από την περίπτωση της Κίνας όσο και από φαινόμενα όπως αυτό της Cambridge Analytica που αναφέραμε παραπάνω.

- *Ασφάλεια*: Η κατηγορία αυτή αφορά την ασφάλεια των υπολογιστικών συστημάτων η οποία σχετίζεται άμεσα με την ελευθερία του λόγου, την επιτήρηση και την ιδιωτικότητα.
- *Διαφάνεια*: Η απαίτηση για διαφάνεια αφορά τη χρήση της τεχνολογίας από εταιρείες και κυβερνήσεις με τρόπους οι οποίοι δεν αποκαλύπτονται.

Οι τρόποι δράσης του EFF είναι χαρακτηριστικοί μιας ομάδας ενδιαφέροντος και προσαρμοσμένοι κυρίως στο θεσμικό πλαίσιο των Η.Π.Α. όπου εδρεύει. Οι βασικές μορφές δράσης που χρησιμοποιεί είναι η οργάνωση εκστρατειών πίεσης προς το πολιτικό σύστημα (όπως για παράδειγμα η έκκληση για επικοινωνία με γερουστατές), οι εκστρατείες δημοσιότητας αλλά και η δράση σε νομικό επίπεδο, με την υποβολή αγωγών και μηνύσεων κατά κρατικών φορέων και εταιρειών και με την παροχή νομικής βοήθειας σε τρίτους. Αυτό δεν αποκλείει και μορφές δράσης όπως η δημιουργία και διάθεση ελεύθερου λογισμικού και τεχνικών οδηγών, αλλά και η διοργάνωση διαδηλώσεων όπως αυτή της 26^{ης} Οκτωβρίου 2013 στην Ουάσινγκτον ενάντια στην μαζική επιτήρηση.

Η οργανωτική μορφή όμως της ομάδας ενδιαφέροντος έχει το μειονέκτημα της αυξημένης ανάγκης για οικονομικούς πόρους, κάτι που αποτελεί ένα αδύναμο σημείο. Το οικονομικό έτος 2017 για παράδειγμα, το EFF έλαβε οικονομική συνεισφορά 822.000 δολαρίων από την εταιρεία Google, μια εταιρεία τα συμφέροντα της οποίας σε πολλές περιπτώσεις συγκρούονται με τους στόχους του EFF. Η Google δεν είναι η μοναδική εταιρεία η οποία συνεισέφερε στον προϋπολογισμό του EFF, ούτε το EFF είναι η μοναδική οργάνωση του χώρου η οποία έλαβε συνεισφορές από εταιρείες⁶⁹. Η διάβρωση μέσω των οικονομικών συνεισφορών των ομάδων ενδιαφέροντος από τους νέους εταιρικούς πόλους εξουσίας φαίνεται πως αποτελεί άλλο ένα χαρακτηριστικό στοιχείο της μεταδημοκρατίας της ΠΚτΔ, καθώς οι ροές κεφαλαίου δεν αδιαφορούν για τον χώρο του ακτιβισμού και διαμορφώνουν νέες συνδέσεις βασισμένες σε σχέσεις εξουσίας, καθιστώντας έτσι ακόμα πιο περίπλοκη τη δομή της ΠΚτΔ.

69 Πηγή: Why aren't privacy groups fighting to regulate Facebook?

4.4.2 European Digital Rights. Η οργάνωση EDRi⁷⁰ είναι μια ευρωπαϊκή οργάνωση αντίστοιχη του EFF από την πλευρά των στόχων και των αιτημάτων. Ο διακηρυγμένος στόχος της είναι η υπεράσπιση των δικαιωμάτων και των ελευθεριών στο ψηφιακό περιβάλλον. Οργανωτικά διαφέρει από την EFF κυρίως επειδή είναι προσαρμοσμένη περισσότερο στο ευρωπαϊκό θεσμικό περιβάλλον. Αποτελεί μια ομοσπονδία 40 ευρωπαϊκών οργανώσεων και νομικά έχει επίσης τη μορφή της διεθνούς μη κερδοσκοπικής εταιρείας σύμφωνα με τον βελγικό νόμο. Ιδρύθηκε το 2003 με έδρα τις Βρυξέλλες. Από το 2011 είναι καταχωρημένη⁷¹ στο Μητρώο Διαφάνειας της Ευρωπαϊκής Ένωσης, μια καταχώρηση η οποία παρέχει τη δυνατότητα πρόσβασης σε θεσμικά όργανα της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Έχει ενδιαφέρον η δήλωση στην καταχώρηση της EDRi στο μητρώο, όπου αναφέρεται ότι η EDRi δεν επιδίδεται σε πρακτικές lobbying και ότι θεωρεί ότι το συγκεκριμένο μητρώο δεν παρέχει ουσιαστική διαφάνεια στις διαδικασίες lobbying της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Οι τρόποι δράσης της είναι οι τυπικοί, θεσμικοί τρόποι δράσης μιας ομάδας ενδιαφέροντος η οποία δρα στο ευρωπαϊκό περιβάλλον. Συγκριτικά με το EFF, απουσιάζει η καθαρά νομική δράση και είναι πιο ενισχυμένη η πολιτική δράση τόσο σε ευρωπαϊκό όσο και σε εθνικό επίπεδο μέσω των οργανώσεων που την αποτελούν.

Ως ομάδα ενδιαφέροντος, η EDRi βασίζεται επίσης σε οικονομικές συνεισφορές για τη λειτουργία της. Αναγνωρίζοντας προφανώς την αδυναμία που αυτό συνεπάγεται για την αξιοπιστία της, η EDRi έχει μια συγκεκριμένη πολιτική συνεισφορών, η οποία περιορίζει τις εταιρικές συνεισφορές στο 30% του ετήσιου προϋπολογισμού και την συνεισφορά από μία συγκεκριμένη εταιρεία στο 7,5%. Στον προϋπολογισμό του 2017 οι εταιρικές συνεισφορές έφτασαν το 11,3%. Στους δωρητές συναντάμε εταιρείες όπως η Microsoft και το Twitter με ποσά της τάξης των 10.000 ευρώ⁷².

Τα θέματα με τα οποία ασχολείται πρακτικά ταυτίζονται με αυτά του EFF. Θα σταθούμε όμως σε μια συγκεκριμένη κατηγορία η οποία δεν υπάρχει στο EFF και η οποία έχει μια διαφορετική οπτική για κάποια θέματα. Η EDRi θέτει το θέμα της ιδιωτικοποίησης της επιβολής του νόμου. Η πιο χαρακτηριστική εκστρατεία είναι αυτή που αφορά την προσπάθεια της Ευρωπαϊκής Επιτροπής να νομοθετήσει την επι-

70 Τα στοιχεία για το ιστορικό, τους στόχους και τη δράση της οργάνωσης προέρχονται από το site της οργάνωσης: <https://edri.org> (ανακτήθηκε Ιούνιο 2019).

71 Πηγή: Μητρώο Διαφάνειας της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

72 Πηγή: Ετήσια αναφορά EDRi 2017

βολή υποχρεωτικών αλγοριθμικών φίλτρων κατά τη μεταφόρτωση περιεχομένου στο Internet από τους χρήστες με στόχο την προστασία της πνευματικής ιδιοκτησίας⁷³. Η νομοθεσία αυτή περιορίζει την ελευθερία της έκφρασης και τη δημιουργικότητα (και από αυτήν την οπτική το αντιμετωπίζει και το EFF), αλλά επιπλέον αποτελεί ουσιαστικά και μια μεταφορά κρατικής εξουσίας στις εταιρείες, ένα καθαρά μεταδημοκρατικό χαρακτηριστικό.

4.4.3 Privacy International. Η οργάνωση Privacy International⁷⁴ είναι μια μη κυβερνητική οργάνωση με έδρα το Λονδίνο και μέλος της οργάνωσης EDRI. Ιδρύθηκε το 1990 και διοικείται από ένα συμβούλιο το οποίο αποτελείται από μέλη που προέρχονται από το χώρο της νομικής επιστήμης, της πολιτικής επιστήμης και της τεχνολογίας. Από το 2011 είναι καταχωρημένη⁷⁵ στο Μητρώο Διαφάνειας της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Διακηρυγμένος στόχος είναι η προστασία της ιδιωτικότητας, της αξιοπρέπειας και της ελευθερίας. Η αξιολόγηση της ιδιωτικότητας ως θεμελιώδους δικαιώματος και ουσιώδους για την υπεράσπιση της ελευθερίας, έρχεται ως συνέπεια της λειτουργίας της επιτήρησης ως μέσου κυριαρχίας και εξουσίας.

Τα ρεπερτόρια δράσης της οργάνωσης περιλαμβάνουν την άσκηση πίεσης προς εταιρείες και κυβερνήσεις με στόχο τις πρακτικές των εταιρειών που απειλούν την ιδιωτικότητα, αλλαγές στη νομοθεσία υπέρ της ιδιωτικότητας και κατά της επιτήρησης αλλά και την ενημέρωση του γενικού κοινού σχετικά με τις δυνατότητες επιτήρησης που δίνει η τεχνολογία σε εταιρείες και κυβερνήσεις. Η άσκηση πίεσης περιλαμβάνει πρακτικές lobbying αλλά και τη χρήση νομικών μέσων. Τα επιμέρους θέματα στα οποία δραστηριοποιείται η οργάνωση περιλαμβάνουν (μεταξύ άλλων) τις τεχνολογίες διαφήμισης, την τεχνητή νοημοσύνη⁷⁶, τις βιομετρικές τεχνολογίες, την επιτήρηση των τηλεπικοινωνιών, τη χρήση των ΤΠΕ για επηρεασμό των εκλογικών αποτελεσμάτων, την υπόγεια ανταλλαγή δεδομένων μεταξύ των μυστικών υπηρεσιών, τη μαζική επιτήρηση και την επιτήρηση με τη χρήση των ΜΚΔ.

Η οργάνωση δηλώνει ότι δεν δέχεται επιχορηγήσεις από εταιρείες του τεχνολογικού τομέα και ότι βασίζεται στις συνεισφορές των υποστηρικτών της. Εκτός των ατομικών συνεισφορών, η χρηματοδότησή της περιλαμβάνει και συνεισφορές από

73 Για περισσότερες λεπτομέρειες: <https://edri.org/redeconstructing-article13/> (ανακτήθηκε Ιούνιο 2018).

74 Τα στοιχεία για το ιστορικό, τους στόχους και τη δράση της οργάνωσης προέρχονται από το site της οργάνωσης: <https://privacyinternational.org/> (ανακτήθηκε Ιούνιο 2019).

75 Πηγή: Μητρώο Διαφάνειας της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

76 Η μηχανική εκμάθηση, όπως αναφέραμε και νωρίτερα.

άλλες ΜΚΟ και ιδρύματα, όπως τη διεθνή επιτροπή του Ερυθρού Σταυρού, το Ίδρυμα Φορντ αλλά και το ίδρυμα Mozilla, υπεύθυνο για την ανάπτυξη του ελεύθερου λογισμικού Firefox⁷⁷.

Στη σελίδα της οργάνωσης, παρόλο που είναι προφανές ότι ανήκει στην κατηγορία των ομάδων ενδιαφέροντος καθώς λειτουργεί με θεσμικούς τρόπους, είναι συχνή η αναφορά της λέξης «κίνημα», με χαρακτηριστικό τον ισχυρισμό ότι «εμείς [ως οργάνωση] δημιουργούμε ένα παγκόσμιο κίνημα⁷⁸». Η οργάνωση επίσης αναφέρεται στη δημιουργία ενός διεθνούς δικτύου από οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών σε χώρες στον Παγκόσμιο Νότο, με στόχο την εξειδίκευση σε νομικά και τεχνολογικά θέματα σε τοπικό πλαίσιο. Ο γενικότερος προσανατολισμός της οργάνωσης όπως προκύπτει από τη σελίδα της⁷⁹, στρέφεται προς τη νομολογία που σχετίζεται με τις τεχνολογικές μεθόδους επιτήρησης και την προστασία της ιδιωτικότητας απέναντι σε απειλές που προκύπτουν από την εξέλιξη της τεχνολογίας.

4.4.4 Το δίκτυο για τα ψηφιακά δικαιώματα ως κινηματικός δρών. Είναι προφανές πως δεν μπορούμε να κατατάξουμε αυτό το δίκτυο σε έναν από τους τύπους των κινηματικών δρώντων της παραγράφου 3.1, καθώς αποτελείται από μια ποικιλία κινημάτων, ομάδων ενδιαφέροντος και άλλων συλλογικοτήτων — η αναφορά μας στο ΚΕΛ και στις τρεις συγκεκριμένες οργανώσεις καλύπτει πολύ μικρό μέρος των κόμβων του δικτύου. Μπορούμε όμως να εξετάσουμε πώς διαμορφώνονται οι παράμετροι αν δούμε το δίκτυο αυτό ως μία ενιαία μορφή συλλογικής δράσης. Η οργανωτική του δομή, ανεξάρτητα από τις οργανωτικές δομές των μελών του, έχει μια οριζόντια, μη ιεραρχική δομή, καθώς δεν υπάρχει κάποια οργάνωση ή συλλογικότητα η οποία να ηγείται του δικτύου, ούτε κάποιας μορφής κεντρικός συντονισμός. Η δικτύωση αναδύεται από την αλληλεπίδραση των δρώντων μέσα από άμεσους κινηματικούς δεσμούς — κοινά προγράμματα, κοινόχρηστοι πόροι και ανταλλαγή πληροφοριών, καθώς και συντονισμένη ανά περίπτωση δράση.

Δεν θα αναφερθούμε στους τρόπους κινητοποίησης και στα ρεπερτόρια δράσης, καθώς εμφανίζουν ποικιλία ανάλογη της ποικιλίας των μελών του δικτύου. Η χωρική διάσταση του δικτύου είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα της δεύτερης περίπτωσης που αναφέραμε στην παράγραφο 3.2.3, καθώς τα ψηφιακά δικαιώματα δεν

77 Πηγή: Ετήσια οικονομική αναφορά 2017-2018.

78 <https://privacyinternational.org/where-we-work>, ανακτήθηκε Ιούνιο 2019.

79 <https://privacyinternational.org/what-we-do>, ανακτήθηκε Ιούνιο 2019.

εντοπίζονται χωρικά, εφόσον η απειλή της επιτήρησης προέρχεται από ένα δίκτυο εταιρειών, κυβερνήσεων, κρατικών υπηρεσιών και εθνικής και διεθνικής νομοθεσίας η οποία αφορά όλους τους χρήστες ανεξάρτητα από τη χώρα στην οποία βρίσκονται και τη νομοθεσία στην οποία υπάγονται.

Στην παράμετρο των αιτημάτων, το κινηματικό δίκτυο για τα ψηφιακά δικαιώματα μπορεί να τοποθετηθεί τόσο στη δεύτερη όσο και στην τρίτη κατηγορία της παραγράφου 3.2.4. Από τη μία πλευρά, έχουμε ένα πρόβλημα, αυτό της επιτήρησης, το οποίο προϋπήρχε της ψηφιακής τεχνολογίας, αλλά παίρνει μια τελείως διαφορετική και πιο επικίνδυνη μορφή στο πλαίσιο της μεταδημοκρατίας της ΠΚτΔ. Από την άλλη, αναφερόμαστε σε ψηφιακά δικαιώματα, ένα θέμα που αναφέρεται ευθέως στην ψηφιακή τεχνολογία και στο οποίο δεν θα μπορούσε να αναφερθεί κάποιος πριν την ανάδυση του εικονικού χώρου των ΤΠΕ και του Internet. Ένα αίτημα δηλαδή το οποίο δεν θα μπορούσε να υπάρξει εκτός της ΠΚτΔ.

4.5 Open Source Pharma Foundation

Το ίδρυμα Open Source Pharma⁸⁰ είναι μια μη κερδοσκοπική οργάνωση η οποία ιδρύθηκε το 2018 και έχει τη βάση της στην πόλη Bangalore της Ινδίας. Το ίδρυμα δηλώνει ως αποστολή του την ανάπτυξη φθηνών φαρμάκων σε τομείς όπου υπάρχει ανάγκη, χρησιμοποιώντας τις μεθόδους και αρχές που προέκυψαν από την ανάπτυξη λογισμικού ανοιχτού κώδικα⁸¹. Η ιδέα ανάπτυξης φαρμάκων βασισμένης στη μεθοδολογία του ανοιχτού λογισμικού δεν είναι καινούρια. Ο Bernard Munos (2006) αναφέρεται στα πλεονεκτήματα που έχει η αλληλεπίδραση μεταξύ επιστημόνων και η φτηνή και απεριόριστη δημιουργικότητα που μπορεί να προκύψει από επιστήμονες οι οποίοι δεν βρίσκονται απομονωμένοι στους φιλντισένιους πύργους των πανεπιστημίων ή στα φρούρια των εταιρειών. Η οπτική του (και η οπτική που διέπει γενικά την ιδέα του Open Source Pharma) είναι η χρήση της μεθοδολογίας ανάπτυξης του ανοιχτού λογισμικού στην φαρμακευτική βιομηχανία και όχι οι πολιτικές ιδέες που χαρακτηρίζουν το κίνημα ελεύθερου λογισμικού.

Η προσπάθεια για τη δημιουργία φαρμάκων ανοιχτού κώδικα ξεκίνησε να υλοποιείται από την κυβέρνηση της Ινδίας με τη δημιουργία το 2008 της πρωτοβουλίας Open Source Drug Discovery από το Συμβούλιο Επιστημονικής και Βιομηχανικής

80 Τα στοιχεία για το ιστορικό, τους στόχους και τη δράση της οργάνωσης προέρχονται από το site του ιδρύματος <https://www.ospfound.org/>, καθώς και από το site <http://www.opensourcepharma.net> το οποίο χρησιμεύει ως οργανωτικό εργαλείο του ιδρύματος.

81 Έχει σημασία ότι όλες οι σχετικές αναφορές χρησιμοποιούν τον όρο «λογισμικό ανοιχτού κώδικα» και όχι τον όρο «ελεύθερο λογισμικό».

Έρευνας της ινδικής κυβέρνησης. Η ιδέα δημιουργίας μιας διεθνούς οργάνωσης αναπτύχθηκε περαιτέρω σε δύο συνέδρια το 2014 και το 2015, οπότε και ενεπλάκη η φιλανθρωπική οργάνωση Tata Trust, με χρηματοδότηση της οποίας ξεκίνησε τη λειτουργία του το ίδρυμα. Η φιλανθρωπική οργάνωση Tata Trust είναι δημιούργημα της οικογένειας Tata, ιδιοκτητών του πολυεθνικού ομίλου Tata, στον οποίον ανήκουν δύο από τις δέκα μεγαλύτερες εταιρείες της Ινδίας.

Η έρευνα για τη συγγραφή αυτής της παραγράφου ξεκίνησε από τη σελίδα Open Source Pharma, η οποία μας οδήγησε στη συνέχεια στη σελίδα του ιδρύματος. Έχει ενδιαφέρον η διαφορετική ρητορική που χρησιμοποιείται στις δύο σελίδες. Η πρώτη σελίδα αναφέρει ρητά ως αποστολή του⁸² τη δημιουργία ενός κινήματος το οποίο θα αναπτύξει ένα νέο, εναλλακτικό σύστημα δημιουργίας φαρμάκων, με προτεραιότητες την ανοικτότητα, τις ανάγκες των ασθενών και τις προσιτές τιμές. Αναφέρεται σε «ριζοσπαστική ανοικτότητα, διαμοιρασμό και διαφάνεια», σε «ανοιχτές και καινοτόμες προσεγγίσεις στην πνευματική ιδιοκτησία» και σε ελεύθερη πρόσβαση στα αποτελέσματα της επιστημονικής έρευνας. Στη σελίδα του ιδρύματος αντίθετα χρησιμοποιείται πιο θεσμική ορολογία. Το ίδρυμα έχει ως στόχο του την «καλλιέργεια» (nurturing) ενός παγκόσμιου κινήματος. Αναφέρεται περισσότερο σε μεθοδολογικές λεπτομέρειες, όπως στη χρήση της τεχνολογίας της πληροφορικής για τη μείωση του κόστους και δεν αναφέρεται σε ευαίσθητα θέματα όπως η πνευματική ιδιοκτησία. Η σελίδα του ιδρύματος φαίνεται να απευθύνεται περισσότερο προς τους συνεργάτες του (όπως η ινδική κυβέρνηση) και τους χρηματοδότες του, ενώ η σελίδα Open Source Farma (η οποία στηρίζεται και διαχειρίζεται από το ίδρυμα), έχει ως στόχο να προσελκύσει και να φέρει σε επαφή υποστηρικτές από όλον τον κόσμο.

Ο αναγνώστης ίσως απορήσει για την αναφορά αυτού του ιδρύματος στις μελέτες περιπτώσεων αυτού του κειμένου. Αναφερόμαστε άλλωστε σε ένα ίδρυμα το οποίο όπως φαίνεται είναι δημιούργημα μιας κυβέρνησης (της ινδικής) και ενός πολυεθνικού ομίλου. Δεν πρόκειται λοιπόν για μια μορφή ανεξάρτητης συλλογικής δράσης, πολύ περισσότερο δε δεν πρόκειται για ένα κοινωνικό κίνημα. Ως ομάδα ενδιαφέροντος όμως έχει ορισμένα ενδιαφέροντα χαρακτηριστικά τα οποία σχετίζονται με την ΠΚτΔ:

82 <http://www.opensourcepharma.net/about.html#vision>, ανακτήθηκε Ιούνιο 2019.

- Εμπνέεται από τη θεσμοποιημένη μορφή του ελεύθερου λογισμικού, το λογισμικό ανοιχτού κώδικα. Παρόλο που και στις δύο περιπτώσεις αναφερόμαστε σε μεθοδολογίες ανάπτυξης (λογισμικού ή φαρμακευτικών προϊόντων), έννοιες όπως η συνεργασία και η κοινότητα είναι και εδώ παρούσες.
- Είναι προϊόν της τεχνολογίας της ΠΚτΔ, καθώς, εκτός από τη χρήση των ΤΠΕ για τη διευκόλυνση της συνεργασίας και αλληλεπίδρασης των συμμετεχόντων, οι ψηφιακές τεχνολογίες παίζουν σημαντικό ρόλο και ως εργαλεία για την ανάπτυξη φαρμακευτικών προϊόντων χωρίς την ανάγκη μεγάλων επενδύσεων που μόνο μεγάλες εταιρείες μπορούσαν παλαιότερα να κάνουν.
- Προσπαθεί να αντιμετωπίσει προβλήματα τα οποία έχουν μεταδημοκρατικό χαρακτήρα. Το υπερβολικό κόστος των φαρμάκων οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στη διεθνοποίηση της κατάχρησης της πνευματικής ιδιοκτησίας μέσα από διεθνείς εμπορικές συμφωνίες οι οποίες είναι αποτέλεσμα της διαμόρφωσης της πολιτικής στον ιδιωτικό χώρο, ανάμεσα σε κυβερνήσεις και εταιρείες. Πρόκειται για μια ενδιαφέρουσα αντίφαση, καθώς όπως είδαμε το ίδρυμα Open Source Pharma είναι ακριβώς προϊόν συνεργασίας της ινδικής κυβέρνησης με μια πολυεθνική.
- Η δράση περιορίζεται σε έναν μικρόκοσμο, αυτόν των επιστημόνων του χώρου του φαρμάκου. Δημιουργείται όμως ένα διεθνές δίκτυο το οποίο περιλαμβάνει δρώντες και από άλλους χώρους, όπως της πληροφορικής και της νομικής επιστήμης, καθώς πέρα από τα τεχνολογικά και επιστημονικά εμπόδια που πρέπει να ξεπεραστούν, το μεγαλύτερο εμπόδιο είναι νομικό και αφορά τα θέματα πνευματικής ιδιοκτησίας.
- Είναι ένα παράδειγμα της «πρακτικής του στόχου», το οποίο μάλιστα έχει ως αφορμή τα προβλήματα της πρόσβασης σε φάρμακα του λαού της Ινδίας, της χώρας όπου πρωτοεμφανίστηκε η συγκεκριμένη πρακτική από τους ακόλουθους του Γκάντι. Αν τα φάρμακα των μεγάλων πολυεθνικών είναι πολύ ακριβά για τους φτωχούς κατοίκους της Ινδίας, τότε θα φτιάξουμε τα δικά μας φάρμακα.

Αναφερόμαστε λοιπόν σε μια ομάδα ενδιαφέροντος με μια καθαρά ιεραρχική οργανωτική δομή, η οποία ανήκει στη δεύτερη κατηγορία των τρόπων κινητοποίησης: δεν θα μπορούσε να υπάρξει χωρίς τις ΤΠΕ, αλλά δεν θα μπορούσε να υπάρξει και χωρίς τις οργανωτικές δομές, τόσο αυτές του συγκεκριμένου επιστημονικού πεδίου όσο και αυτές που δημιουργήθηκαν από την ινδική κυβέρνηση και τον πολυεθνικό όμιλο Tata. Η ομάδα ως δρων, παρόλο που έχει ως αφορμή τις ανάγκες μιας συγκεκριμένης χώρας, βρίσκεται αντιμέτωπη με τον μεταδημοκρατικό θεσμό που διαμορφώνεται από την κλειστή συνεργασία εταιρειών και κυβερνήσεων και παίρνει τη μορφή της διεθνούς νομοθεσίας για την πνευματική ιδιοκτησία. Η χωρική διάσταση είναι λοιπόν διεθνής καθώς η προσιτή πρόσβαση στα φάρμακα είναι παγκόσμιο πρόβλημα και αφορά έναν ασαφώς καθορισμένο αντίπαλο, την παγκόσμια εταιρεία-φάντασμα του χώρου του φαρμάκου, η οποία θέτει το νομικό πλαίσιο της πνευματικής ιδιοκτησίας μέσα από μεταδημοκρατικές διαδικασίες.

Το αίτημα για προσιτή πρόσβαση στις υπηρεσίες υγείας γενικότερα δεν είναι καινούριο. Η τεχνολογία της μεταδημοκρατίας της ΠΚτΔ, απλώς επιδείνωσε στον χώρο του φαρμάκου ένα πρόβλημα το οποίο προϋπήρχε. Όσο για τα ρεπερτόρια δράσης, είδαμε ότι περιορίζονται σε θεσμικές μορφές, σε συνδυασμό με την πρακτική του στόχου που αναφέραμε παραπάνω. Το πιο ενδιαφέρον στοιχείο όμως είναι ότι στην περίπτωση του Open Source Pharma, υπάρχει μια προσπάθεια να χρησιμοποιηθεί η τεχνολογία της ΠΚτΔ και τα μεταδημοκρατικά χαρακτηριστικά όπως η συνεργασία εταιρειών και κυβερνήσεων με έναν μη αναμενόμενο τρόπο. Αν στην περίπτωση των κινημάτων των πλατειών οι ΤΠΕ δεν έπαιζαν τον ρόλο που η κυβερνο-ουτοπική οπτική περίμενε να παίζουν, σε αυτήν την περίπτωση συμβαίνει το αντίθετο, καθώς με τη βοήθεια της τεχνολογίας της ΠΚτΔ η προσπάθεια αυτή αποσκοπεί στην αντιμετώπιση της αυξανόμενης δυσκολίας πρόσβασης σε φάρμακα που αντιμετωπίζει ένα μεγάλο τμήμα του παγκόσμιου πληθυσμού ως αποτέλεσμα της εκμετάλλευσης του μεταδημοκρατικού πλαισίου από την παγκόσμια φαρμακευτική βιομηχανία.

4.6 Κόμματα Πειρατών

Το σουηδικό Κόμμα Πειρατών⁸³ (Piratpartiet) ιδρύθηκε το 2006 και ήταν το πρώτο από μια σειρά κομμάτων με παρόμοιο όνομα και πρόγραμμα σε πολλές χώρες του κόσμου. Αυτοπροσδιορίζεται ως διεθνές πολιτικό κίνημα⁸⁴ και ως τέτοιο αναφέρεται στην παρουσία μελών του στο Ευρωκοινοβούλιο⁸⁵ και στα εθνικά κοινοβούλια της Τσεχίας, του Λουξεμβούργου και της Ισλανδίας. Θα χρησιμοποιήσουμε το σουηδικό κόμμα ως κύρια αναφορά καθώς αποτελεί το παλαιότερο από αυτά και παρόλο που φαίνεται να βρίσκεται σε παρακμή, καθώς η τελευταία φορά που είχε υπολογίσιμο ποσοστό σε ευρωεκλογές και εξέλεξε βουλευτή ήταν το 2009⁸⁶. Θα αναφερθούμε επίσης και στο αντίστοιχο κόμμα της Τσεχίας (Pirátská strana) το οποίο εξέλεξε τρεις ευρωβουλευτές στις τελευταίες ευρωεκλογές (2019) και αποτελεί μια υπολογίσιμη δύναμη και στο εθνικό κοινοβούλιο της χώρας του με 22 βουλευτές⁸⁷.

Εικόνα 2: Το σήμα του σουηδικού Κόμματος Πειρατών.

Εκτός από τα κόμματα, υπάρχουν και δύο οργανώσεις-ομπρέλες οι οποίες παίζουν συντονιστικό ρόλο στο δίκτυο αυτών των κομμάτων. Η πρώτη είναι το Ευρωπαϊκό Κόμμα Πειρατών⁸⁸, μια οργάνωση η οποία έχει ως στόχο τη διευκόλυνση της επικοινωνίας και της συνεργασίας μεταξύ των ευρωπαϊκών Κομμάτων Πειρατών, καθώς και μεταξύ των κομμάτων και των ευρωβουλευτών. Μέλη αυτής της οργάνωσης μπορούν να γίνουν μόνο ευρωπαϊκά κόμματα. Η δεύτερη οργάνωση είναι η Διεθνής των Κομμάτων Πειρατών⁸⁹ (Pirate Parties International) η οποία φιλοδοξεί να διευκολύνει την επικοινωνία και συνεργασία των Κομμάτων Πειρατών σε όλο τον κόσμο.

83 Τα στοιχεία για το πρόγραμμα, τη δράση και την ιστορία του κόμματος προέρχονται από την ιστοσελίδα του κόμματος (<https://piratpartiet.se/>). Καθώς ο γράφων δεν έχει γνώση της σουηδικής γλώσσας και η σελίδα δεν έχει μετάφραση σε άλλες γλώσσες, χρησιμοποιήθηκε η υπηρεσία Google Translate για μετάφραση της σελίδας από τα σουηδικά στα αγγλικά.

84 Προκαλεί βέβαια απορία το γεγονός ότι ένα κόμμα που φιλοδοξεί να είναι μέρος ενός διεθνούς κινήματος έχει την ιστοσελίδα του μόνο στη σουηδική γλώσσα.

85 Στις ευρωεκλογές του 2019 το γερμανικό Κόμμα Πειρατών πήρε μία έδρα και το Κόμμα Πειρατών της Τσεχίας τρεις έδρες (πηγή: 2019 European election results – <https://www.election-results.eu/>, ανακτήθηκε Ιούνιο 2019). Οι ευρωβουλευτές και των δύο κομμάτων εντάσσονται στην ομάδα Greens/EFA του Ευρωκοινοβουλίου.

86 Πηγή: 2019 European election results.

87 Πηγή: η ιστοσελίδα του Κόμματος Πειρατών της Τσεχίας (<https://www.pirati.cz/>). Χρησιμοποιήθηκε και εδώ το Google Translate για μετάφραση από τα τσέχικα στα αγγλικά.

88 Τα στοιχεία προέρχονται από την ιστοσελίδα της οργάνωσης (<https://european-pirateparty.eu/>).

89 Τα στοιχεία προέρχονται από την ιστοσελίδα της οργάνωσης (<https://pp-international.net/>).

Στο κείμενο αρχών του Κόμματος Πειρατών της Σουηδίας⁹⁰ διαβάζουμε για τη μοναδικότητα της σύγχρονης εποχής, όπως αυτή εκφράζεται μέσα από την ευκολία της επικοινωνίας, την ταχύτητα της διάχυσης της γνώσης και της πληροφορίας και τις ευκαιρίες και δυνατότητες που δημιουργούνται για τη συμμετοχή και τη δημοκρατία. Μια στάση εμφανώς τεχνο-κεντρική, έως και κυβερνο-ουτοπική σύμφωνα με την οπτική του Morozov. Το κυβερνο-ουτοπικό στοιχείο μετριάζεται από την επισήμανση των αρνητικών πλευρών της τεχνολογίας οι οποίες αποδίδονται στην αντίδραση για διάφορους λόγους των «πολιτικών και οικονομικών ηγετών» στις δυνατότητες και ευκαιρίες που δημιουργεί η τεχνολογία. Αυτές εκφράζονται με τρόπους όπως:

- Η γενικευμένη επιτήρηση σε βάρος της ελεύθερης ροής της πληροφορίας η οποία αποτελεί μια από τις βάσεις της δημοκρατίας. Η θέση του κόμματος είναι ότι η ανεμπόδιστη επικοινωνία και η προστασία της ιδιωτικότητας αποτελούν βασικούς πυλώνες της δημοκρατίας και πρέπει να προστατεύονται.
- Η προσπάθεια επιβολής ενός μονοπωλίου ιδεών μέσα από την κατάχρηση των νομοθεσιών για τις ευρεσιτεχνίες (πατέντες). Η θέση του κόμματος είναι ότι η ελεύθερη χρήση της γνώσης είναι δυνατόν να περιορίζεται με βάση τα δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας μόνο στην περίπτωση που αυτή η προστασία είναι υπέρ του κοινωνικού συμφέροντος.
- Ο περιορισμός της πολιτισμικής δημιουργίας μέσα από την επιβολή μιας αυστηρής νομοθεσίας πνευματικής ιδιοκτησίας για τα πολιτισμικά προϊόντα. Το κοινωνικό συμφέρον πρέπει να υπερισχύει του ατομικού συμφέροντος και στον χώρο του πολιτισμού, συνεπώς η θέση του κόμματος είναι ότι η μη εμπορική διανομή και η επαναχρησιμοποίηση πολιτισμικών προϊόντων δεν πρέπει να έχει περιορισμούς.

Οι βασικές αρχές του κόμματος όπως αναφέρονται στο κείμενο αρχών μπορούν να συνοψιστούν στις παρακάτω βασικές αρχές:

- Όλοι οι άνθρωποι έχουν ίσα δικαιώματα χωρίς διακρίσεις βάσει εθνικότητας, καταγωγής, φύλου, θρησκείας, σωματικής ικανότητας, πολιτικών πεποιθήσεων ή σεξουαλικού προσανατολισμού.

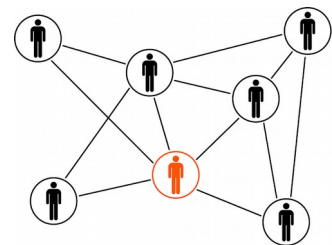
90 <https://piratpartiet.se/principprogram/>, ανακτήθηκε Ιούνιο 2019.

- Η δημοκρατία απαιτεί ελεύθερη, μη επιτηρούμενη επικοινωνία, καθώς όλοι οι άνθρωποι πρέπει να έχουν την ίδια επιρροή στις αποφάσεις που αφορούν την κοινωνία. Αυτό απαιτεί οι αποφάσεις να παίρνονται στο επίπεδο το οποίο αφορούν και η λήψη αποφάσεων να χαρακτηρίζεται από προσβασιμότητα, διαφάνεια και ανοικτότητα. Καθώς ο καθένας πρέπει να έχει το δικαίωμα να εκφράζεται ελεύθερα χωρίς το φόβο αντιποίνων, τα παραπάνω προϋποθέτουν και το δικαίωμα στην ανωνυμία.
- Όλοι έχουν δικαίωμα στην προστασία της ιδιωτικής ζωής, σε όλη τη διάρκεια του βίου τους και η προστασία από την επιτήρηση αφορά όλους τους ανθρώπους, ανεξάρτητα από το μέσο επικοινωνίας.
- Η γνώση ανήκει σε όλους. Καθώς το σύνολο της επιστημονικής και τεχνολογικής γνώσης που κατέχει η ανθρωπότητα σήμερα είναι αποτέλεσμα της δουλειάς αναρίθμητων ανθρώπων η οποία πηγάζει από τα βάθη της ιστορίας, αυτή πρέπει να είναι προσβάσιμη από όλους ως κοινόχρηστος πόρος και όχι ιδιοκτησία συγκεκριμένων ατόμων ή ομάδων.
- Τα πολιτισμικά προϊόντα είναι σημαντικά για την κοινωνία και πρέπει να είναι όσο πιο προσβάσιμα γίνεται από όσο το δυνατόν περισσότερους ανθρώπους.

Το κείμενο αρχών καταλήγει με την περιγραφή μιας κοινωνίας οργανωμένης με τη μορφή του δικτύου το οποίο αποτελείται από άτομα και δίκτυα. Απορρίπτοντας τις «παλιές ιδεολογίες» οι οποίες έθεταν ως θεμέλια της κοινωνίας έννοιες όπως το έθνος, η κοινωνική τάξη, η πυρηνική οικογένεια ή το άτομο, προτείνουν τον καταμερισμό της εξουσίας μέσα από αποκεντρωμένες δομές οι οποίες θα επιτρέψουν μια όσο το δυνατό μεγαλύτερη συμμετοχή του ατόμου στη

διαδικασία λήψης αποφάσεων. Δομές οι οποίες θα προκύψουν μέσα από την αποδοχή των θετικών πλευρών μιας αναπόφευκτης τεχνολογικής εξέλιξης. Αναγνωρίζουν ότι η τεχνολογία δεν είναι ποτέ ουδέτερη και επισημαίνουν ότι είναι δυνατή η αποδοχή των θετικών πλευρών της και η απόρριψη των αρνητικών.

Ανατρέχοντας στον ορισμό του Deseriis, οι παραπάνω θέσεις παραπέμπουν στη μορφή του τεχνο-λαϊκιστικού κόμματος και συγκεκριμένα στην εκδοχή όπου οι αποφάσεις λαμβάνονται κεντρικά, καθώς η εφαρμογή της μορφής του δικτύου στη

Εικόνα 3: Απεικόνιση του δικτύου στο πρόγραμμα του σουηδικού Κόμματος Πειρατών.

λειτουργία του κόμματος περιλαμβάνει μια κεντρική επιτροπή η οποία είναι υπόλογη στη γενική συνέλευση και είναι υπεύθυνη για τη λήψη των αποφάσεων, λαμβάνοντας ωστόσο υπόψη και τις προτάσεις των μελών του κόμματος. Η πίστη στη χειραφετική δύναμη της τεχνολογίας και της επικοινωνίας καθώς και η δυσπιστία προς τις γραφειοκρατικές και ιεραρχικές μορφές εξουσίας (όπως προκύπτει από την αναφορά στους πολιτικούς και οικονομικούς ηγέτες) είναι παρούσες. Απουσιάζει ωστόσο η άμεση τουλάχιστον αναφορά στις δυνατότητες της ελεύθερης αγοράς, καθώς στο θέμα της πνευματικής ιδιοκτησίας το κοινωνικό συμφέρον τοποθετείται πάνω από το ατομικό.

Με παρόμοιες θέσεις και πιο επιθετική ρητορική ξεκινάει και το πρόγραμμα του Κόμματος Πειρατών της Τσεχίας⁹¹ το οποίο ιδρύθηκε το 2009. Η σύντομη εκδοχή ξεκινάει με τη δήλωση ότι «είμαστε το μόνο κόμμα που δεν συνδέεται με σκάνδαλα, διαφθορά και γραφειοκρατία». Τα βασικά σημεία του προγράμματος αναφέρονται στον έλεγχο της εξουσίας και των ισχυρών, στην απλοποίηση των κρατικών διαδικασιών με τη βοήθεια της τεχνολογίας, στην προστασία των πολιτών από την επιθετικότητα του κράτους και στην υπεράσπιση της ελευθερίας με αναφορά στην ελεύθερη πληροφόρηση, την προστασία της ιδιωτικότητας και τη συμμετοχή των πολιτών στη λήψη αποφάσεων.

Καθώς το συγκεκριμένο κόμμα έχει ενεργό ρόλο στην πολιτική της Τσεχίας, στη σελίδα του μπορούμε να βρούμε και ένα πιο λεπτομερές πρόγραμμα. Ο κεντρικός ρόλος της τεχνολογίας είναι και εδώ παρών σε όλα τα πεδία. Οι βασικές του θέσεις δεν διαφέρουν από αυτές του σουηδικού κόμματος. Υποστηρίζει την ενίσχυση της δημοκρατίας μέσω της αποκέντρωσης της εξουσίας και μορφών άμεσης δημοκρατίας (συμπεριλαμβανομένων των δημοψηφισμάτων και της δυνατότητας «λαϊκής αρνησικυρίας»). Αναφέρεται στη μείωση της φορολογίας των εργαζομένων, αλλά και στην ελευθερία του επιχειρείν μέσω του ελεύθερου ανταγωνισμού, της μείωσης της γραφειοκρατίας, της εξάλειψης των μονοπωλίων, καθώς και στην κατάργηση της «ιδιωτικής φορολόγησης» και της «ιδιωτικοποίησης του κράτους». Οι δύο τελευταίοι όροι αναφέρονται σε φόρους και επιβαρύνσεις που προκύπτουν από νομοθεσίες για την πνευματική ιδιοκτησία, καθώς και στη διαμόρφωση της σχετικής νομοθεσίας με τη συμμετοχή των εταιρειών. Οι θέσεις σχετικά με την κοινωνική ισότητα, τη διαφάνεια,

91 <https://www.pirati.cz/program/>, ανακτήθηκε Ιούνιο 2019.

την προστασία της ιδιωτικότητας και της ελευθερίας του λόγου και την αντίθεση στην επιτήρηση συνδυάζονται με θέσεις υπέρ της προστασίας του περιβάλλοντος και μια φιλοευρωπαϊκή στάση, κριτική ωστόσο ως προς το έλλειμμα δημοκρατίας και διαφάνειας της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Είναι φανερό από το πρόγραμμά του κόμματος ότι αποτελεί ένα τεχνο-λαϊκιστικό κόμμα όπως αυτό της Σουηδίας. Η εκλογική του επιτυχία έχει οδηγήσει σε μια καλύτερη οργάνωση και σε ένα πιο λεπτομερές πρόγραμμα. Η οργανωτική του δομή είναι επίσης ιεραρχική, με μια πληθώρα οργάνων από τα οποία η γενική συνέλευση είναι το ανώτερο από αυτά. Η πολυπλοκότητα της οργανωτικής δομής αντικατοπτρίζει τη θέση του κόμματος για αποκέντρωση της εξουσίας στην ίδια τη λειτουργία του κόμματος.

Τα δύο παραπάνω κόμματα δεν μπορούν να ενταχθούν στην κατηγορία των κινηματικών κομμάτων, είτε με τον ορισμό του Kitschelt είτε με τον δικό μας ορισμό, καθώς στη δεύτερη περίπτωση έχουν ξεπεράσει το στάδιο του κινηματικού κόμματος. Είναι όμως όπως είδαμε εύκολο να τα εντάξουμε στην κατηγορία του τεχνο-λαϊκιστικού κόμματος καθώς έχουν όλα τα χαρακτηριστικά που περιγράφονται από τον Deseriis. Η ιδεολογία του τεχνο-ελευθερισμού, αν και δεν αναφέρεται ρητά πουθενά στα προγράμματα που εξετάσαμε όπως είναι φυσικό, είναι εύκολο να εντοπιστεί μέσα από τις επιμέρους θέσεις των προγραμμάτων οι οποίες έχουν ως στόχο τη βελτίωση της λειτουργίας του κράτους αλλά και ολόκληρης της κοινωνίας χρησιμοποιώντας ως μέσο τις δυνατότητες της σύγχρονης τεχνολογίας και επικοινωνίας. Λαμβάνοντας υπόψη ωστόσο το γεγονός ότι καμία τεχνολογία δεν είναι αξιακά ουδέτερη, επισημαίνουν τις αρνητικές πλευρές της τεχνολογίας και προτείνουν τρόπους για την αντιμετώπισή τους.

Η οργανωτική τους δομή παρουσιάζει ακριβώς τα συμπτώματα που επισημαίνουν οι della Porta και Diani στις κινηματικές οργανώσεις που δυσκολεύονται να συμβιβάσουν την οργανωτική ανάγκη για ηγεσία με τις αρχές της συμμετοχικής δημοκρατίας. Ειδικά στην περίπτωση του κόμματος της Τσεχίας, θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε την οργανωτική δομή «διστακτικά ιεραρχική», καθώς είναι εμφανής η προσπάθεια διαμοιρασμού της κομματικής εξουσίας σε όσο το δυνατόν περισσότερα όργανα με στόχο την αύξηση της συμμετοχής στις δημοκρατικές διαδικασίες.

Η κινητοποίηση των κομμάτων αυτών ανήκει στη δεύτερη κατηγορία, καθώς οι ΤΠΕ έχουν σημαντικό ρόλο, αλλά ως κόμματα προφανώς δεν μπορούν να λειτουργήσουν χωρίς οργάνωση στον φυσικό χώρο. Η δε χωρική διάσταση είναι πολυεπίπεδη, καθώς ως κόμματα καλούνται να κινητοποιηθούν (και κινητοποιούνται) τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο, αντιμετωπίζοντας προβλήματα και θεσμούς μεταδημοκρατικής φύσης. Τα αιτήματα και οι στόχοι των κομμάτων αυτών δεν μπορούν να καταταχθούν σε μια συγκεκριμένη κατηγορία, καθώς περιλαμβάνουν θέματα που καλύπτουν και τις τρεις κατηγορίες. Η καλύτερη οργάνωση της λειτουργίας του κράτους για παράδειγμα εμπίπτει στην πρώτη κατηγορία, η αντίθεση στην επιτήρηση στην δεύτερη, ενώ η εναντίωση στην ιδιωτικοποίηση του κράτους αφορά ένα καθαρά μεταδημοκρατικό φαινόμενο και εμπίπτει στην τρίτη κατηγορία.

Τα ρεπερτόρια δράσης των κομμάτων Πειρατών καθορίζονται από τη μία από τη φύση τους ως κόμματα και από την άλλη από την καταγωγή τους από θέματα τα οποία αφορούν αποκλειστικά τις ΤΠΕ. Ας μην ξεχνάμε ότι η ονομασία τους προέρχεται από τη χρήση των όρων «πειρατής» και «πειρατικό» για την παράνομη διακίνηση ψηφιακών αγαθών με τη χρήση των ΤΠΕ, ένα ζήτημα το οποίο υπήρξε η αφορμή για τη δημιουργία τους. Έτσι, η δράση τους ως κόμματα εμπίπτει στην θεσμική πολιτική, σε συνδυασμό όμως με έντονη παρουσία στο Internet, διαμορφώνοντας μια υβριδική μορφή δράσης η οποία διαφέρει από την υβριδική μορφή που αναφέρει ο Castells, καθώς δεν συνδυάζεται με εξωθεσμικές μορφές δράσης.

Το πιο σημαντικό όμως στοιχείο αυτών των κομμάτων είναι η πολλαπλή και άμεση σύνδεσή τους με την τεχνολογία και την μεταδημοκρατία. Η ιδεολογία του τεχνο-ελευθερισμού προκύπτει ως αντίδραση τόσο στις δυνατότητες και τις απειλές που πηγάζουν από την εξέλιξη της τεχνολογίας, όσο και ως αντίδραση σε μεταδημοκρατικά φαινόμενα όπως η διαμόρφωση της πολιτικής πίσω από κλειστές πόρτες ανάμεσα σε κυβερνήσεις και εταιρείες και η ιδιωτικοποίηση του νόμου. Αποτελούν έτσι έναν πολιτικό δρώντα ο οποίος είναι προϊόν της μεταδημοκρατίας της ΠΚτΔ, καθώς δεν θα μπορούσαμε να φανταστούμε την εμφάνισή τους κάτω από άλλες πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες.

4.7 Wikileaks

Τα Wikileaks ιδρύθηκαν το 2006 και είναι ένας δημοσιογραφικός οργανισμός ο οποίος ειδικεύεται στην ανάλυση και δημοσίευση απόρρητων δεδομένων και υλικού, τα οποία σχετίζονται με τον πόλεμο, την κατασκοπία

Εικόνα 4:
Wikileaks

και την διαφθορά⁹². Οι δημοσιεύσεις του βασίζονται σε υλικό το οποίο διοχετεύουν πληροφοριοδότες μέσω ενός ασφαλούς δικτύου το οποίο προστατεύει την ανωνυμία τους (della Porta 2017:679). Ως ιδρυτής και κεντρικό πρόσωπο του οργανισμού εμφανίζεται ο Julian Assange, στον οποίον έχουν απαγγελθεί 17 κατηγορίες για κατασκοπεία από την κυβέρνηση των Η.Π.Α⁹³, ένα κατηγορητήριο το οποίο χαρακτηρίστηκε ως πρωτοφανής επίθεση στη δημοσιογραφία και την ελευθερία του λόγου από πολλές οργανώσεις, όπως η Αμερικανική Ένωση Πολιτικών Ελευθεριών⁹⁴ (ACLU) και το EFF⁹⁵. Μια επίθεση η οποία έχει συνέπειες και για οποιονδήποτε σχετίζεται με τα Wikileaks, όπως η πληροφοριοδότης πρώην στρατιωτικός Chelsea Manning⁹⁶ ή ο προγραμματιστής Ola Bini⁹⁷. Ο οργανισμός απασχολεί περισσότερους από εκατό εργαζόμενους σε διάφορες τοποθεσίες, πολλοί από τους οποίους έχουν βρεθεί στο στόχαστρο μυστικών υπηρεσιών όπως αποκαλύφθηκε το 2014, όταν η εταιρεία Google ενημέρωσε τρεις εργαζόμενους των Wikileaks ότι το ηλεκτρονικό τους ταχυδρομείο κατασχέθηκε από ένα μυστικό δικαστήριο των Η.Π.Α⁹⁸.

Παρόλο που η αξιοπιστία των Wikileaks δεν αμφισβητείται καθώς το υλικό ελέγχεται ενδελεχώς πριν δημοσιευτεί, κάτι που επιβεβαιώνεται και από τη συνεργασία με μεγάλους δημοσιογραφικούς οργανισμούς και εφημερίδες⁹⁹, δεν μπορεί να αποκλειστεί πιθανή χειραγώγηση μέσω ελεγχόμενων διαρροών. Η προσήλωση δηλαδή στη διαφάνεια δημιουργεί τον κίνδυνο να μετατραπεί ο οργανισμός σε ένα άβουλο

92 Πηγή: Wikileaks

93 Την περίοδο που γράφεται αυτό το κείμενο (Ιούνιος 2019) ο Assange βρίσκεται κρατούμενος στη Μεγάλη Βρετανία και εκκρεμεί η έκδοσή του στις Η.Π.Α. Πηγή: «*HΠΑ: 17 κατηγορίες για κατασκοπεία σε βάρος του Ασάντζ*» (skai.gr).

94 Πηγή: “*ACLU comment on Julian Assange indictment*” (ιστοσελίδα ACLU).

95 Πηγή: “*The Government’s Indictment of Julian Assange Poses a Clear and Present Danger to Journalism, the Freedom of the Press, and Freedom of Speech*” (ιστοσελίδα EFF).

96 Η Chelsea Manning, πρώην στρατιωτικός, καταδικάστηκε το 2013 σε 35 χρόνια φυλάκισης καθώς παρέδωσε απόρρητο υλικό στα Wikileaks και έλαβε χάρη το 2017 από τον πρόεδρο Obama. Απειλείται με φυλάκιση και πρόστιμο καθώς αρνείται να καταθέσει εναντίον του Assange. Πηγή: “*Chelsea Manning given deadline to testify or face daily fines*” (The Washington Times).

97 Ο Ola Bini είναι Σουηδός προγραμματιστής ο οποίος κατοικεί στον Ισημερινό και συνελήφθη μερικές ώρες μετά τη σύλληψη του Assange με την κατηγορία ότι συμμετείχε σε δίκτυο «Ρώσων χάκερς» οι οποίοι ετοίμαζαν αντίποινα για τη σύλληψη του Assange. Η κίνηση αυτή ερμηνεύτηκε ως μια προσπάθεια της χώρας του Ισημερινού να αποστασιοποιηθεί από την υπόθεση των Wikileaks, καθώς ο Assange από το 2012 και μέχρι τη σύλληψή του είχε βρει καταφύγιο στην πρεσβεία του Ισημερινού στο Λονδίνο. Πηγή: “*The Ecuadorean Authorities Have No Reason to Detain Free Software Developer Ola Bini*” (ιστοσελίδα EFF).

98 Πηγή: “*Everything Was Done To Make Julian Assange’s Life Miserable*” (Spiegel Online). Συνέντευξη με τον αρχισυντάκτη των Wikileaks Kristinn Hrafnsson.

99 Σύμφωνα με τη σελίδα των Wikileaks, συνεργάζονται με περισσότερους από 100 μεγάλους ειδησεογραφικούς οργανισμούς διεθνώς, μέσω ασφαλών καναλιών επικοινωνίας και βάσει συμβολαίων.

κανάλι πληροφορίας, έναν μηχανισμό πραγματικά χρήσιμο (υπό τις κατάλληλες συνθήκες) στα κοινωνικά κινήματα, ο οποίος όμως βρίσκεται προσηλωμένος σε έναν πολύ συγκεκριμένο στόχο. Το ερώτημα που τίθεται είναι κατά πόσο η προσήλωση σε ένα συγκεκριμένο τρόπο δράσης μετατρέπεται σε αυτοσκοπό και αν αυτό έχει συνέπειες για το αποτέλεσμα αυτής της δράσης. Αν, με άλλα λόγια, *η αποτροπή της απόκρυψης της σχετικής πληροφορίας μπορεί να συμβάλλει στην απάλειψη της διαφθοράς ή του πολέμου.*

Ο αρχισυντάκτης των Wikileaks Kristinn Hrafnsson δεν έχει αμφιβολία ότι τόσο ο Assange όσο και ο ίδιος είναι ταυτόχρονα δημοσιογράφοι και ακτιβιστές και η ιδιότητα του ακτιβιστή υπέρ της λογοδοσίας και της διαφάνειας είναι συνυφασμένη με την ιδιότητα του δημοσιογράφου. Περιγράφει μια συλλογική ταυτότητα, αυτή του δημοσιογράφου-ακτιβιστή, η οποία κυριαρχεί στη συγκεκριμένη μορφή συλλογικής δράσης. Είναι χαρακτηριστική η δήλωση του Hrafnsson στη συγκεκριμένη συνέντευξη, ότι «αν ο ίδιος ο διάβολος μου έδινε αξιόπιστα στοιχεία για διαφθορά στο βασίλειο του ουρανού, θα τα δημοσίευα».

Τα Wikileaks είναι χαρακτηριστική περίπτωση αυτού που περιγράψαμε στην παράγραφο 3.1 ως αυτοδύναμη μονοθεματική συλλογική δράση. Εμφανίζει προσήλωση σε έναν συγκεκριμένο στόχο, την απόλυτη διαφάνεια. Η οργάνωση και η κινητοποίηση οριοθετούνται από μια συγκεκριμένη οργάνωση η οποία παίζει τον κυρίαρχο ρόλο του κεντρικού κόμβου σε ένα δίκτυο αποτελούμενου από τη μια πλευρά από πληροφοριοδότες και από την άλλη πλευρά από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης τα οποία συνεργάζονται μαζί της, κάτι που θα μπορούσε να αποτελέσει ένα ευάλωτο σημείο, αντισταθμίζεται όμως από τη διεθνή παρουσία, την αλληλεγγύη από οργανώσεις δημοσιογράφων και πολιτικών και ψηφιακών δικαιωμάτων και τις τεχνικές δυνατότητες των ΤΠΕ. Η συλλογική ταυτότητα του δημοσιογράφου-ακτιβιστή είναι μεν κυρίαρχη, όμως δεν φαίνεται να λειτουργεί αρνητικά σε σχέση με τους στόχους της οργάνωσης.

Η οργανωτική δομή είναι όπως είδαμε αυτή ενός δημοσιογραφικού οργανισμού. Εξετάζοντας τον τρόπο της κινητοποίησης, τα Wikileaks κατατάσσονται στην τρίτη κατηγορία, καθώς η διαμεσολάβηση των οργάνωσεων στον φυσικό χώρο, αν και υπαρκτή, δεν είναι απαραίτητη, ενώ οι ΤΠΕ έπαιξαν κρίσιμο ρόλο στη δημιουρ-

γία τους, προσφέροντας τόσο την τεχνολογία για ασφαλή προώθηση του υλικού από τις πηγές όσο και τους τρόπους άμεσης διάδοσης του επεξεργασμένου υλικού στο κοινό.

Η χωρική διάσταση είναι διεθνής καθώς, παρόλο που η οργάνωση βρίσκεται σε σύγκρουση με συγκεκριμένους θεσμούς όπως η κυβέρνηση των Η.Π.Α., η παγκόσμια παρουσία φαινομένων όπως η διαφθορά και η έλλειψη διαφάνειας, καθώς και η διεθνοποιημένη, αποσυνδεδεμένη από τον χώρο μορφή της οργάνωσης, την καθιστούν ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα πολιτικού δρώντα ο οποίος διαμορφώθηκε σε ένα χωροχρονικά αποσυνδεδεμένο πλαίσιο, παρόλο που τα αιτήματα της διαφάνειας, της λογοδοσίας και της καταπολέμησης της διαφθοράς προϋπήρχαν και σε άλλες ιστορικές περιόδους, περιορισμένα όμως σε συγκεκριμένα τοπικά και ιστορικά πλαίσια.

Τα ρεπερτόρια δράσης τέλος μπορούν να χαρακτηριστούν ως μια μορφή χακτιβισμού, καθώς τα τεκμήρια που δημοσιεύουν είναι σε ηλεκτρονική μορφή, είτε πρόκειται για κείμενο, εικόνα ή βίντεο. Η μεταφορά τους από τα συστήματα στα οποία βρίσκονται αποθηκευμένα στα Wikileaks με τη διαμεσολάβηση ενός πληροφοριοδότη, αποτελεί μια έμμεση μη εξουσιοδοτημένη πρόσβαση σε αυτά τα συστήματα, ακόμα και όταν ο πληροφοριοδότης είναι εξουσιοδοτημένος για την πρόσβαση αυτή, όπως στην περίπτωση της Chelsea Manning. Δεδομένων μάλιστα των μέχρι τώρα πολιτικών αποτελεσμάτων των αποκαλύψεων των Wikileaks μπορούμε να μιλάμε για μια ουσιαστική (και όχι συμβολική) μορφή χακτιβισμού.

4.8 Anonymous

Η ομάδα των Anonymous ξεκίνησε ως ένα διαδικτυακό μίμιο (meme) στο forum 4chan¹⁰⁰ το 2003. Μετά από μια διαδρομή ως ομάδα διαδικτυακών φαρσέρ, το 2008 αναδύεται μια πολιτικοποιημένη πτέρυγα των Anonymous, η οποία εξαπέλυσε μια επίθεση (Project Chanology) προς την Εκκλησία της Σαϊεντολογίας¹⁰¹. Η επίθεση αυτή περιελάμβανε από κατανεμημένες επι-

Εικόνα 5: Μια εκδοχή της μάσκας Guy Fawkes.

100 Στοιχεία για την ιστορία και τη δράση των Anonymous μπορούν να βρεθούν σε πολλά άρθρα στο Internet καθώς και σε ακαδημαϊκά κείμενα. Στο παρόν κείμενο χρησιμοποιήσαμε ως πηγή τα άρθρα “The Anonymous Group: What is it and How big is it” και “What to Know About the Worldwide Hacker Group ‘Anonymous’”, καθώς και τις αναφορές σε Castells (2015) και Deseriis (2015).

101 Η στάση των Anonymous ήταν μια στάση εναντίον κάθε μορφής καταπίεσης. Η Εκκλησία της Σαϊεντολογίας είναι γνωστή για τη χρήση επιθετικών νομικών πρακτικών εναντίον οποιουδήποτε δημοσιοποιεί υλικό που την αφορά. Η αφορμή για την επίθεση ήταν η δημοσιοποίηση ενός εσωτε-

θέσεις άρνησης εξυπηρέτησης» (DDoS attacks) ως την αποστολή μαύρων fax στα γραφεία με στόχο την εξάντληση της μελάνης στα μηχανήματα. Η επόμενη μεγάλη επίθεση ήταν εναντίον της ιστοσελίδας μιας εταιρείας (Aiplex Software) η οποία συνεργαζόταν με εταιρείες παραγωγής κινηματογραφικών ταινιών στο πλαίσιο της καταπολέμησης του παράνομου διαμοιρασμού ταινιών. Οι επόμενοι στόχοι τους περιλαμβάνουν ιστοσελίδες ενώσεων όπως οι Recording Industry Association of America, Motion Pictures Association of America και Copyright Alliance, εταιρειών όπως οι Amazon, PayPal, VISA, και Mastercard (με αφορμή τη στάση τους εναντίον των Wikileaks), την ιστοσελίδα μιας από τις εταιρείες του Donald Trump την περίοδο της υποψηφιότητάς του (2015), καθώς και ιστοσελίδες του Ισλαμικού Κράτους και ιστοσελίδες διακίνησης παιδικής πορνογραφίας. Εκτός από επιθέσεις DDoS, σε μία τουλάχιστον περίπτωση οι Anonymous χρησιμοποίησαν πρακτικές παγίδευσης, συγκεντρώνοντας και δημοσιοποιώντας στοιχεία για τη δράση ενός παιδόφιλου, κάτι που τελικά οδήγησε στη σύλληψή του (Deseriis 2015:178). Η ομάδα είχε όπως είδαμε ενεργή συμμετοχή στο Occupy, καθώς και στην προσπάθεια διατήρησης της διαδικτυακής επικοινωνίας κατά τις εξεγέρσεις της Αραβικής Άνοιξης, κυρίως στην Τυνησία και την Αίγυπτο. Οι Anonymous εμφανίζουν, πέρα από τη χακτιβιστική τους δράση και μια φυσική παρουσία σε διαδηλώσεις, χρησιμοποιώντας την εμβληματική πλέον μάσκα με το πρόσωπο του Guy Fawkes για να προστατέψουν την ανωνυμία τους.

Ο Deseriis (2015:183-185) επισημαίνει τη διττή φύση των Anonymous: από τη μια πλευρά, η αναδυόμενη σύνθετη συμπεριφορά ενός σμήνους¹⁰², από την άλλη ένα οργανωμένο δίκτυο ακτιβιστών, καθώς άρχισε να αποκτά χαρακτηριστικά ενός οργανωμένου πολιτικού δρώντα και η εκθετική μεγέθυνση της ομάδας οδήγησε στην εμφάνιση μιας άτυπης ιεραρχίας βασισμένης στις τεχνολογικές δεξιότητες. Αυτό οδήγησε σε μια αυξανόμενη ένταση μεταξύ της εξουσίας που αντιπροσωπεύουν οι ανώτερες τεχνολογικές δεξιότητες και των συνεργατικών δεξιοτήτων και των δημοκρατικών στοιχείων που απαιτούνται στη συλλογική ακτιβιστική δράση. Ο Deseriis (2015:197-198) περιγράφει πώς η πιο πολιτικοποιημένη πτέρυγα των Anonymous στράφηκε στα κοινωνικά κινήματα, ενώ η πιο τεχνολογικά προικισμένη πτέρυγα επι-

ρικού βίντεο προσηλυτισμού της ομάδας με πρωταγωνιστή τον ηθοποιό Tom Cruise (Deseriis 2015:181).

102 Οι Anonymous αυτοπροσδιορίζονται ως «Λεγεώνα» (“We are Legion”), μια αναφορά σε έναν δαίμονα της Καινής Διαθήκης, η οποία εμπεριέχει την έννοια του πλήθους και της συλλογικότητας.

δόθηκε σε χακτιβισμό ο οποίος απομακρυνόταν όλο και περισσότερο από οποιουσδήποτε πολιτικούς στόχους. Η περίπτωση της εξέγερσης της Αιγύπτου, όπου δυτικοί χακτιβιστές παρακολουθούσαν τη βία της κρατικής καταστολής στον φυσικό χώρο μέσα από τις απευθείας μεταδόσεις στο Internet που οι ίδιοι βοήθησαν να στηθούν, φαίνεται πως συνεισέφεραν σε μια ηθική και πολιτική συνειδητοποίηση ενός μέρους των Anonymous το οποίο τελικά αποτέλεσε την πολιτικοποιημένη πτέρυγα και οδήγησε πολλούς Ευρωπαίους και Αμερικανούς χακτιβιστές να συμμετέχουν στα κοινωνικά κινήματα που ακολούθησαν σε Ευρώπη και Αμερική (Deseriis 2015:203-204).

Ο Deseriis (2015:3-6) αναφέρεται στους Anonymous ως ένα «ανώνυμο όνομα» (“improper name¹⁰³”). Αυτό που διαφοροποιεί ένα ανώνυμο όνομα από ένα συλλογικό ψευδώνυμο, είναι ότι δεν οριοθετεί ένα συγκεκριμένο χώρο, καθώς η λειτουργία του είναι ακριβώς να αποκρύπτει τόσο την ταυτότητα όσο και τον αριθμό των μελών του. Δεν αναφέρεται σε μια συλλογικότητα, αλλά σε μια σύνθεση μερών, αυτό που ο Deseriis αποκαλεί “condividual¹⁰⁴”. Χαρακτηριστικό ενός «ανώνυμου ονόματος» είναι ότι δεν προσδιορίζει μια συγκεκριμένη ταυτότητα και δεν οριοθετεί το «εντός» από το «εκτός». Το όνομα Anonymous, ως «ανώνυμο όνομα», είναι έτσι διαθέσιμο στον καθένα να το χρησιμοποιήσει όπως θέλει. Είναι δηλαδή ακριβώς το αντίθετο από αυτό που περιγράφουν οι Tilly και Tarrow (2006:46) στον ορισμό της πολιτικής ταυτότητας η οποία ενεργοποιεί ένα διαχωριστικό όριο μέσα από τις σχέσεις που συνάπτει το υποκείμενο με τους «άλλους».

Το αποτέλεσμα αυτής της στάσης είναι ότι το όνομα Anonymous κατέληξε να χρησιμοποιείται για ένα μεγάλο εύρος θεμάτων¹⁰⁵ ή ως μέσο προσέγκυσης πελατείας σε συνωμοσιολογικού περιεχομένου σελίδες¹⁰⁶, συχνά με κωμικοτραγικά αποτελέσματα. Αυτό που μένει τελικά είναι ένα κενό περιεχομένου κέλυφος φορμαλιστικά ριζοσπαστικής δράσης προς χρήση από οποιονδήποτε. Έχουμε δηλαδή μια περίπτωση αυτοδύναμης μονοθεματικής συλλογικής δράσης, η οποία έπεσε θύμα της ίδιας της επιτυχίας. Το ρεπερτόριο δράσης, ο χακτιβισμός δηλαδή, έγινε αυτοσκοπός και η συλλογική ταυτότητα που φάνηκε να αναδύεται μέσα από τη συλλογική δράση διαλύ-

103 Σε αντιπαράθεση με το “proper name” (κύριο όνομα).

104 Σε αντιπαράθεση με το individual (άτομο). Ο όρος δεν είναι εύκολο να μεταφραστεί στην ελληνική γλώσσα και θα παραμείνει αμετάφραστος.

105 Για παράδειγμα «πατριωτικού» τύπου δράσεις όπως η κήρυξη «απόλυτου κυβερνοπόλεμου» από τους «Ελληνες Anonymous» στην Τουρκία.

106 Όπως η σελίδα “Anonymous Official” (<https://anonofficial.com/>, ανακτήθηκε Ιούνιο 2019), η οποία περιέχει συνωμοσιολογικό περιεχόμενο, αλλά και ηλεκτρονικό κατάστημα με μπλουζάκια που απεικονίζουν τη μάσκα του Guy Fawkes και συνθήματα από το Occupy.

θηκε καθώς ισχυροποιήθηκε τόσο πολύ που αυτονομήθηκε, μετατράπηκε σε «ανώνυμο όνομα» και τελικά σε ένα brand name που επισκίασε την κυβερνο-ουτοπική και τεχνο-ελευθεριακή ιδεολογία του αρχικού πυρήνα της ομάδας.

Οι Anonymous είναι λοιπόν μια ομάδα η οποία ως προς την κινητοποίηση ανήκει στην τρίτη από τις κατηγορίες που περιγράφουμε στην παράγραφο 3.2.2, καθώς όχι μόνο κινητοποιήθηκε αποκλειστικά μέσω Internet, αλλά αναδύθηκε με φυσικό τρόπο μέσα από μια διαδικτυακή δομή η οποία δεν είχε την παραμικρή σχέση με συλλογική δράση. Ακόμα και η οργανωτική της δομή αποτελούσε προϊόν των ΤΠΕ, καθώς η μόνη μορφή οργάνωσης στην οποία θα μπορούσαμε να αναφερθούμε είναι οι προσωρινές αναδυόμενες ιεραρχίες που προέκυπταν από τις τεχνολογικές δεξιότητες, μέσα σε μια δομή η οποία δεν ήταν απλώς οριζόντια οργανωμένη, αλλά σχεδόν άμορφη.

Η πολλαπλότητα και η ρευστότητα της δράσης και των αιτημάτων των Anonymous μας παραπέμπει σε μια χωρική διάσταση η οποία είναι εμφανώς διεθνοποιημένη και διάχυτη τόσο στον εικονικό όσο και στον φυσικό χώρο. Οι Anonymous αποτελούν χαρακτηριστικό παράδειγμα χωροχρονικής αποσύνδεσης, καθώς η αντίθεσή τους σε κάθε προσπάθεια επιβολής, η διάχυτη παρουσία τους μέσα από το Internet σε όλον τον πλανήτη, ο ρόλος των τεχνολογικών δεξιοτήτων στη δράση τους και η ευκολία που πρόσφερε ένα «ανώνυμο όνομα» σε όποιον ήθελε να συμμετέχει στη δράση τους, τους καθιστά το αντίστοιχο της εταιρείας-φάντασμα στο χώρο της συλλογικής δράσης. Τέλος τα ρεπερτόρια δράσης της ομάδας περιορίζονται όπως είδαμε στον χακτιβισμό, σε τόσο μεγάλο βαθμό που από τη μία έγινε αυτοσκοπός, από την άλλη λειτούργησε και ως μέσο κινητοποίησης στα αρχικά στάδια της ομάδας. Ένας χακτιβισμός τα αποτελέσματα του οποίου αφορούν περισσότερο την ίδια την ομάδα και τους συμμετέχοντες σε αυτήν καθώς, πέρα από την επίδραση στην πορεία της ομάδας που είδαμε παραπάνω, οδήγησε μέρος των συμμετεχόντων στην κινηματική συλλογική δράση στον φυσικό χώρο.

4.9 Δίκτυο Tor

Το δίκτυο Tor¹⁰⁷ είναι ένα ελεύθερο λογισμικό το οποίο υλοποιεί ένα «δίκτυο μέσα στο Internet», κρυπτογραφημένο και με στόχο την προστασία της ιδιωτικότητας και την αποφυγή της επιτήρησης. Η προσπάθεια πήρε τη μορφή μιας μη κερδοσκοπικής εταιρείας το 2006, αλλά βασίζεται σε

Εικόνα 6: Το σήμα του Δικτύου Tor.

¹⁰⁷ Όλες οι σχετικές πληροφορίες έχουν αντληθεί από τη σελίδα του δικτύου Tor.

μια ιδέα που ξεκίνησε στα μέσα της δεκαετίας του 1990. Η λέξη Tor είναι τα αρχικά της φράσης “The Onion Routing”. Η βασική ιδέα είναι η δρομολόγηση (routing) των διαδικτυακών συνδέσεων μέσα από αλληπάλληλα στρώματα συστημάτων (μια δομή που μοιάζει με κρεμμύδι - onion), με το περιεχόμενο να κρυπτογραφείται σε κάθε βήμα, ώστε ακόμα και αν κάποιος αποκτούσε πρόσβαση σε μέρος αυτών των συστημάτων να είναι δύσκολη έως αδύνατη η πρόσβαση τόσο στο περιεχόμενο όσο και στην ταυτότητα του αποδέκτη και του παραλήπτη. Από την αρχή το Δίκτυο Tor σχεδιάστηκε ώστε να λειτουργεί βασισμένο σε ένα αποκεντρωμένο δίκτυο το οποίο αποτελείται από κόμβους με διαφορετικά ενδιαφέροντα και επίπεδα εμπιστοσύνης, το δε λογισμικό έπρεπε να είναι ελεύθερο και προσβάσιμο σε όλους ώστε να μεγιστοποιεί τη διαφάνεια της λειτουργίας του. Το Δίκτυο Tor συνεργάζεται με την οργάνωση EFF για την ανάπτυξη εργαλείων τα οποία θα κάνουν ευκολότερη τη χρήση του από τους απλούς χρήστες.

Οι βασικοί στόχοι του Δικτύου Tor είναι η προστασία της ιδιωτικότητας (μέσω της εφαρμογής αντιμέτρων στις μεθόδους ιχνηλάτησης (tracking) των εταιρειών, η αποφυγή της επιτήρησης από κρατικούς δρώντες (καθώς η σωστή χρήση του προσφέρει έναν σημαντικό βαθμό ανωνυμίας) και η ελευθερία της πρόσβασης στο Internet, καθώς είναι μια μέθοδος πρόσβασης στο Internet η οποία μπορεί να παρακάμψει τους αποκλεισμούς που μπορεί να έχουν επιβληθεί από κυβερνήσεις, όπως στην περίπτωση της Κίνας¹⁰⁸. Η λειτουργία του δικτύου, εκτός από το λογισμικό, απαιτεί και την εθελοντική διάθεση διαμετακομιστών (servers) σε διάφορα μέρη του κόσμου οι οποίοι λειτουργούν ως κόμβοι και εκτελώντας το κατάλληλο λογισμικό δομούν τελικά το Δίκτυο Tor. Εκτός από τους κινδύνους που θα αναφέρουμε παρακάτω, καθώς και τους κινδύνους που προκύπτουν για τους τελικούς χρήστες από την ελλιπή κατανόηση του τρόπου λειτουργίας του, δύο άλλα βασικά μειονεκτήματα του Δικτύου Tor αποτελούν η σημαντικά μειωμένη ταχύτητα κατά τη χρήση του και η δυσκολία χρήσης που μπορεί να αντιμετωπίσουν μη εξειδικευμένοι χρήστες.

108 Η Κίνα έχει εφαρμόσει ένα ηλεκτρονικό τείχος προστασίας (China's Great Firewall) το οποίο αποκλείει το μεγαλύτερο μέρος των αγγλόφωνων και δυτικών μέσων ενημέρωσης, καθώς και τα δυτικά ΜΚΔ (συμπεριλαμβανομένων των Facebook, Twitter, YouTube), με στόχο την αποτροπή διείσδυσης της δυτικής κουλτούρας και τον έλεγχο της πληροφόρησης. Ο έλεγχος περιλαμβάνει και τις μηχανές αναζήτησης, καθώς εταιρείες όπως η Google και η Microsoft δραστηριοποιούνται στη χώρα με ειδικές, ελεγχόμενες εκδόσεις των μηχανών αναζήτησης. Πηγή: China's Great Firewall and the end of globalization.

Η εθελοντική διάθεση των διαμετακομιστών είναι και το πιο επικίνδυνο σημείο της συμμετοχής στο δίκτυο. Υπάρχουν δύο κατηγορίες κόμβων: οι αναμεταδότες (relays) και οι κόμβοι εξόδου (exit nodes). Οι αναμεταδότες λαμβάνουν δεδομένα, τα κρυπτογραφούν και τα προωθούν σε έναν άλλο κόμβο. Οι κόμβοι εξόδου όμως είναι αυτοί οι οποίοι επικοινωνούν με το υπόλοιπο Internet και οι διαχειριστές τους μπορεί να κατηγορηθούν για πρόσβαση σε παράνομες ιστοσελίδες, καθώς δεν έχουν κανέναν έλεγχο ή γνώση των συνδέσεων που ο οποιοσδήποτε (τυχαίος) χρήστης του δικτύου μπορεί να κάνει. Εκτός από τους «καλοήθεις» χρήστες του δικτύου οι οποίοι το χρησιμοποιούν με καλές προθέσεις, υπάρχουν και οι «κακοήθεις» οι οποίοι το χρησιμοποιούν για διακίνηση όπλων, ναρκωτικών ή παιδικής πορνογραφίας. Έχουν έτσι υπάρξει περιπτώσεις όπου οι διαχειριστές κόμβων εξόδου βρέθηκαν κατηγορούμενοι για αδικήματα μόνο και μόνο βάσει των ιχνών που άφησε ο κόμβος εξόδου τον οποίον διαχειρίζονταν¹⁰⁹.

Αν και πετυχαίνει σε μεγάλο βαθμό (αλλά όχι απολύτως) το σκοπό του, η ιδέα του δικτύου Tor πάσχει από ένα πρόβλημα: η εστίαση σε μια παράμετρο του προβλήματος αγνοεί την μεγάλη εικόνα. Αυτό γίνεται φανερό από την (περήφανη;) προβολή σε παλαιότερη έκδοση της πρώτης σελίδας του ιστότοπου¹¹⁰ των διαφόρων κατηγοριών χρηστών οι οποίοι χρησιμοποιούν το δίκτυο: ακτιβιστές οι οποίοι θέλουν να προστατευθούν από τον νόμο, πληροφοριοδότες που θέλουν να αποκαλύψουν υποθέσεις διαφθοράς, αλλά και οι δυνάμεις επιβολής του νόμου και στρατιωτικά σώματα που επιδίδονται σε κατασκοπία. Και πάλι, το πρόβλημα δεν είναι η διαφθορά ή η ανεξέλεγκτη επιτήρηση και οι δομές που επιδίδονται σε αυτά, αλλά η κατά το δυνατόν αποφυγή τους. Από την αφαίρεση των παραπάνω αναφορών στην τρέχουσα (Ιούνιος 2019) έκδοση της σελίδας φαίνεται όμως να υπάρχει πλέον μια μορφή συνειδητοποίησης σχετικά με τον ρόλο της ανωνυμίας ως μέσο για την επίτευξη σημαντικότερων στόχων και όχι ως αυτοσκοπός.

Το Δίκτυο Tor είναι άλλη μια περίπτωση αυτοδύναμης μονοθεματικής συλλογικής δράσης. Οι συμμετέχοντες σε αυτήν μπορούν να δραστηριοποιηθούν είτε με τη συμμετοχή στην ανάπτυξη του λογισμικού είτε με την εθελοντική διάθεση κόμβων

109 Για παράδειγμα η σύλληψη ενός ζευγαριού στο Σιάτλ οι οποίοι κατηγορήθηκαν για διακίνηση παιδικής πορνογραφίας. Πηγή: Couple hosting Tor exit node raided by cops investigating child abuse.

110 Η πρώτη σελίδα έχει αλλάξει και δεν περιλαμβάνει πλέον τη συγκεκριμένη αναφορά. Η αναφορά υπήρχε τουλάχιστον μέχρι τον Ιούνιο του 2018. Σύνδεσμος για την παλαιότερη μορφή της σελίδας βρίσκεται στις πηγές.

για τη δόμηση του δικτύου. Η εμμονή στο θέμα της ανωνυμίας στο Internet μετριάζεται από τη σύνδεση (όπως αυτή παρουσιάζεται στη σελίδα του δικτύου) με τα κοινωνικά κινήματα με αναφορές στο ρόλο του Δικτύου Tor στην Αραβική Άνοιξη και στις αποκαλύψεις του Edward Snowden¹¹¹, καθώς και με την προβολή ως βασικού στόχου της υπεράσπισης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Το παράδοξο βέβαια είναι ότι ανάμεσα στους χρηματοδότες του Δικτύου Tor θα βρούμε και τον Οργανισμό Προηγμένων Ερευνητικών Προγραμμάτων Άμυνας (DARPA¹¹²) ως έμμεσο χρηματοδότη μέσω του Πανεπιστημίου της Πενσιλβάνια, μια ένδειξη των αντιφάσεων που μπορούν να προκύψουν στα πλαίσια της συλλογικής δράσης που καθορίζεται σε τέτοιο βαθμό από την τεχνολογία.

Η οργανωτική δομή της μη κερδοσκοπικής εταιρείας προϋποθέτει την ύπαρξη μιας ιεραρχικής οργανωτικής δομής με το διοικητικό συμβούλιο ως κύριο όργανο για τη λήψη αποφάσεων. Το διοικητικό συμβούλιο της μη κερδοσκοπικής εταιρείας αποτελείται από ακτιβιστές οι οποίοι προέρχονται από τους χώρους της πληροφορικής, της ανθρωπολογίας και της νομικής και πολιτικής επιστήμης και δραστηριοποιούνται στον τομέα της υπεράσπισης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Όμως δεν μπορούμε να πούμε ότι η ιεραρχική δομή χαρακτηρίζει το Δίκτυο Tor, καθώς το σημαντικό εδώ είναι το ίδιο το δίκτυο και το λογισμικό που βρίσκεται πίσω από αυτό, ενώ ο ρόλος της εταιρείας είναι καθαρά εργαλειώδης με στόχο τη διαχείριση θεμάτων όπως η χρηματοδότηση του προγράμματος. Το λογισμικό αναπτύσσεται όπως είδαμε βάσει του μοντέλου του ελεύθερου λογισμικού το οποίο χαρακτηρίζεται από μια οριζόντια μορφή οργάνωσης και οι όποιες μορφές ηγεσίας προκύπτουν μέσα από τις τεχνικές δεξιότητες. Το ίδιο το δίκτυο από την άλλη, καθώς ο σχεδιασμός του από την αρχή περιελάμβανε τις ιδέες της αποκέντρωσης και της ομοτιμίας, δεν έχει κεντρικούς κόμβους ο έλεγχος των οποίων θα μπορούσε να δώσει σε κάποιον δρώντα τον έλεγχο ολόκληρου του δικτύου και βασίζεται στην ομότιμη εθελοντική συμμετοχή. Καθώς το λογισμικό

111 Ο Edward Snowden, πρώην υπάλληλος της CIA και μιας εταιρείας που παρείχε υπηρεσίες στην NSA, διοχέτευσε το 2013 σε εφημερίδες απόρρητα έγγραφα τα οποία αποκαλύπτουν πρακτικές μαζικής ηλεκτρονικής παρακολούθησης χωρίς δικαστικό έλεγχο από κυβερνήσεις χωρών όπως οι Η.Π.Α, το Ηνωμένο Βασίλειο, η Γερμανία και το Ισραήλ. Οι παρακολουθήσεις αφορούν τόσο πολίτες των ίδιων των χωρών όσο και ξένους πολίτες. Ο Snowden αναζητείται από τις αρχές των Η.Π.Α. και του έχει δοθεί προσωρινό άσυλο στη Ρωσία μέχρι το 2020. Πηγή: Free Snowden.

112 Defense Advanced Research Projects Agency. Μια υπηρεσία του αμερικανικού Υπουργείου Αμύνης.

και η λειτουργία του δικτύου είναι τα κύρια χαρακτηριστικά του πολιτικού δρώντα που ονομάζεται «Δίκτυο Tor», θα ταξινομήσουμε το Δίκτυο Tor στις μη ιεραρχικές οργανωτικές δομές.

Η κινητοποίηση στην περίπτωση του Δικτύου Tor προέκυψε αποκλειστικά μέσα από τις ΤΠΕ και ανήκει στην τρίτη περίπτωση της παραγράφου 3.2.2. Το ενδιαφέρον και σε αυτήν την περίπτωση (όπως στους Anonymous) είναι μια μορφή αντίστροφης κινητοποίησης η οποία προκύπτει καθώς οι συμμετέχοντες στο δίκτυο ως προγραμματιστές και διαχειριστές κόμβων έρχονται σε επαφή με τους ακτιβιστές που χρησιμοποιούν το δίκτυο, παρατηρούν τα αποτελέσματα της δράσης τους και τον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιείται το αποτέλεσμα της δουλειάς τους και οδηγούνται, όπως προκύπτει και από την αλλαγή της ρητορικής στη σελίδα του δικτύου, σε μια συνειδητοποίηση η οποία αντισταθμίζει εν μέρει τον τεχνο-κεντρισμό και τον τεχνο-ουτοπισμό που συνήθως χαρακτηρίζει τέτοιες προσπάθειες.

Τα αιτήματα και τα ρεπερτόρια δράσης καθορίζονται από τον τύπο του δρώντα, καθώς μια αυτοδύναμη μονοθεματική δράση χαρακτηρίζεται όπως είπαμε από μία κεντρική οργάνωση η οποία έχει πολύ συγκεκριμένο τρόπο δράσης, στην περίπτωση μας την ανάπτυξη και λειτουργία του Δικτύου Tor και ένα πολύ συγκεκριμένο και περιορισμένο αίτημα, τη δυνατότητα της ελεύθερης, μη επιτηρούμενης χρήσης του Internet από όλους. Η χωρική διάσταση τέλος είναι διεθνής και αποσυνδεδεμένη από οποιονδήποτε χωρικό και χρονικό περιορισμό, καθώς η ελευθερία στο Internet αφορά όλους τους χρήστες του Internet.

Ας επισημάνουμε τέλος τη συνεργασία του Δικτύου Tor με οργανισμούς όπως το EFF. Υπενθυμίζουμε ότι εξετάσαμε (παράγραφος 4.4) το EFF, όπως και το EDRi και την οργάνωση Privacy International, ως κόμβους αυτού που ονομάσαμε κινηματικό δίκτυο για τα ψηφιακά δικαιώματα. Οι στόχοι του Δικτύου Tor εντάσσονται στα αιτήματα αυτού του κινηματικού δικτύου και μπορούμε εύκολα να παρατηρήσουμε τους άμεσους κινηματικούς δεσμούς ανάμεσα στο Δίκτυο Tor και τις υπόλοιπες οργανώσεις. Επιλέξαμε όμως να εξετάσουμε το Δίκτυο Tor ως ξεχωριστή περίπτωση λόγω των ιδιαιτεροτήτων που το χαρακτηρίζουν ως αυτοδύναμη μονοθεματική συλλογική δράση και το διαφοροποιούν από τις παραπάνω οργανώσεις.

4.10 Δύο αθηναϊκά hackerspaces

Η έννοια του hackerspace δεν μπορεί να οριστεί με ακρίβεια, καθώς είναι δύσκολο να βρει κανείς δύο hackerspaces τα οποία να μοιάζουν το ένα με το άλλο¹¹³. Έχουν υπάρξει εντούτοις προσπάθειες να δοθεί ένας ορισμός. Οι Kostakis, Niaros και Giotitsas (2015:557) δίνουν τον παρακάτω ορισμό, σύμφωνα με τον οποίον τα hackerspaces είναι:

[...] οι φυσικοί, συλλογικά οργανωμένοι χώροι όπου άτομα εμβαπτισμένα στο ήθος των hackers συναντιούνται τακτικά για να ασχοληθούν με ενδιαφέροντα, δημιουργικά έργα.

Αντίστοιχα, ο Maxigas (2012) παραθέτει τον παρακάτω ορισμό:

Τα hackerspaces είναι εργαστήρια οργανωμένα πάνω σε ένα ένα ανοιχτό κοινωνικό μοντέλο, όπου άνθρωποι με τεχνολογικά ενδιαφέροντα μπορούν να συναντηθούν για να συνεργαστούν, να μοιραστούν και να επεκτείνουν τις γνώσεις τους αλλά και ως μορφή κοινωνικής συναναστροφής.

Όπως είναι φανερό από τους παραπάνω ορισμούς, κεντρική θέση στον ορισμό του hackerspace έχει η έννοια του hacker, αλλά και αυτό που οι Kostakis, Niaros και Giotitsas αναφέρουν ως «ήθος των hackers» (hacker ethic). Αναφέραμε και νωρίτερα ότι ο όρος “hacker” έχει για τους ίδιους τους hackers μια πολύ διαφορετική έννοια από αυτήν του «ψηφιακού εγκληματία» που έχει επικρατήσει σήμερα. Το Jargon File, ένα λεξικό το οποίο αποτελεί μια ενδιαφέρουσα πηγή για το πώς βλέπουν τον εαυτό τους οι ίδιοι οι hackers, δίνει τους παρακάτω ορισμούς στον όρο “hacker”:

1. Ένα πρόσωπο το οποίο απολαμβάνει την εξερεύνηση των λεπτομερειών των προγραμματιζόμενων συστημάτων και τον τρόπο με τον οποίο μπορούν να φτάσουν οι δυνατότητές τους στα όριά τους, σε αντίθεση με τους περισσότερους χρήστες οι οποίοι προτιμούν να μαθαίνουν τα ελάχιστα απαιτούμενα.
2. Κάποιος ο οποίος προγραμματίζει με ενθουσιασμό (ακόμα και εμμονικά), ή απολαμβάνει τον ίδιο τον προγραμματισμό και όχι μόνο τη σχετική θεωρία.
3. Ένα πρόσωπο ικανό να εκτιμήσει την αξία ενός hack.
4. Ένα πρόσωπο το οποίο είναι ιδιαίτερα ικανό στο να προγραμματίζει γρήγορα.
5. Ένας ειδικός σε ένα συγκεκριμένο λογισμικό, ή κάποιος ο οποίος εργάζεται με ένα συγκεκριμένο λογισμικό ή το αναπτύσσει. Παράδειγμα: “Unix hacker”. (Οι ορισμοί 1 ως 5 συσχετίζονται και συχνά συναντώνται ταυτόχρονα στο ίδιο πρόσωπο).
6. Ένας ειδικός οποιουδήποτε είδους. Για παράδειγμα, κάποιος μπορεί να είναι hacker της αστρονομίας.
7. Κάποιος ο οποίος απολαμβάνει τη διανοητική πρόκληση του να ξεπερνά ή να παρακάμπτει περιορισμούς με δημιουργικό τρόπο.
8. [λανθασμένος] Ένας κακοπροαίρετος εισβολέας ο οποίος προσπαθεί να αποκτήσει πρόσβαση σε ευαίσθητες πληροφορίες. Ο σωστός όρος για αυτήν την έννοια είναι “cracker”.

Στην ίδια πηγή θα συναντήσουμε και τον παρακάτω ορισμό του όρου «ήθος των hackers”:

¹¹³ Ως αφετηρία για τις γενικές πληροφορίες σχετικά με τα hackerspaces χρησιμοποιήσαμε την ιστοσελίδα HackerspaceWiki, η οποία μας οδήγησε και σε περαιτέρω βιβλιογραφία και πηγές.

1. Η άποψη ότι ο διαμοιρασμός της πληροφορίας είναι ένα ισχυρό θετικό αγαθό και πως είναι ηθικό καθήκον των hackers να μοιράζονται τις γνώσεις και τις ικανότητές τους δημιουργώντας ελεύθερο λογισμικό και διευκολύνοντας την πρόσβαση στην πληροφορία και σε υπολογιστικούς πόρους όπου αυτό είναι εφικτό.
2. Η άποψη ότι η παραβίαση συστημάτων για διασκέδαση και εξερεύνηση είναι ηθικά αποδεκτή εφόσον ο εισβολέας δεν διαπράττει κλοπή, βανδαλισμό ή παραβίαση της εμπιστευτικότητας.

Ο Pekka Himanen στο βιβλίο του “The Hacker Ethic and the Spirit of the Information Age” (2001) δίνει μια διαφορετική ερμηνεία στον συγκεκριμένο όρο, καθώς τον αναλύει μέσα από τη σχέση των hackers με την εργασία, τον χρόνο, το χρήμα (σε αντιπαράθεση με την προτεσταντική ηθική όπως ο τίτλος αφήνει να εννοηθεί) και το Δίκτυο¹¹⁴, καθώς και με τις αξίες εκείνες οι οποίες κινητοποιούν και καθοδηγούν τη ζωή ενός hacker. Ο Himanen καταλήγει έτσι (2001:139-142) στις παρακάτω έννοιες ως βασικές αξίες οι οποίες δομούν το ήθος του hacker:

- Το πάθος, με τη μορφή της επιδίωξης στόχων ενδιαφερόντων και διασκεδαστικών και την ελευθερία να οργανώνει το χρόνο του διατηρώντας μία δυναμική, μεταβαλλόμενη σχέση ανάμεσα στη δημιουργική εργασία και τη διασκέδαση. Αυτές οι δύο αξίες δομούν το εργασιακό ήθος του hacker.
- Η ανάγκη για τη συλλογική (ανοιχτή) δημιουργία αγαθών χρήσιμων στην κοινότητα και για την αναγνώριση αυτής της προσφοράς από τους ομοίους τους. Οι δύο αυτές αξίες είναι συνέπεια μιας στάσης απέναντι στο χρήμα η οποία δεν αποδέχεται το χρήμα ως αυτοσκοπό και δεν το αναγνωρίζει ως κίνητρο για δημιουργία.
- Η ενεργητικότητα (activity) με τη μορφή της ελευθερίας της έκφρασης και της προστασίας της ιδιωτικότητας ως μέσα για την ενεργητική επιδίωξη των στόχων που θέτει το πάθος, σε αντιπαράθεση με την παθητική αποδοχή. Η φροντίδα, με την έννοια της επιδίωξης της όσο το δυνατόν μεγαλύτερης συμμετοχής στο Δίκτυο και της πρόσβασης στα οφέλη που αυτό συνεπάγεται για όσο το δυνατόν περισσότερους και της υπευθυνότητας για τις μακροπρόθεσμες συνέπειες αυτής της συμμετοχής, σε αντιπαράθεση με τη λογική της απλής επιβίωσης. Η ενεργητικότητα και η φροντίδα συνθέτουν αυτό που ο Himanen ονομάζει «το ήθος του Δικτύου» (nethic).

¹¹⁴ Ο Himanen εδώ δεν αναφέρεται συγκεκριμένα στο Internet, αλλά στη μορφή του δικτύου που επικρατεί στις κοινωνικές σχέσεις, αναφερόμενος στην έννοια της ΠΚτΔ και στο έργο του Manuel Castells ο οποίος έχει γράψει και τον επίλογο του βιβλίου. Για αυτόν τον λόγο επιλέξαμε να χρησιμοποιήσουμε τη λέξη Δίκτυο.

- Η πιο πολύτιμη αξία, η οποία όταν συνδυαστεί με τις υπόλοιπες πολλαπλασιάζει την ισχύ τους, είναι η δημιουργικότητα, όπως αυτή εκφράζεται με την ευφάνταστη αξιοποίηση των ατομικών ικανοτήτων, τη συνεχή υπέρβαση των ορίων και τελικά τη συνεισφορά στην κοινωνία νέων, πολύτιμων πραγμάτων.

Θα συγκρίνουμε στη συνέχεια την εικόνα δύο αθηναϊκών hackerspace όπως αυτή προκύπτει μέσα από τις ιστοσελίδες τους, με τους ορισμούς που αναφέραμε παραπάνω, αλλά και μεταξύ τους, καθώς όπως είδαμε σπάνια δύο hackerspaces μοιάζουν μεταξύ τους.

4.10.1 Hackerspace.gr. Η πρώτη συλλογικότητα ονομάζεται απλώς Hackerspace.gr, και χρησιμοποιεί το ακρωνύμιο HSGR¹¹⁵. Η απλότητα της ονομασίας αντανakλά την έλλειψη ιδιαίτερων χαρακτηριστικών, καθώς πρόκειται για ένα τυπικό hackerspace. Ο φυσικός χώρος βρίσκεται στην περιοχή του Αγίου Ελευθέρου στην Αθήνα. Η πρώτη σελίδα του ιστότοπου αναφέρεται στο όραμα της συλλογικότητας και περιγράφει τον χώρο ως εξής:

Εικόνα 7: Το σήμα του HSGR.

Το Hackerspace.gr [HSGR] είναι ένας ανοιχτός χώρος δημιουργικότητας, συνεργασίας, έρευνας, ανάπτυξης και φυσικά μάθησης. Είναι όμως και κάτι περισσότερο από ένας φυσικός χώρος. Είναι μια ενεργή κοινότητα ανθρώπων με ιδέες που πηγάζουν από τη φιλοσοφία του Ελεύθερου Λογισμικού.

Στη συνέχεια παρατίθενται οι αξίες της συλλογικότητας¹¹⁶: Open Source, Non Profit, Code of Conduct, Consensus, Do-ocracy. Ο όρος Open Source χρησιμοποιείται εδώ περισσότερο για να υποβάλλει τις ιδέες του διαμοιρασμού και της συνεργασίας παρά για να περιγράψει έναν τρόπο ανάπτυξης λογισμικού. Αναφορά στο ελεύθερο λογισμικό γίνεται σε άλλο σημείο, όπου η φιλοσοφία του ελεύθερου λογισμικού χαρακτηρίζεται ως πηγή του λόγου ύπαρξης του χώρου. Ο όρος Non Profit είναι η έκφραση της στάσης απέναντι στο χρήμα που είδαμε παραπάνω. Ο κώδικας συμπεριφοράς (Code of Conduct) και η συναίνεση αποτελούν προϋποθέσεις για τη συνύπαρξη και τη συνεργασία και γίνεται αναφορά στην αποδοχή όλων των ανθρώπων, «ανεξαρτήτως ηλικίας, φυλής, φύλου, εμφάνισης ή διανομής linux». Ο όρος Do-ocracy τέλος, αναφέρεται στην ελευθερία και στην ενθάρρυνση της πρωτοβουλίας για νέα προγράμματα (projects) και οργάνωση εργαστηρίων και εκδηλώσεων, αντανakλώντας το «ήθος του δικτύου» που αναφέραμε παραπάνω.

¹¹⁵ Τα στοιχεία για τη συλλογικότητα προέρχονται από τη σελίδα της.

¹¹⁶ Οι όροι είναι στην αγγλική γλώσσα και στις δύο εκδοχές (ελληνική και αγγλική) της σελίδας, οπότε θα τους παραθέσουμε αμετάφραστους.

Η λειτουργία του φυσικού χώρου και η κάλυψη των λειτουργικών εξόδων, του ενοικίου αλλά και κάποιων εργαλείων και υποδομών βασίζεται στις συνδρομές των μελών, όπως αναφέρεται στο «καταστατικό¹¹⁷». Η δραστηριότητα στον φυσικό χώρο αποτυπώνεται άμεσα στο Internet, καθώς στην πρώτη σελίδα υπάρχει ενημέρωση για το αν ο χώρος είναι ανοιχτός ή κλειστός και πόσα άτομα βρίσκονται σε αυτόν, καθώς δεν υπάρχουν συγκεκριμένες ώρες λειτουργίας αλλά τα μέλη έχουν πρόσβαση οποιαδήποτε στιγμή. Τα προγράμματα (projects) που αναπτύσσονται στον χώρο και οι εκδηλώσεις που πραγματοποιούνται, αφορούν θέματα που έχουν σχέση τόσο με το λογισμικό όσο και με το υλικό αλλά και με άλλα τεχνολογικά πεδία, όπως η κατασκευή μπαλονιών μεγάλου υψομέτρου τα οποία είναι εξοπλισμένα με όργανα παρατήρησης του διαστήματος. Στην περιγραφή της σχετικής εκδήλωσης, η κατασκευή αυτών των μπαλονιών περιγράφεται ως «απίστευτα διασκεδαστική», αντανακλώντας, σε συνδυασμό με την απουσία χρονικών περιορισμών στη λειτουργία του φυσικού χώρου, τις αξίες του εργασιακού ήθους που περιγράφει ο Himanen.

Παρόλο που ο τρόπος λειτουργίας και οι αξίες που αναφέρονται στη σελίδα, περιγράφουν όντως ένα συγκεκριμένο αξιακό πλαίσιο, η δράση της συγκεκριμένης συλλογικότητας περιορίζεται στα πολύ στενά όρια των μελών της και στον χώρο των «διασκεδαστικών» τεχνολογικών λύσεων και χαρακτηρίζεται από μία εσωστρέφεια, παρόλη την ανοιχτή πολιτική στην αποδοχή νέων μελών. Η πολιτική πλευρά απουσιάζει σχεδόν εντελώς, πέρα από κάποια «πολιτικά ορθή» αναφορά σε θέματα διακρίσεων και δεν υπάρχει καμία αναφορά στις συγκρουσιακές πλευρές των ΤΠΕ. Ο λόγος για τον οποίο μία τέτοια συλλογικότητα η οποία δεν μπορεί να ενταχθεί σε καμία περίπτωση στον χώρο της συγκρουσιακής πολιτικής (καθώς απουσιάζουν τόσο η σύγκρουση όσο και η πολιτική) καταγράφεται σε αυτό το κείμενο, είναι ότι μοιράζεται μια συλλογική ταυτότητα και ένα σύνολο αξιών με τη συλλογικότητα που θα περιγράψουμε στην επόμενη παράγραφο.

4.10.2 Radix Hacklab. Το Radix Hacklab στεγάζεται σε ένα κατειλημμένο κτίριο στην περιοχή των Εξαρχείων. Ο Maxigas (2012) αναφέρεται σε δύο διαφορετικές «σκηνές», αυτές των hackerspaces και των hacklabs, οι οποίες μοιράζονται πολλά κοινά μεταξύ τους. Πολλές από τις συλλογικότητες οι οποίες εμφανίζονται στο

117 https://www.hackerspace.gr/wiki/How_we_roll

HackerspaceWiki, αυτοχαρακτηρίζονται ως hacklabs και μια τέτοια περίπτωση είναι το Radix¹¹⁸, το οποίο περιγράφεται στην ιστοσελίδα του ως (οι υπογραμμίσεις είναι του συντάκτη):

[...] ένας ριζοσπαστικός χώρος, διαχειριζόμενος από την κοινότητα, στην Αθήνα (Ελλάδα) για τη συνάντηση ανθρώπων με σκοπό τη μάθηση, τον διαμοιρασμό, την οργάνωση, και τη δημιουργία. Το Ράδιξ το φτιάχνει μια αντιεμπορευματική αυτόνομη συλλογικότητα, με τη βοήθεια ενός παγκόσμιου κινήματος χάκερ και δημιουργών.

Το Radix έχει μια εμφανώς πιο πολιτική στάση σε σχέση με το HSGR. Στην ενότητα «Πώς οργανωνόμαστε», αναφέρεται ότι

[...] τα μέλη του υποστηρίζουν] τη διαφορετικότητα και την ενσωμάτωση, τον φεμινισμό, την αλληλεγγύη, και τον σεβασμό. Είμαστε κατά της άσκησης εξουσίας, της ιεραρχίας, της εκμετάλλευσης και του κέρδους. Δεν ανεχόμαστε τη μη ανεκτικότητα.

Στη σελίδα με τίτλο «Αξίες» συναντάμε μια παράθεση ορισμών και εννοιών. Σε αυτές περιλαμβάνονται η κουλτούρα του Ελεύθερου/Ανοιχτού Λογισμικού, η αντιεμπορευματική στάση, η συνεργασία, η φροντίδα της κοινότητας και οι έννοιες του “do it yourself” (DIY) και “do it together”. Σε άλλη σελίδα θα βρούμε επίσης έναν κώδικα δεοντολογίας «με όσο το δυνατόν λιγότερους κανόνες» και ως έκφραση της προσπάθειας να κάνουν την κοινότητα ανοιχτή σε άτομα από κάθε υπόβαθρο. Υπάρχει λοιπόν μια αντιστοιχία σχεδόν ένα προς ένα με τις αντίστοιχες αξίες του HSGR και οι αξίες που δομούν το ήθος του hacker είναι επίσης παρούσες, με ιδιαίτερη αναφορά στη δημιουργικότητα.

Επιπλέον όμως το Radix αναφέρεται και σε άλλες έννοιες όπως η ηθική, η αυτονομία, η ιδιωτικότητα, η μη ουδετερότητα της τεχνολογίας, η κριτική μηχανική¹¹⁹, η οικολογία, ο σεβασμός της διαφορετικότητας και η οριζόντια οργάνωση. Η ρητορική της συλλογικότητας παραπέμπει στον αυτόνομο/αναρχικό χώρο και συνδυάζεται με τη ρητορική του χώρου των hackers. Η εσωστρέφεια και ο τεχνο-κεντρισμός που παρατηρήσαμε στο HSGR εδώ αντικαθίσταται από μια πιο ολοκληρωμένη πολιτική στάση. Η σύγκριση των δύο αυτών συλλογικοτήτων μοιάζει να έχει βγει από το άρθρο του Maxigas (2012), ο οποίος εντοπίζει τις διαφορές μεταξύ hackerspaces και hacklabs κυρίως στον ιδεολογικό χώρο τοποθετώντας τα hacklabs στον αυτόνομο/αναρχικό χώρο και τα hackerspaces στον ελευθεριακό [libertarian] χώρο. Ενώ και οι

118 Τα στοιχεία για τη συλλογικότητα προέρχονται από τη σελίδα της.

119 Critical Engineering: Μια κριτική στάση απέναντι στην τεχνολογία και την επιστήμη. Δεν θα επεκταθούμε περισσότερο εδώ, αλλά ο αναγνώστης μπορεί να βρει στις πηγές το «Μανιφέστο της Κριτικής Μηχανικής».

δύο τύποι συλλογικοτήτων έχουν παρόμοιους στόχους οι οποίοι αναφέρονται στην ελευθερία και την τεχνολογία, διαφέρουν σύμφωνα με τον Maxigas στον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονται ακριβώς την έννοια της ελευθερίας, όπως φαίνεται και από το γεγονός ότι ενώ τα hackerspaces στεγάζονται συνήθως σε ενοικιαζόμενους χώρους, τα hacklabs χρησιμοποιούν κατειλημμένους χώρους. Η κατάληψη του φυσικού χώρου αποτελεί και μία έκφραση συγκρουσιακότητας, η οποία εκφράζεται και στην προμετωπίδα του κώδικα δεοντολογίας, όπου αναφέρεται ότι «[κ]άνοντας τον χώρο μας ασφαλή, μπορούμε να γίνουμε επικίνδυν@ όλ@ μαζί». Το Radix μπορεί έτσι να καταταχτεί στον χώρο της συγκρουσιακής πολιτικής, καθώς συνδυάζει τη συλλογική δράση, τη σύγκρουση και την πολιτική.

4.10.3 HSGR και Radix ως κινηματικοί δρώντες. Οι δύο αυτές συλλογικότητες ανήκουν στον τελευταίο τύπο δρώντων, αυτόν των συλλογικοτήτων που δεν μπορούν να καταταχθούν σε έναν από τους υπόλοιπους τύπους δρώντων. Αν και το HSGR δεν μπορεί να ενταχθεί στον χώρο της συγκρουσιακής πολιτικής, διατηρεί ωστόσο κινηματικούς δεσμούς με τον κινηματικό χώρο των ψηφιακών δικαιωμάτων. Το Radix από την άλλη, παράλληλα με τους παραπάνω, διατηρεί και κινηματικούς δεσμούς με άλλους χώρους, όπως προκύπτει και από τη χωροθέτησή του, αλλά και από τις άμεσες αναφορές στην οικολογία, τον φεμινισμό, την αντίθεση προς την άσκηση εξουσίας και την αυτονομία. Ο Maxigas (2012) αναφέρεται στον ρόλο των hacklabs ως ένα είδος τεχνολογικής πρωτοπορίας του χώρου των κινημάτων, καθώς οι τεχνολογικές δεξιότητες που είναι διαθέσιμες σε έναν τέτοιο χώρο μπορούν να αξιοποιηθούν από τα κινήματα με τα οποία αυτοί οι χώροι συνδέονται.

Η οργανωτική δομή και των δύο χώρων που είδαμε είναι οριζόντια, στην περίπτωση μάλιστα του Radix η απόρριψη της ιεραρχίας και η οριζόντια οργανωτική δομή δηλώνονται ρητά ως αξίες. Η κινητοποίηση βασίζεται περισσότερο στον φυσικό χώρο με τις ΤΠΕ να παίζουν δευτερεύοντα ρόλο ως μέσα επικοινωνίας. Όσο και αν φαίνεται παράδοξο, η κινητοποίηση των συλλογικοτήτων αυτών θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί και χωρίς τη χρήση των ΤΠΕ, κατατάσσοντάς τις έτσι στην πρώτη κατηγορία της παραγράφου 3.2.2. Η χωρική τους διάσταση είναι τοπική, καθώς εξαρτώνται απόλυτα από την παρουσία και τη συνεργασία στον φυσικό χώρο.

Το βασικό αίτημα σε αυτή τη μορφή κινηματικού δρώντα είναι η ελευθερία στη χρήση της τεχνολογίας με στόχο τη θετική συνεισφορά στην κοινωνία και η ανάδειξη των θετικών πλευρών της τεχνολογίας, παράλληλα με την ελαχιστοποίηση των αρνητικών της επιπτώσεων. Οι προϋποθέσεις για αυτήν την ελευθερία περιλαμβάνουν τουλάχιστον την ελευθερία από τους περιορισμούς που επιβάλλει η επικρατούσα εργασιακή ηθική του καπιταλισμού, περιορισμοί οι οποίοι επιδρούν αρνητικά τόσο στη συνεργασία και την αλληλεγγύη όσο και στην πιο πολύτιμη αξία του ήθους των hackers, τη δημιουργικότητα. Στην περίπτωση των hacklabs και ως συνέπεια της πιο πολιτικής στάσης τους, οι προϋποθέσεις αυτές περιλαμβάνουν την ανάγκη για μια καλύτερη κοινωνία σε όλα τα πεδία, καθώς θέματα όπως ο ρατσισμός, ο σεξισμός, η ιεραρχία, η καπιταλιστική οπτική του κέρδους έχουν εκτός των άλλων και αρνητικές επιπτώσεις στη συνεργασία, την αλληλεγγύη και τη δημιουργικότητα.

Όσο για τα ρεπερτόρια δράσης, έχουμε και εδώ μια μορφή «πρακτικής του στόχου», η οποία περιλαμβάνει, εκτός από την παραγωγή τεχνολογίας (υλικής ή μη) και την πρακτική εφαρμογή των αξιών που χαρακτηρίζουν την κάθε συλλογικότητα στη λειτουργία ενός φυσικού χώρου στον οποίον πρέπει να συνυπάρξουν τα μέλη της, δημιουργώντας έτσι μια μικρογραφία κοινωνίας.

5. Συμπεράσματα: η τεχνική της μεταδημοκρατίας

Ο Κράουτς (2003/2006:59-61) τονίζει ότι, παρόλο που κάποια χαρακτηριστικά των αρχών του 21^{ου} αιώνα (όπως η συρρίκνωση της εργατικής τάξης) θα μπορούσαν να ερμηνευτούν ως επιστροφή σε συνθήκες των αρχών του 20^{ου} αιώνα, αυτό δεν ισχύει καθώς βρισκόμαστε σε ένα διαφορετικό σημείο της ιστορίας. Περιγράφει έτσι την πορεία της δημοκρατίας ως μια παραβολική και όχι κυκλική τροχιά, καθώς οι τυχόν ομοιότητες με παλαιότερες ιστορικές περιόδους συνδυάζονται με την κληρονομιά του πρόσφατου παρελθόντος, ενός παρελθόντος κατά το οποίο η εργατική τάξη βγήκε από το περιθώριο της πολιτικής ζωής, με κορύφωση *«...την περίοδο της συγκρότησης του κράτους πρόνοιας, του κεϋνσιανού ελέγχου της ζήτησης και των θεσμοποιημένων σχέσεων εργασίας»* (Κράουτς 2003/2006:61). Η σημερινή περίοδος χαρακτηρίζεται από μια επιστροφή της εργατικής τάξης στο πολιτικό περιθώριο, αύξηση των ανισοτήτων και, παρόλη την τυπική ύπαρξη των δημοκρατικών διαδικασιών, μια εκ νέου αποδυνάμωση της επιρροής των λαϊκών στρωμάτων στη λήψη αποφάσεων.

Οι μεταδημοκρατικές κοινωνίες παρουσιάζουν λοιπόν μια σειρά συμπτωμάτων τα οποία δεν εμφανίζονται για πρώτη φορά. Για να απαντήσουμε στον Fuchs (2012:776), οι ταξικές ανισότητες και η καπιταλιστική κρίση είναι μεν χαρακτηριστικά της εποχής που μελετάμε, όπως και η περιθωριοποίηση της εργατικής τάξης και η αποδυνάμωση της λαϊκής βούλησης, όμως όλα τα παραπάνω είναι φαινόμενα τα οποία δεν είναι η πρώτη φορά που εμφανίζονται στην ιστορία. Το ιστορικά ιδιαίτερο χαρακτηριστικό είναι η επιστροφή των παραπάνω φαινομένων στη συγκεκριμένη ιστορική στιγμή και με τη συγκεκριμένη μορφή, δηλαδή η μεταδημοκρατία, συνδυάζόμενο μάλιστα με ένα άλλο ιστορικά μοναδικό χαρακτηριστικό, την Παγκόσμια Κοινωνία των Δικτύων. Όπως αναφέραμε νωρίτερα, δεν είναι η πρώτη φορά που εμφανίζεται η κοινωνική μορφή του δικτύου, είναι όμως η πρώτη φορά που αυτή η μορφή είναι τόσο στενά συνυφασμένη με τις κοινωνικές δομές. Το Internet παίζει έναν σημαντικό ρόλο ως κυρίαρχο τηλεπικοινωνιακό δίκτυο, όμως δεν είναι η μόνη τεχνολογία που συνεισφέρει σε αυτήν την ισχυροποίηση της μορφής του δικτύου — η εξέλιξη των μεταφορών, άλλα τηλεπικοινωνιακά δίκτυα και γενικά η επίδραση των ΤΠΕ στη διαμόρφωση μιας «τεχνικής της μεταδημοκρατίας» (με την έννοια του Καστοριάδη) συντελούν στη δόμηση του μεταδημοκρατικού περιβάλλοντος. Οι δύο αυτές έννοιες λοιπόν — μεταδημοκρατία και Παγκόσμια Κοινωνία των Δικτύων — είναι αυτές που δίνουν τον χαρακτηρισμό της εποχής που διανύουμε. Ο Castells, παρασυ-

ρόμενος ίσως από τον τεχνο-κεντρισμό του, την ονόμασε «εποχή του Internet», αν προσπαθήσουμε όμως να εκφράσουμε με έναν όρο τα πιο σημαντικά και ιστορικά ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της, θα πρέπει να αναφερόμαστε στην εποχή της μεταδημοκρατίας της Παγκόσμιας Κοινωνίας των Δικτύων.

Ως κεντρικά γνωρίσματα της εποχής, η μεταδημοκρατία και η ΠΚτΔ εκδηλώνονται σε όλες τις πλευρές της κοινωνικής και πολιτικής ζωής. Με βάση την ταξινόμηση και τις παραμέτρους του τρίτου κεφαλαίου, σε συνδυασμό με τις επιλεγμένες περιπτώσεις που παρουσιάσαμε στο τέταρτο κεφάλαιο, θα δούμε στη συνέχεια τις ιδιαίτερες εκφάνσεις των χαρακτηριστικών αυτής της εποχής στον χώρο των κοινωνικών κινημάτων.

5.1 Κινητοποίηση και οργάνωση: η αυταπάτη του δικτύου

Η τεχνο-κεντρική οπτική τοποθετεί την τεχνολογία στο επίκεντρο της κινηματικής δράσης. Η χρήση των τηλεπικοινωνιακών δικτύων ως μέσων κινητοποίησης τα οποία ξεπερνούν τις δυνατότητες οποιουδήποτε άλλου μέσου κινητοποίησης είναι ένα βασικό επιχείρημα αυτής της οπτικής. Όμως η κινητοποίηση από μόνη της δεν είναι αρκετή για να δικαιολογήσει την υπεραισιόδοξη οπτική η οποία θεωρεί τις ΤΠΕ ως έναν παράγοντα χειραφέτησης και εκδημοκρατισμού. Η προέλευση μιας τέτοιας οπτικής ίσως είναι πιο εύκολο να κατανοηθεί αν κάνουμε μια αναδρομή στη δεκαετία του 1990 και στις αρχές της δεκαετίας του 2000. Ο Castells αναφέρεται στον ρόλο που έπαιξαν τα τηλεπικοινωνιακά δίκτυα και κυρίως τα σύντομα μηνύματα μέσω κινητού τηλεφώνου (SMS) στην περίπτωση του κινήματος που καθόρισε το αποτέλεσμα των εκλογών στην Ισπανία τον Μάρτιο του 2004, τρεις μέρες μετά τα τρομοκρατικά χτυπήματα της al-Qaeda στη Μαδρίτη, ως αντίδραση στην προσπάθεια της κυβέρνησης του Λαϊκού Κόμματος να αποδώσει την ευθύνη για τις επιθέσεις στην ETA (Castells 2013:349-364). Ο Gerbaudo (2017:137) επισημαίνει τη δημιουργία μιας αυτόνομης επικοινωνιακής δομής μέσα από λίστες ηλεκτρονικού ταχυδρομείου και αυτόνομα ειδησεογραφικά sites ως μέσα κινητοποίησης στο κίνημα ενάντια στην παγκοσμιοποίηση τη δεκαετία του 1990. Αυτές και άλλες παρόμοιες περιπτώσεις έδιναν την εποχή εκείνη την εντύπωση πως οι ΤΠΕ θα λειτουργούσαν ως μέσα κινητοποίησης και οργάνωσης, παρακάμπτοντας την εξουσία των κλειδοκρατόρων των μέσων μαζικής ενημέρωσης του συστήματος τα οποία κυριαρχούσαν μέχρι τότε. Σήμερα ωστόσο, λιγότερο από δύο δεκαετίες μετά, αυτό που έχει αλλάξει δεν είναι τόσο η ίδια η τεχνολογία αλλά ο τρόπος με τον οποίο χρησιμοποιούμε την τεχνολογία. Η εμφάνιση των

μέσων κοινωνικής δικτύωσης και η επικράτησή τους ως μέσο επικοινωνίας, σε βάρος όχι μόνο των παλαιότερων τεχνολογικών λύσεων αλλά και σε βάρος των παραδοσιακών μέσων ενημέρωσης, επανέφερε την εξουσία της δημιουργίας των δικτύων (networking power, Castells 2013:199, 418-419) στα χέρια των αρχικών κλειδοκρατόρων, δηλαδή κυβερνήσεων και επιχειρήσεων (αν ποτέ την είχαν χάσει), διαψεύδοντας έτσι τον Castells. Η στροφή των χρηστών στα ΜΚΔ όχι μόνο ακύρωσε τον όποιο εκδημοκρατισμό της ενημέρωσης, αλλά εξόπλισε τους κλειδοκράτορες με νέες δυνατότητες οι οποίες προέκυψαν από την πρόοδο της τεχνολογίας σε τομείς όπως η διαχείριση μεγάλων όγκων δεδομένων (big data), με χαρακτηριστικό παράδειγμα το σκάνδαλο της εταιρείας Cambridge Analytica.

Δεν μπορούμε να αγνοήσουμε ωστόσο τις αλλαγές που η τεχνολογία έχει επιφέρει στον τρόπο που κινητοποιούνται και οργανώνονται οι συμμετέχοντες στα κοινωνικά κινήματα. Δεν πρόκειται για μια αλλαγή στο περιεχόμενο, αλλά περισσότερο για μια αλλαγή στη μορφή. Στο επίπεδο της κινητοποίησης, η μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα της επικοινωνίας μπορεί να συμβάλλει στην κινητοποίηση δρώντων οι οποίοι αλλιώς ίσως δεν συμμετείχαν στην κινητοποίηση αλλά και να συμβάλλει στη δημιουργία μιας συλλογικής ταυτότητας, όπως στην περίπτωση του Occupy. Στην περίπτωση του δικτύου Tor και των Anonymoys παρατηρούμε επίσης το φαινόμενο της κινητοποίησης των συμμετεχόντων μιας μορφής συλλογικής δράσης σε ένα διαφορετικό κινηματικό πεδίο, ακριβώς λόγω της αδιαμεσολάβητης ροής της πληροφορίας η οποία διευκολύνεται από την τεχνολογία. Από την άλλη πλευρά, η ευκολία δημιουργίας της αίσθησης της συμμετοχής μέσα από τα ψηφιακά μέσα μπορεί να αποτρέψει την ουσιαστική κινητοποίηση, όπως στο μέρος εκείνο των Anonymous το οποίο στράφηκε στον μη πολιτικό χακτιβισμό. Δεν πρέπει επίσης να αγνοήσουμε το πλεονέκτημα που δίνει η κινητοποίηση με τη χρήση των ΤΠΕ στις δυνάμεις καταστολής. Σε πολλές περιπτώσεις τέλος, η ίδια η φύση των αιτημάτων, όταν αυτή σχετίζεται με την τεχνική της μεταδημοκρατίας της ΠΚτΔ όπως στις περιπτώσεις του Κινήματος Ελεύθερου Λογισμικού και του κινηματικού δικτύου για τα ψηφιακά δικαιώματα, θέτει ως προϋπόθεση τη χρήση των ΤΠΕ στο στάδιο της κινητοποίησης.

Στην περίπτωση της οργάνωσης, η κοινωνική μορφή του δικτύου δεν αποτελεί έναν μαγικό τρόπο εκδημοκρατισμού όπως η κυβερνο-ουτοπική οπτική την παρουσιάζει. Οι ιεραρχίες και οι μορφές ηγεσίας είναι παρούσες και στα κοινωνικά κινήμα-

τα τα οποία αξιοποιούν τις ΤΠΕ σε όλα τα στάδιά τους. Στις μορφές συλλογικής δράσης που σχετίζονται άμεσα με την τεχνολογία, οι τεχνολογικές δεξιότητες διαμορφώνουν μια υπόρρητη ιεραρχία, όπως στις περιπτώσεις των Anonymous και του Κινήματος Ελεύθερου Λογισμικού. Σε μορφές οργάνωσης όπως τα Κόμματα των Πειρατών και οι ομάδες ενδιαφέροντος που διαμορφώνουν το δίκτυο για τα ψηφιακά δικαιώματα, η θεσμική δράση τους τις υποχρεώνει να διατηρήσουν μια ιεραρχική δομή. Ακόμα και στην περίπτωση του Occupy, όπου υπήρξε συνειδητή προσπάθεια διαμόρφωσης μιας οριζόντιας μορφής οργάνωσης μέσα από διαδικασίες άμεσης δημοκρατίας αλλά και με συνειδητή χρήση της τεχνολογίας για αυτόν τον σκοπό, ο διαχωρισμός μεταξύ της φυσικής και της δικτυακής συμμετοχής παραπέμπει σε μια μορφή ιεραρχίας. Η μορφή του δικτύου ωστόσο λειτουργεί ως μέσο εκδημοκρατισμού αν πάμε σε μεγαλύτερη κλίμακα: η δημιουργία κινηματικών δικτύων οδηγεί στην ισχυροποίηση των κινηματικών δρώντων χωρίς να υπονομεύει την ανεξαρτησία των επιμέρους συλλογικών δρώντων.

Το γεγονός τέλος ότι τα κοινωνικά κινήματα και οι διάφορες μορφές συλλογικής δράσης τείνουν να έχουν λιγότερο ιεραρχικές δομές δεν μπορεί να αποδοθεί αποκλειστικά στην επίδραση των ΤΠΕ. Θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι σε πολλές περιπτώσεις τα αιτήματα και οι στόχοι των κινήματων και των οργανώσεων αυτών αφορούν συμπτώματα της μεταδημοκρατίας, όπως η παρακμή των δημοκρατικών διαδικασιών και η συγκέντρωση εξουσίας στα χέρια λίγων, κυβερνητικών και εταιρικών δρώντων. Το αίτημα για περισσότερη δημοκρατία, ακόμα και αν δεν διατυπώνεται ρητά, προκύπτει έτσι μέσα από τους στόχους, τα αιτήματα και τη δράση τους, οδηγώντας στη διαμόρφωση οργανωτικών δομών οι οποίες, παίρνοντας μια όσο το δυνατόν λιγότερο ιεραρχική μορφή, έχουν ως στόχο την αποφυγή της συγκέντρωσης εξουσίας. Η αμφιβολία όμως η οποία προκύπτει από το γεγονός ότι η ψηφιακή τεχνολογία δεν παύει να είναι μέρος της τεχνικής της μεταδημοκρατίας, παραμένει: ο ανώνυμος συγγραφέας του κειμένου «Εγκαταλείποντας την ψηφιακή ουτοπία» επισημαίνει πως «...το ψηφιακό είναι θεμελιωδώς ιεραρχικό, καθώς είναι χτισμένο πάνω στα θεμέλια του φιλελευθερισμού» (anonymous 2013).

5.2 Χωρική διάσταση και αιτήματα: ο ρόλος της μεταδημοκρατίας

Ο ρόλος της μεταδημοκρατίας στη διαμόρφωση των αιτημάτων και των στόχων της συλλογικής δράσης, πέρα από την όποια συμβολή στον προσανατολισμό της οργάνωσης προς περισσότερο οριζόντιες και δημοκρατικές δομές, είναι και το κοινό στοιχείο

των επιλεγμένων περιπτώσεων που εξετάσαμε παραπάνω. Ο θεμελιώδης κατά τον Κράουτς θεσμός της παγκόσμιας εταιρείας και η δυσανάλογα ισχυρή επιρροή του στις πολιτικές των κυβερνήσεων σε σχέση με εκείνη των πολιτών, εμφανίζεται έτσι με τον έναν ή τον άλλον τρόπο στις διεκδικήσεις της συλλογικής δράσης, είτε αυτές αφορούν ιστορικά αιτήματα όπως αυτά του εργατικού κινήματος ή την άμβλυνση των ανισοτήτων, είτε αυτές που προκύπτουν μέσα από τις συνθήκες που διαμορφώνει η ΠΚτΔ.

Οι απεργίες των διανομέων της Deliveroo, μια έκφραση ενός ιστορικού κινήματος όπως το εργατικό, έχουν ως αντικείμενο διεκδίκησης διαχρονικά αιτήματα του εργατικού κινήματος, αποκτούν όμως μια νέα μορφή καθώς κατακτήσεις του εργατικού κινήματος παρακάμπτονται με την αξιοποίηση των νέων εργαλείων που η ανάπτυξη της τεχνολογίας προσφέρει στους εργοδότες, αλλά και της ανασύστασης της εργατικής τάξης και της δημιουργίας νέων κατηγοριών εργαζομένων, κάτι που ο Miliband (1985:9) είχε ήδη εντοπίσει από το 1985 — η μεγέθυνση της εργασιακής κατηγορίας των επισφαλώς απασχολούμενων διανομέων είναι όπως είδαμε συνέπεια της διάδοσης της οικονομίας του διαμοιρασμού και της συνεχούς ανάπτυξης του ηλεκτρονικού εμπορίου.

Η σύγκρουση η οποία αφορά τον έλεγχο της ίδιας της δομής της ΠΚτΔ, η οποία οδήγησε στην εμφάνιση κινήματων όπως το Κίνημα Ελεύθερου Λογισμικού, κινηματικών δικτύων για τα ψηφιακά δικαιώματα και αυτοδύναμων μονοθεματικών συλλογικών δράσεων όπως το δίκτυο Tor, είχε ως αποτέλεσμα και τη διάδοση πρακτικών οι οποίες προέκυψαν ως λύση σε ένα συγκεκριμένο πρόβλημα αλλά το ιδεολογικό τους υπόβαθρο και η αποτελεσματικότητά τους οδήγησαν στην υιοθέτησή τους και σε άλλα πεδία. Αναφερόμαστε κυρίως στην ιδέα του ελεύθερου λογισμικού και στη θεσμοποιημένη έκφρασή της, το λογισμικό ανοιχτού κώδικα, οι οποίες επανέφεραν στο προσκήνιο έννοιες οι οποίες είχαν αρχίσει να θεωρούνται παρωχημένες (έως και επικίνδυνες) από το κυρίαρχο καπιταλιστικό πλαίσιο όπως η αλληλεγγύη, η συνεργασία και η διαφάνεια. Παρατηρούμε έτσι από τη μία πλευρά την εμφάνιση συλλογικών δράσεων όπως το Open Source Farma και τα Wikileaks, δράσεις εμφανώς επηρεασμένες από το μοντέλο του ελεύθερου λογισμικού, αλλά και την επαναφορά στο προσκήνιο της «πρακτικής του στόχου», μια αλληλεπίδραση δηλαδή παλαιότερων και νεότερων ιδεών.

Η οικονομική παγκοσμιοποίηση και η αλληλεξάρτηση που αυτή συνεπάγεται μεταξύ των κρατών, αλλά και η παγκοσμιοποιημένη φύση της οικονομικής και πολιτικής εξουσίας όπως αυτή εκφράζεται από την παγκόσμια εταιρεία-φάντασμα, τη Διεθνή Καπιταλιστική Τάξη ή τον απρόσωπο συλλογικό καπιταλιστή και την αυξανόμενη επιρροή τους στις κυβερνήσεις και το πολιτικό προσωπικό υπερεθνικών οργανισμών, θέτει τα κινήματα και τις άλλες μορφές συλλογικές δράσης αντιμέτωπα με παγκοσμιοποιημένους θεσμούς. Ανεξάρτητα από τη διεθνή ή τοπική κινητοποίηση, αυτό συνεπάγεται μια μορφή χωροχρονικής αποσύνδεσης. Στην περίπτωση του Occupy βλέπουμε ένα κίνημα το οποίο αναδύεται τοπικά, αλλά ακριβώς λόγω της φύσης των διεκδικήσεών του οδηγεί στη δημιουργία ενός παγκόσμιου κινηματικού δικτύου. Στην περίπτωση των ψηφιακών δικαιωμάτων, τα αιτήματα δεν έχουν τοπικό προσδιορισμό καθώς αφορούν την ίδια την δομή της ΠΚτΔ, συνεπώς η μορφή ενός διεθνικού κινηματικού δικτύου είναι η καταλληλότερη (και ίσως η μόνη) μορφή που μπορεί να πάρει η συλλογική δράση, καθώς ένα πολυεπίπεδο θεσμικό πλαίσιο χρειάζεται μια αντίστοιχη πολυεπίπεδη συλλογική δράση. Αυτή η χωροχρονική αποσύνδεση ενθαρρύνει τελικά τη δημιουργία κινηματικών συμμαχιών και δικτύων.

Η παγκοσμιοποίηση δεν αφορά μόνο την οικονομία — με την εταιρεία φάντασμα πανταχού παρούσα να χρησιμοποιεί τα ίδια εργαλεία σε κάθε χώρα του πλανήτη, φαινόμενα όπως η αύξηση των ανισοτήτων, η ολοκληρωτικού τύπου επιτήρηση και η αποδυνάμωση των δημοκρατικών διαδικασιών εμφανίζονται παντού, ανεξάρτητα από το τοπικό πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό περιβάλλον της κάθε χώρας. Αυτό έχει ως συνέπεια τη σύγκλιση των αιτημάτων και των στόχων των κοινωνικών κινήματων, μια σύγκλιση η οποία σε συνδυασμό με την αυξημένη ταχύτητα και αποτελεσματικότητα της επικοινωνίας που προσφέρουν οι ΤΠΕ οδηγεί στη δημιουργία πολυεπίπεδων κινηματικών δικτύων. Το πρόβλημα κι εδώ είναι η τεχνική της μεταδημοκρατίας της ΠΚτΔ, η οποία αποτελεί τη βάση όλων αυτών των δικτύων:

Όσο λειτουργούμε σύμφωνα με το πρότυπο των ατομικών δικαιωμάτων, οι προσπάθειες αντίστασης στα συστήματα ψηφιακού ελέγχου απλώς αναπαράγουν τη λογική τους. [...] Η επιδεικτική δικτύωση της καθημερινής ζωής υπογραμμίζει το εύθραυστο της φιλελεύθερης ατομικότητας. Ποια είναι τα όρια του «εγώ», όταν οι γνώσεις μου προέρχονται από μηχανές αναζήτησης και οι σκέψεις μου ενεργοποιούνται και κατευθύνονται από online ενημερώσεις; (anonymous 2013)

5.3 Ρεπερτόρια δράσης: ένας υβριδικός κόσμος

Το συνεχές που διαμορφώνεται με τον σλακτιβισμό στο ένα άκρο και τις νέες μορφές βίας και παρεμπόδισης στο άλλο άκρο είναι η μία πλευρά της επίδρασης που έχουν οι ΤΠΕ στα ρεπερτόρια δράσης των κοινωνικών κινημάτων. Ο σλακτιβισμός μπορεί να θεωρηθεί ως η αρνητική πλευρά αυτής της επίδρασης. Η περιγραφή του Facebook (και κατ' επέκταση και των άλλων ΜΚΔ) από τον Morozon ως σουπερμάρκετ ταυτοτήτων όπου η τρελή καταναλωτική μανία των «ακτιβιστών» έχει ως αποτέλεσμα την πολιτική ακολασία, είναι εξαιρετικά εύστοχη στο να περιγράψει αυτήν την αρνητική επίδραση. Στο πολιτισμικό κενό που αφήνει η πολιτισμική πλευρά της παγκοσμιοποίησης, η συμμετοχή σε μια συλλογική ταυτότητα (εθνική, θρησκευτική, ιδεολογική) αποτελεί ένα σημείο στήριξης — αν αυτό μπορεί να επιτευχθεί από την ασφάλεια του καναπέ, ακόμα καλύτερα. Ακόμα καλύτερα και για τους θεσμούς της μεταδημοκρατίας, καθώς ο σλακτιβισμός δεν βοηθάει στη δημιουργία των δεσμών αλληλεγγύης οι οποίοι μπορούν να οδηγήσουν στη δημιουργία μιας κινηματικής συλλογικής ταυτότητας.

Ο χακτιβισμός έχει θετικές και αρνητικές πλευρές. Τόσο η μορφή της εταιρείας φάντασμα, όσο και η φύση των προβλημάτων που τα σύγχρονα κοινωνικά κινήματα καλούνται να αντιμετωπίσουν, οδηγούν στην υιοθέτηση μορφών χακτιβισμού ως μορφή παρεμπόδισης (η οποία ενίοτε εκλαμβάνεται και ως βία) σε ένα περιβάλλον όπου η εξουσία ασκείται και μέσα από το Internet και τις άλλες ΤΠΕ. Υπάρχει πάντα ο κίνδυνος της μετατροπής του χακτιβισμού σε αυτοσκοπό, όπως συνέβη εν μέρει στην περίπτωση των Anonymous, όμως από την άλλη οι χακτιβιστές μπορούν να λειτουργήσουν και ως «ψηφιακές εμπροσθοφυλακές», βοηθώντας σημαντικά τη δράση των κινημάτων, διαταράσσοντας τη «φυσιολογική» και ελεγχόμενη ροή πληροφορίας σε ένα δίκτυο το οποίο αποτελεί πλέον κύρια πηγή πληροφόρησης και συμβάλλοντας στη συνειδητοποίηση τόσο των τεχνολογικά προσανατολισμένων ακτιβιστών σε πολιτικά θέματα, όσο και στην «τεχνολογική» συνειδητοποίηση των ακτιβιστών με λιγότερες τεχνικές γνώσεις.

Η υβριδική μορφή δράσης όπως εκφράστηκε με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα την περίπτωση του Occupy, συνηγορεί τελικά υπέρ μιας σκεπτικιστικής στάσης απέναντι στον ρόλο του Internet στα κοινωνικά κινήματα. Αυτό συμβαίνει επειδή, όσο και αν βοήθησε σε τεχνικό επίπεδο στην κινητοποίηση, δεν θα μιλούσαμε για κοινωνικό κίνημα χωρίς την κατάληψη του φυσικού χώρου, η οποία θα μπορούσε

να συμβεί και χωρίς τη χρήση του Internet. Από την άλλη, αν το Occupy παρέμενε στο εικονικό επίπεδο, δεν θα ήταν τίποτε άλλο από μια μορφή σλακτιβισμού. Η διάκριση συνδετικής και συλλογικής δράσης των Bennett και Segerberg βρίσκει εδώ την καλύτερη εφαρμογή της — το Occupy ξεκίνησε ως συνδετική δράση, για να εξελιχθεί σε συλλογική δράση και τελικά σε κοινωνικό κίνημα. Στην περίπτωση όμως των Anonymous, του Aaron Swartz και των Wikileaks, αλλά και του Occupy, βλέπουμε πως η μετάβαση αυτή από τον εικονικό στον φυσικό χώρο δεν αφορά μόνο τη συλλογική δράση, αλλά και την καταστολή της. Η διαδικτυακή δραστηριότητα των συμμετεχόντων στο Occupy έγινε εργαλείο καταστολής στα χέρια των αρχών. Στην περίπτωση των Wikileaks, οι συνέπειες για ανθρώπους όπως ο Julian Assange, η Chelsea Manning και ο Ola Bini κάθε άλλο παρά αμελητέες ήταν, αλλά παράλληλα η δράση των Wikileaks είχε και ουσιαστικό πολιτικό αποτέλεσμα. Αν και η υβριδική μορφή συλλογικής δράσης όπως την περιγράφει ο Castells δεν είναι τελικά τόσο σημαντική ή τόσο διαφορετική από τα κλασικά ρεπερτόρια δράσης που χρησιμοποιούν απλώς τις ΤΠΕ ως μέσο επικοινωνίας, η αλληλεπίδραση μεταξύ του φυσικού χώρου και του εικονικού χώρου του Internet στο πεδίο των κοινωνικών κινημάτων δεν είναι κάτι που μπορούμε να αγνοήσουμε, καθώς οι ΤΠΕ είναι πλέον τόσο συνυφασμένες με την κοινωνική δομή, ώστε η δράση στον εικονικό χώρο να έχει συνέπειες στον φυσικό χώρο, αλλά και το αντίστροφο.

Εκτός του συνεχούς που περιγράψαμε παραπάνω, βρίσκεται η πρακτική του στόχου. Εκτός από την χαρακτηριστική περίπτωση του ελεύθερου λογισμικού, όπου η πρακτική του στόχου αφορά ένα προϊόν και έτσι βρίσκεται κοντά στο ιστορικό παράδειγμα της Ινδίας, η μορφή του χακτιβισμού του Δικτύου Tor και η λογική με την οποία λειτουργούν τα Wikileaks αποτελούν επίσης μορφές της πρακτικής του στόχου. Στην πρώτη περίπτωση το ζητούμενο είναι η ελευθερία στη χρήση του Internet χωρίς κρατική και εταιρική παρακολούθηση και η δράση περιλαμβάνει τη δημιουργία των κατάλληλων τεχνολογικών λύσεων για την επίτευξη αυτού του στόχου. Αν προσπαθήσουμε να φανταστούμε μια προσπάθεια ικανοποίησης αυτών των αιτημάτων με τη χρήση τυπικών ρεπερτορίων δράσης, θα καταλήξουμε σε αδιέξοδο, καθώς είτε πρακτικές παρεμπόδισης είτε πρακτικές φυσικής βίας, απλώς δεν θα είχαν αντικείμενο, εφόσον η επιτήρηση και οι περιορισμοί στην ελευθερία της χρήσης του Internet δεν επιβάλλονται από ένα συγκεκριμένο θεσμό (ούτε θα μπορούσαν), αλλά από ένα δί-

κτυο κρατικών, υπερεθνικών και εταιρικών θεσμών και έχουν συνέπειες όχι μόνο στους χρήστες του Internet αλλά σε ολόκληρο τον πληθυσμό του πλανήτη. Αυτό έχει γίνει αντιληπτό και από τους δρώντες που χρησιμοποιούν θεσμικούς τρόπους δράσης, όπως οι ομάδες ενδιαφέροντος του δικτύου για τα ψηφιακά δικαιώματα, οι οποίες έχουν αρχίσει, παράλληλα με τις θεσμικές πρακτικές, να εφαρμόζουν και αυτήν την πρακτική¹²⁰. Τα Wikileaks λειτουργούν επίσης με την λογική της πρακτικής του στόχου, καθώς η θεσμική αδιαφάνεια σε κρατικό, υπερεθνικό και εταιρικό επίπεδο αντιμετωπίζεται με τη δημιουργία συνθηκών διαφάνειας με τη χρήση της τεχνολογίας για την απόκτηση και τη δημοσιοποίηση εγγράφων και άλλων ντοκουμέντων και όχι απλώς με μια προσπάθεια πίεσης προς τους υπεύθυνους για αυτήν την αδιαφάνεια θεσμούς.

Το γενικό συμπέρασμα που προκύπτει από τα παραπάνω είναι ότι τα ρεπερτόρια δράσης, υπό την επίδραση τόσο των μεταδημοκρατικών φαινομένων όσο και των τεχνολογικών αλλαγών, εμπλουτίζονται με νέες μορφές δράσης σε όλο το συνεχές βία-παρεμπόδιση-σύμβαση. Οι Λουδίτες αντιμετώπισαν την απειλή των μηχανών χρησιμοποιώντας προϋπάρχοντα ρεπερτόρια δράσης, η παγκοσμιοποιημένη όμως φύση της μεταδημοκρατίας της ΠΚτΔ επιβάλλει την ανάπτυξη νέων ρεπερτορίων τα οποία λειτουργούν συμπληρωματικά με τα παλαιότερα ρεπερτόρια δράσης.

5.4 Μια ιστορική διαδικασία

Η εξέλιξη των κινημάτων μέσα στον ιστορικό χρόνο δεν είναι μια διαδικασία αντικατάστασης. Η θεωρία των «νέων κοινωνικών κινημάτων», εξετάζοντας την εμφάνιση των μετα-υλιστικών [post-materialist] κοινωνικών κινημάτων, τα περιγράφει ως την εκδήλωση νέων συστημικών συγκρούσεων στο πλαίσιο της μεταβιομηχανικής κοινωνίας με αντικείμενο την αυτονομία, την ποιότητα ζωής και την κοινωνική αποδοχή του αυτοπροσδιορισμού (πολιτική των ταυτοτήτων), σε αντιπαράθεση με το εργατικό κίνημα του 19^{ου} αιώνα το οποίο εξέφραζε τη σύγκρουση μεταξύ δύο κοινωνικών τάξεων με αντικείμενο τη διανομή του κοινωνικού προϊόντος (Císař 2015:54). Αυτή η οπτική, της αντικατάστασης δηλαδή μιας κοινωνικής δομής από μία άλλη η οποία φέρνει μαζί της νέες μορφές συλλογικής δράσης και νέα κοινωνικά κινήματα, παραβλέπει το γεγονός ότι τα προβλήματα και οι κοινωνικές δομές κάθε εποχής συνεχί-

120 Το EFF για παράδειγμα έχει υλοποιήσει ένα λογισμικό το οποίο λειτουργώντας ως άρθρωμα σε browsers, αποτρέπει εν μέρει την παρακολούθηση για διαφημιστικούς σκοπούς: <https://www EFF.org/privacybadger> (ανακτήθηκε Αύγουστο 2019). Συνεργάζεται επίσης με το Δίκτυο Tor στην ανάπτυξη του Tor Browser.

ζουν να υφίστανται και μετά την ανακήρυξη μιας νέας εποχής από τους ιστορικούς και τους κοινωνικούς επιστήμονες, συνυπάρχοντας με τα νέα προβλήματα που προκύπτουν ή με προϋπάρχοντα θέματα τα οποία αναδεικνύονται και οδηγούν στην εμφάνιση κοινωνικών κινημάτων. Η πατριαρχία δεν εμφανίστηκε τον 19^ο αιώνα, υπήρχε στις περισσότερες κοινωνίες για πολλούς αιώνες, τότε όμως διαμορφώθηκαν οι συνθήκες οι οποίες οδήγησαν στην εμφάνιση του πρώτου κύματος του φεμινιστικού κινήματος. Οι περιβαλλοντικές επιπτώσεις του βιομηχανισμού μπορεί να ξεκίνησαν με την βιομηχανική επανάσταση¹²¹, αλλά οι συνθήκες για την εμφάνιση του οικολογικού κινήματος διαμορφώθηκαν τη δεκαετία του 1970. Το φεμινιστικό και το οικολογικό κίνημα όμως δεν αντικατέστησαν το εργατικό, καθώς οι κοινωνικές τάξεις παραμένουν ζωντανές, παρά την αντίθετη άποψη των Clark και Lipset (1991) και η μεταξύ τους σύγκρουση συνεχίζεται. Η ανασύσταση της εργατικής τάξης και η μεταμόρφωση της αστικής τάξης δεν συνεπάγονται την εξαφάνιση του εργατικού κινήματος.

Η εξέλιξη των κοινωνικών κινημάτων θα μπορούσε να περιγραφεί καλύτερα ως μια σωρευτική διαδικασία. Στη σύγκρουση μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας¹²², προστίθενται νέες συγκρούσεις οι οποίες αφορούν νέες διεκδικήσεις όπως η προστασία του περιβάλλοντος. Στις πολιτικές απειλές του παρελθόντος προστίθενται νέες απειλές όπως ο αποκλεισμός των κοινών, ο έλεγχος της κοινής γνώμης μέσα από τα ΜΚΔ ή η απειλή της παγκόσμιας επιτήρησης. Δομές που είχαν προκύψει ως αποτέλεσμα παλαιότερων κινημάτων όπως οι δομές της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και το κοινωνικό κράτος, παρακάμπτονται χωρίς να εξαφανίζονται και η πολιτική εξουσία μεταφέρεται στις μεταδημοκρατικές δομές, διαμορφώνοντας έτσι ένα πολυεπίπεδο περιβάλλον εξουσίας το οποίο εκτείνεται από το μικρο-επίπεδο — το ατομικό επίπεδο των σημείων διεπαφής — μέχρι το μακρο-επίπεδο του παγκοσμιοποιημένου οικονομικού συστήματος. Τα κοινωνικά κινήματα προσαρμόζονται στις νέες αυτές συνθήκες — η προσαρμογή αυτή όμως εκδηλώνεται με την εμφάνιση νέων μορφών κινητοποίησης και οργάνωσης, νέων αιτημάτων και νέων ρεπερτορίων δράσης, τα οποία (και αυτό είναι σημαντικό) συνυπάρχουν με τα παλαιότερα.

121 Οι επιπτώσεις άλλωστε της ανθρώπινης παρουσίας στο περιβάλλον γενικότερα, ήταν εμφανείς σε πολλές περιπτώσεις πολύ νωρίτερα.

122 Στην οποία αναφερόμαστε θεωρώντας το εργατικό κίνημα ως το πρότυπο κοινωνικό κίνημα.

Θα μπορούσαμε, αν δίνουμε αριθμητικές τιμές στις παραμέτρους που περιγράψαμε παραπάνω, να κατατάξουμε τις περιπτώσεις συλλογικής δράσης που εξετάσαμε ανάλογα με τον βαθμό που σχετίζονται με τα χαρακτηριστικά της μεταδημοκρατίας και της ΠΚτΔ. Δεν θα το κάνουμε, διότι μια τέτοια ποσοτικοποίηση θα ήταν αυθαίρετη και ανακριβής. Πρέπει όμως να επισημάνουμε ότι σε όλες τις περιπτώσεις (και σε πολλές ακόμα) έχουμε μια συνύπαρξη παλαιότερων και νεώτερων χαρακτηριστικών. Η απεργία συνυπάρχει με τη μη χρήση της εφαρμογής στην περίπτωση των διανομέων, σε ένα εργατικό κίνημα το οποίο εκφράζει την ιστορική σύγκρουση της εργασίας με το κεφάλαιο, με μια μορφή όμως η οποία είναι προϊόν της ΠΚτΔ. Η κατάληψη του φυσικού χώρου συνδυάζεται με τη χρήση του Internet στην κινητοποίηση του Occupy, με αιτήματα διαχρονικά όπως η μείωση των ανισοτήτων, αλλά και αιτήματα που προκύπτουν από το μεταδημοκρατικό περιβάλλον όπως η άμεση δημοκρατία και η μείωση της εξουσίας των εταιρειών. Η απειλή του αποκλεισμού των κοινών σε ένα θέμα που πηγάζει από την τεχνική της μεταδημοκρατίας της ΠΚτΔ όπως το λογισμικό, επαναφέρει στο προσκήνιο τα αιτήματα για συνεργασία και αλληλεγγύη και γίνεται η αφορμή για να ξαναγίνει επίκαιρη η πρακτική του στόχου. Θεσμικές μορφές οργάνωσης όπως ομάδες ενδιαφέροντος και πολιτικά κόμματα εμφανίζονται και πάλι να προσφέρουν στέγη σε κοινωνικά κινήματα, και τα παλαιότερα «άστεγα» κατά τον Melucci κοινωνικά κινήματα συνυπάρχουν με νέες μορφές συλλογικής δράσης μέσα σε μια διαδικασία αναζήτησης πολιτικής εκπροσώπησης ικανής να λειτουργήσει στο μεταδημοκρατικό περιβάλλον.

Όπως αναφέραμε στην αρχή του τέταρτου κεφαλαίου, η επιλογή των περιπτώσεων προς μελέτη έγινε με κριτήριο τον χαρακτήρα τους ως κόμβων κινηματικών δικτύων, αλλά και προσπαθώντας να λάβουμε υπόψη την πλήρη κλίμακα των φαινομένων συλλογικής δράσης. Το πολυεπίπεδο περιβάλλον εξουσίας που περιγράψαμε παραπάνω, οδηγεί στη διαμόρφωση αντίστοιχα πολυεπίπεδων μορφών αντίδρασης. Η περίπτωση των ψηφιακών δικαιωμάτων είναι μια χαρακτηριστική περίπτωση: πέρα από τις μορφές οργάνωσης που συναντάμε στον χώρο των ομάδων ενδιαφέροντος (όπως η ομοσπονδία EDRi), παρατηρούμε την ύπαρξη συλλογικής δράσης σε πολλά επίπεδα και με πολλές μορφές. Το διεθνές κινηματικό δίκτυο για τα ψηφιακά δικαιώματα το οποίο δομείται από τις ομάδες ενδιαφέροντος είναι ο βασικός εκφραστής, αλλά η ελευθερία στο Internet, η επιτήρηση και η ηθική χρήση των ΤΠΕ εκδη-

λώνεται με συλλογικές δράσεις οι οποίες καλύπτουν μια κλίμακα από το Κίνημα Ελεύθερου Λογισμικού και τα κόμματα Πειρατών ως το Δίκτυο Tor και τα διάφορα hackerspaces και hacklabs. Μια ποικιλία δηλαδή τόσο από πλευράς κλίμακας — από το διεθνές στο τοπικό — όσο και από πλευράς τύπων κινηματικών και πολιτικών δρώντων — από τη συλλογική δράση από τα κάτω ως το επίπεδο της θεσμικής πολιτικής. Μέσα από τους κινηματικούς δεσμούς που προκύπτουν από τον κοινό προσανατολισμό και την κοινή δράση (όπως στην περίπτωση για παράδειγμα του EFF και του Δικτύου Tor), δημιουργείται έτσι ένα κινηματικό δίκτυο το οποίο δεν είναι επίπεδο, αλλά εκτείνεται σε όλη την κλίμακα μεγεθών και μορφών συλλογικής δράσης¹²³.

5.5 Περαιτέρω ερωτήματα

Ο Κράουτς εναποθέτει τις ελπίδες του για την αναγέννηση της δημοκρατίας στα κοινωνικά κινήματα:

Η πολιτική ζωή της δημοκρατίας χρειάζεται συνεπώς ένα ζωνρό, χαοτικό και θορυβώδες περιβάλλον κινήσεων και ομάδων. Αυτό είναι το εκκολαπτήριο της μελλοντικής αναγέννησης της δημοκρατίας. (Κράουτς 2003/2006:199)

Το ερώτημα που προκύπτει από αυτήν την τοποθέτηση είναι πώς μπορεί να προκύψει ένα τέτοιο περιβάλλον σε έναν παγκοσμιοποιημένο, δικτυωμένο κόσμο. Ο Μπάουμαν (2007/2009:103-104) αναφέρεται στο σχετικά σταθερό περιβάλλον του «φορντικού εργοστασίου» το οποίο, μέσα από την προοπτική της εμπλοκής σε μακροχρόνια βάση και την αλληλεξάρτηση των δύο πλευρών, επέτρεπε μια ανοιχτή, μακροπρόθεσμη και αμοιβαία συγκρουσιακή σχέση μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας. Σήμερα, η μεταδημοκρατική δομή της εταιρείας φάντασμα επιτρέπει στην περίπτωση μιας απεργίας την άμεση αναδιοργάνωση της αλυσίδας παραγωγής με τη χρήση των ΤΠΕ (όπως η «τεχνητή νοημοσύνη»), καθιστώντας σε πολλές περιπτώσεις τη συλλογική δράση των εργατών μάταιη (Kulke 2019). Η αλληλεγγύη, η οποία αντικατέστησε το ανήκειν στους νεωτερικούς χρόνους (Μπάουμαν 2007/2009:116) για να παρυσυρθεί από το κύμα του ατομικισμού στην εποχή της ΠΚτΔ, γίνεται και πάλι το ζητούμενο, αλλά όπως επισημαίνει και ο Gladwell, δεν πρόκειται να αναδυθεί μέσα από το Internet. Το θορυβώδες περιβάλλον που αναζητά ο Κράουτς δεν είναι εύκολο να αναδειχτεί μέσα στον πολύ πιο θορυβώδες περιβάλλον των ΜΚΔ. Οι μεταδημοκρατικοί θεσμοί φαίνεται μέχρι στιγμής να είναι πολύ καλύτερα προσαρμοσμένοι στο περιβάλλον της ΠΚτΔ, σε αντίθεση με τη συλλογική δράση η οποία κινδυνεύει από την

123 Αν προσπαθούσαμε να οπτικοποιήσουμε αυτό το δίκτυο, θα είχε τη μορφή ενός χωροδικτυώματος με πολυεδρικό σχήμα.

απομόνωση όταν εκδηλώνεται μόνο στον φυσικό χώρο και από τις διάφορες μορφές εκφυλισμού όπως ο σλακτιβισμός όταν προσανατολίζεται στον εικονικό χώρο. Οι νέες δυνατότητες που η ΠΚτΔ καθιστά διαθέσιμες στη συλλογική δράση και οι οποίες γίνονται δεκτές με ενθουσιασμό από την τεχνο-ουτοπική οπτική ως εργαλεία εκδημοκρατισμού, είναι τα ίδια εργαλεία που η μεταδημοκρατία θα χρησιμοποιήσει για την αναπαραγωγή της. Η καταστολή άλλωστε στον σύγχρονο καπιταλισμό λειτουργεί με τον έλεγχο της επιθυμίας στο μικροεπίπεδο (Γκουατταρί 1984:9-10), όπου είναι πλέον πολύ πιο εύκολο να φτάσει μέσα από τη δικτυωμένη κοινωνική δομή.

Είδαμε σε αυτό το κείμενο τις αλλαγές που ήδη έχουν προκύψει στα σύγχρονα κινήματα και ομάδες, αλλαγές οι οποίες αποτελούν τις πρώτες προσπάθειες προσαρμογής. Μένει να απαντηθεί τι πορεία θα ακολουθήσει αυτή η προσαρμογή και πόσο αποτελεσματική θα είναι. Ένα δεύτερο ερώτημα είναι ο πολιτικός ρόλος όχι της τεχνολογίας, αλλά των φορέων της τεχνολογίας, δηλαδή των επιστημόνων και τεχνολόγων κάθε είδους οι οποίοι δημιουργούν, εξελίσσουν και διαμορφώνουν την τεχνική της μεταδημοκρατίας της ΠΚτΔ. Είδαμε την περιγραφή των hackers από τον Himanen, ο οποίος εμφανίζει τους hackers ως την κυρίαρχη ομάδα της εποχής της πληροφορίας, η οποία διαμορφώνει μια δικιά της ηθική. Τα δεδομένα όμως τον διαψεύδουν και δίνουν μια κυβερνο-ουτοπική χροιά στην εικόνα που παρουσιάζει. Αν οι hackers — κάθε είδους, προγραμματιστές ή ειδικοί από άλλους χώρους — είχαν καταστήσει την ηθική τους κυρίαρχη στην ΠΚτΔ, δεν θα μπορούσαν να υπάρξουν φαινόμενα όπως η επιτήρηση στο Internet, ο ολοκληρωτικός έλεγχος του Internet στην Κίνα, η μαζική παρακολούθηση με τη βοήθεια της αναγνώρισης προσώπου ή η περίπτωση της Cambridge Analytica. Δεν μπορούμε να αρνηθούμε την ύπαρξη ατόμων που ακολουθούν αυτήν την ηθική — τα Wikileaks, το Δίκτυο Tor και η πολιτικοποιημένη πτέρυγα των Anonymous είναι κάποια παραδείγματα. Όμως, όπως η αστική τάξη συντάχθηκε με την τάξη και το νόμο και ενάντια στην εργατική τάξη το 1848, η «τάξη» των επιστημόνων και τεχνολόγων της ΠΚτΔ, η οποία όπως και η αστική τάξη το 1848 κατέχει κοινωνική και οικονομική δύναμη δυσανάλογη της πολιτικής της επιρροής, φαίνεται σήμερα να συντάσσεται με την τάξη και το νόμο των μεταδημοκρατικών θεσμών (anonymous 2013). Υπάρχουν φυσικά οι εξαιρέσεις που αναφέραμε παραπάνω, αλλά και άλλες κινήσεις που υποδηλώνουν τουλάχιστον έναν προβληματισμό στο εσωτερικό αυτής της τάξης, όπως η άρνηση μερίδας εργαζομένων της

Google να γίνουν «συνένοχοι» σε προγράμματα που σχετίζονται με τις υπηρεσίες φύλαξης συνόρων και μετανάστευσης¹²⁴ ή η παραίτηση εργαζομένων στην ίδια εταιρεία οι οποίοι αρνήθηκαν να συμμετάσχουν σε ένα πρόγραμμα ανάπτυξης «έξυπνων» όπλων για το αμερικανικό Πεντάγωνο¹²⁵.

Πέρα όμως από τις προβεβλημένες κατηγορίες ανθρώπων που ανήκουν σε αυτήν την τάξη, όπως οι εργαζόμενοι των μεγάλων εταιρειών ή οι ακτιβιστές των Anonymous, των Wikileaks και του ελεύθερου λογισμικού, υπάρχει ένα μεγάλο σιωπηλό πλήθος εργαζομένων σε εταιρείες τεχνολογίας οι οποίοι διαμορφώνουν την τεχνική της μεταδημοκρατίας, είτε στο πεδίο των ΤΠΕ είτε σε άλλα πεδία όπως η βιοτεχνολογία, η τεχνολογία του διαστήματος και η νανομηχανική, η στάση των οποίων απέναντι στους παραπάνω προβληματισμούς είναι εντελώς άγνωστη και απρόβλεπτη παρόλο που παίζει σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη της ΠΚτΔ και μπορεί να αποδειχθεί ακόμα πιο σημαντική στο μέλλον. Θα είχε λοιπόν ιδιαίτερο ενδιαφέρον να ερευνηθεί το πώς αυτοί οι άμεσοι δημιουργοί της μεταδημοκρατικής τεχνικής αντιλαμβάνονται την επίδραση της δουλειάς τους σε πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο και κατά πόσο διαμορφώνεται μια ιδιαίτερη ηθική στάση μέσα από αυτήν την αντίληψη — πόσο δηλαδή σχέση έχει με την πραγματικότητα η ιδέα της ηθικής των hackers.

Θα είχε επίσης ενδιαφέρον να διερευνηθεί και η άλλη όψη του παραπάνω ερωτήματος, η στάση δηλαδή των ακτιβιστών απέναντι στην τεχνολογία. Οι μηχανισμοί εμπιστοσύνης σε ειδικευμένα συστήματα που χαρακτηρίζουν τη νεωτερικότητα, έχουν εξελιχθεί στο πλαίσιο της τεχνικής της μεταδημοκρατίας σε εξωκοινωνικούς θεσμούς. Θεσμούς η ύπαρξη των οποίων πολλές φορές δεν γίνεται καν αντιληπτή, εκθέτοντας έτσι τους κινηματικούς δρώντες τόσο στην επίδραση της εξουσίας του δικτύου μέσα από τα ΜΚΔ όσο και (σε πρακτικό επίπεδο) σε μεθόδους καταστολής οι οποίες θα ήταν εύκολο να αντιμετωπιστούν αν γίνονταν απλώς αντιληπτές. Καθώς όμως οι μηχανισμοί εμπιστοσύνης αναδύονται ακριβώς επειδή δεν είναι εφικτή η εξειδίκευση όλων των ανθρώπων στο πλήθος των πολύπλοκων συστημάτων που δομούν τον σύγχρονο κόσμο, η στάση που πρέπει να κρατήσουν οι κινηματικοί δρώντες

124 Πηγή: New York Post, *Google employees refuse to be 'complicit' in any contracts with border control, ICE.*

125 Πηγή: Gizmodo, *Google Employees Resign in Protest Against Pentagon Contract.*

απέναντι στις ΤΠΕ ώστε να αποφύγουν τη «διαφορική εξουσία» (Giddens 1990/2001:74) που προκύπτει από την ιδιοποίηση της εξειδικευμένης γνώσης από τους μεταδημοκρατικούς θεσμούς, είναι ένα ερώτημα το οποίο πρέπει να απαντηθεί.

Πηγές

2019 European election results (<https://www.election-results.eu/>). Ανακτήθηκε Ιούνιο 2019.

Δίκτυο Tor (<https://www.torproject.org/>). Ανακτήθηκε Ιούνιο 2019.

Δίκτυο Tor: η σελίδα όπως ήταν στις 13 Ιουνίου 2018
(<https://web.archive.org/web/20180613035109/https://www.torproject.org/>).
Ανακτήθηκε Ιούνιο 2019.

Ετήσια αναφορά EDRi 2017 (https://edri.org/files/edri_annual_report_2017.pdf).
Ανακτήθηκε Ιούνιο 2019.

Ετήσια οικονομική αναφορά Privacy International 2017-2018
(<http://privacyinternational.org/sites/default/files/2018-11/Audited-financial-statement-PI-2018-signed.pdf>). Ανακτήθηκε Ιούνιο 2019.

Ιστοσελίδα της Συνέλευσης Βάσης Εργαζόμενων Οδηγών Δικύκλου
(<https://sveod.gr/>). Ανακτήθηκε Μάρτιο 2019.

Καθημερινή: «Περιμένοντας ένα μεροκάματο», 6 Ιουλίου 2013
(<http://www.kathimerini.gr/492497/article/epikairothta/ellada/perimenontas-ena-merokamato>). Ανακτήθηκε Απρίλιο 2019.

Μητρώο Διαφάνειας της Ευρωπαϊκής Ένωσης
(<https://ec.europa.eu/transparencyregister/>). Ανακτήθηκε Ιούνιο 2019.

Ομιλία του Tim Berners-lee στις 24 Οκτωβρίου 2018 στο 40th International
Conference of Data Protection and Privacy Commissioners στις Βρυξέλλες
(<https://youtu.be/VsjOwl2opgl>). Ανακτήθηκε Ιανουάριο 2019.

Ριζοσπάστης: «Στην πιάτσα της Θηβών...», 3 Σεπτεμβρίου 2008
(<https://www.rizospastis.gr/story.do?id=4700874>). Ανακτήθηκε Απρίλιο 2019.

Φωτογραφίες από το Occupy από τη σελίδα της Αναστασίας Καβαδά στην
πλατφόρμα flickr (<https://www.flickr.com/photos/anakavada/favorites/>).
Ανακτήθηκε Μάιο 2019.

abc News: Sands, G., “What to Know About the Worldwide Hacker Group
‘Anonymous’”, 19 Μαρτίου 2016 (<https://abcnews.go.com/US/worldwide-hacker-group-anonymous/story?id=37761302>). Ανακτήθηκε Ιούνιο 2019.

American Civil Liberties Union: “ACLU comment on Julian Assange indictment”, 23 Μαΐου 2019 (<https://www.aclu.org/press-releases/aclu-comment-julian-assange-indictment>). Ανακτήθηκε Ιούνιο 2019.

Cnn.com: Remizowski L., “Occupy Boston activist's Twitter info subpoenaed”, 29 Δεκεμβρίου 2011, <https://edition.cnn.com/2011/12/29/us/massachusetts-occupy-twitter/index.html>. Ανακτήθηκε Απρίλιο 2019.

Cnn.gr: «Επαπειλούμενος κυβερνοπόλεμος μεταξύ Ελλάδας – Τουρκίας: Οι Έλληνες Anonymous αντεπιτίθενται», 24 Ιουνίου 2017 (<https://www.cnn.gr/news/kosmos/story/86261/epapeiloymenos-kyvernopolemos-metaxy-elladas-toyrkias-oi-ellines-anonymous-antepitithentai>). Ανακτήθηκε Ιούνιο 2019.

Debian Social Contract (https://www.debian.org/social_contract). Ανακτήθηκε Μάιο 2019.

Deliveroo: Η ιστοσελίδα της εταιρείας (<https://deliveroo.co.uk/>). Ανακτήθηκε Απρίλιο 2019.

Electronic Frontier Foundation (<https://eff.org>). Ανακτήθηκε Ιούνιο 2019.

Electronic Frontier Foundation: “The Ecuadorean Authorities Have No Reason to Detain Free Software Developer Ola Bini”, 16 Απριλίου 2019 (<https://www.eff.org/deeplinks/2019/04/las-autoridades-ecuatorianas-carecen-de-motivos-para-la-detencion-del>).

Electronic Frontier Foundation: “The Government’s Indictment of Julian Assange Poses a Clear and Present Danger to Journalism, the Freedom of the Press, and Freedom of Speech”, 24 Μαΐου 2019 (<https://www.eff.org/deeplinks/2019/05/governments-indictment-julian-assange-poses-clear-and-present-danger-journalism>). Ανακτήθηκε Ιούνιο 2019.

European Digital Rights (EDRi) (<https://edri.org>). Ανακτήθηκε Ιούνιο 2019.

European Pirate Party (<https://european-pirateparty.eu>). Ανακτήθηκε Ιούνιο 2019.

Free Snowden (<https://edwardsnowden.com/>). Ανακτήθηκε Ιούνιο 2019.

Free Software Foundation (<https://www.fsf.org>). Ανακτήθηκε Μάιο 2019.

Gizmodo: Conger, K., “Google Employees Resign in Protest Against Pentagon Contract”, 14 Μαΐου 2018 (<https://gizmodo.com/google-employees-resign-in-protest-against-pentagon-con-1825729300>). Ανακτήθηκε Αύγουστο 2019.

GNU Project (<https://www.gnu.org>). Ανακτήθηκε Μάιο 2019.

Hackerspace.gr [HSGR] (<https://www.hackerspace.gr/>). Ανακτήθηκε Ιούλιο 2019.

HackerspaceWiki (<https://wiki.hackerspaces.org/>). Ανακτήθηκε Ιούλιο 2019.

HackRead: Raza A., “The Anonymous Group: What is it and How big is it”, 25 Ιανουαρίου 2016 (<https://www.hackread.com/anonymous-group-what-is-it-and-how-big-is-it/>), ανακτήθηκε Ιούνιο 2016.

Hobbes’ Internet Timeline (<https://www.zakon.org/robert/internet/timeline/>). Ανακτήθηκε Μάιο 2019.

Independent Workers’ Union of Great Britain (<https://iwgb.org.uk/>). Ανακτήθηκε Απρίλιο 2019.

Internet Trends 2019. Stats & Facts in the U.S. and Worldwide (<https://www.vpnmentor.com/blog/vital-internet-trends/>). Ανακτήθηκε Απρίλιο 2019.

Internet World Stats (<https://www.internetworldstats.com/>). Ανακτήθηκε Μάρτιο 2019.

Industrial Workers of the World (<https://iww.org.uk/>). Ανακτήθηκε Απρίλιο 2019.

Los Angeles Daily News: Poulos, J., “China’s Great Firewall and the end of globalization” (<https://www.dailynews.com/2019/06/23/chinas-great-firewall-and-the-end-of-globalization/>). Ανακτήθηκε Ιούνιο 2019.

Merriam-Webster Dictionary: <https://www.merriam-webster.com/>

Naked Security: Zorabedian, J., “Couple hosting Tor exit node raided by cops investigating child abuse” (<https://nakedsecurity.sophos.com/2016/04/07/couple-hosting-tor-exit-node-raided-by-cops-investigating-child-abuse/>). Ανακτήθηκε Ιούνιο 2019.

New Syndicalist, “No Love For Deliveroo!”, 15 Φεβρουαρίου 2019 (<https://newsyndicalist.org/2019/02/15/manchester-deliveroo-strike/>). Ανακτήθηκε Απρίλιο 2019.

New York Post: Carbone, C., “Google employees refuse to be ‘complicit’ in any contracts with border control, ICE”, 15 Αυγούστου 2019 (<https://nypost.com/2019/08/15/google-employees-refuse-to-be-complicit-in-any-contracts-with-border-control-ice/>). Ανακτήθηκε Αύγουστο 2019.

Open Source Pharma (<http://www.opensourcepharma.net>). Ανακτήθηκε Ιούνιο 2019.

Open Source Pharma Foundation (<https://www.ospfound.org/>). Ανακτήθηκε Ιούνιο 2019.

Our World in Data – Internet (<https://ourworldindata.org/internet>). Ανακτήθηκε Μάιο 2019.

Oxford Dictionaries (<https://en.oxforddictionaries.com/>). Ανακτήθηκε Ιανουάριο 2019.

Personnel Today, “Landmark decision rules Deliveroo riders are self-employed”, 15 Νοεμβρίου 2017 (<https://www.personneltoday.com/hr/deliveroo-central-arbitration-committee-cac-decision-riders-self-employed-worker-status/>). Ανακτήθηκε Απρίλιο 2019.

Pirate Parties International (<https://pp-international.net/>). Ανακτήθηκε Ιούνιο 2019.

Piratpartiet – Κόμμα Πειρατών της Σουηδίας (<https://piratpartiet.se/>). Ανακτήθηκε Ιούνιο 2019.

Pirátská strana – Κόμμα Πειρατών της Τσεχίας (<https://www.pirati.cz/>). Ανακτήθηκε Ιούνιο 2019.

Privacy International (<https://privacyinternational.org/>). Ανακτήθηκε Ιούνιο 2019.

Radix Hacklab (<https://radix.one/>). Ανακτήθηκε Ιούλιο 2019.

Search Engines' Chinese Self-Censorship (<https://www.technologyreview.com/s/410400/search-engines-chinese-self-censorship/>). Ανακτήθηκε Ιούνιο 2019.

skai.gr: «ΗΠΙΑ: 17 κατηγορίες για κατασκοπεία σε βάρος του Ασάντζ» (<http://www.skai.gr/news/world/article/404839/ipa-17-katigories-gia-kataskopeia-se-varos-tou-asanz/>). Ανακτήθηκε Ιούνιο 2019.

Slate: Glaser, A., “Why aren’t privacy groups fighting to regulate Facebook?”, 19 Απριλίου 2018 (<https://slate.com/technology/2018/04/why-arent-privacy-groups-fighting-to-regulate-facebook.html>). Ανακτήθηκε Ιούνιο 2019.

Spiegel Online: Knobbe, M., “Everything Was Done To Make Julian Assange's Life Miserable”, 3 Μαΐου 2019 (<https://www.spiegel.de/international/europe/wikileaks-everything-was-done-to-make-assange-miserable-a-1265603.html>). Ανακτήθηκε Ιούνιο 2019.

The Critical Engineering Manifesto (<https://criticalengineering.org/gr>). Ανακτήθηκε Ιούλιο 2019.

The Guardian: Greenfield P., “The Cambridge Analytica files: the story so far”, 26 Μαρτίου 2018 (<https://www.theguardian.com/news/2018/mar/26/the-cambridge-analytica-files-the-story-so-far>). Ανακτήθηκε Ιανουάριο 2019.

The Guardian: Naughton J., “Aaron Swartz stood up for freedom and fairness – and was hounded to his death”, 7 Φεβρουαρίου 2015, <https://www.theguardian.com/commentisfree/2015/feb/07/aaron-swartz-suicide-internets-own-boy>. Ανακτήθηκε Απρίλιο 2019.

The Jargon File (<http://www.catb.org/~esr/jargon/>). Ανακτήθηκε Μάιο 2019.

The Washington Times: Blake, A., “Chelsea Manning given deadline to testify or face daily fines”, 15 Ιουνίου 2019 (<http://amp.washingtontimes.com/news/2019/jun/15/chelsea-manning-wikileaks-source-faces-deadline-te/>). Ανακτήθηκε Ιούνιο 2019.

Time magazine, “Person of the Year 2011”, 14 Δεκεμβρίου 2011 (<http://content.time.com/time/person-of-the-year/2011>). Ανακτήθηκε Μάιο 2019.

Wikileaks (<https://wikileaks.org/>).

xkcd (<https://www.xkcd.com/932/>). Ανακτήθηκε Απρίλιο 2019.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Γκουατταρί, Φ. (1984), *Μοριακή Επανάσταση*, Αθήνα: Κομμούνα.
- Καστοριάδης, Κ. (1991), *Τα σταυροδρόμια του λαβυρίνθου*, μτφρ. Ζ. Σαρίκας, ύψιλον/βιβλία, χ.τ.ε.
- Καστοριάδης, Κ. (2014), «Για την αυτονομία στην πολιτική. Το ιδιωτικοποιημένο άτομο» στο Λατούς Σ., *Κορνήλιος Καστοριάδης Ριζοσπαστική Αυτονομία*, μτφρ. Θ. Δρίτσας-Κ. Σπαθαράκης, Οι εκδόσεις των συναδέλφων, Αθήνα, σ. 61-68.
- Κράουτς, Κ. (2006), *Μεταδημοκρατία*, Αθήνα: Εκκρεμές. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 2003).
- Λατούς Σ. (2014), *Κορνήλιος Καστοριάδης Ριζοσπαστική Αυτονομία*, μτφρ. Θ. Δρίτσας-Κ. Σπαθαράκης, Οι εκδόσεις των συναδέλφων, Αθήνα.
- Μπάουμαν Ζ. (2009), *Ρευστοί Καιροί: Η ζωή στην εποχή της αβεβαιότητας*, μτφρ. Κ. Γεωρμά, εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 2007).
- Σεφεριάδης, Σ. (2019), συζήτηση στα πλαίσια του Εργαστηρίου Συγκρουσιακής Πολιτικής στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, 4 Απριλίου 2019.
- Σκομβούλης, Μ. (2019), «Ο Καστοριάδης και η υλιστική-διαλεκτική κριτική της καπιταλιστικής τεχνικής: η προοπτική ενός «τεχνικού συνόλου» πέραν της καπιταλιστικής κυριαρχίας», *περιοδικό Θέσεις 147, Απρίλιος/Ιούνιος 2019*, σσ. 45-64.
- Σολδάτος, Θ. (2018), *Η περίπτωση του Κινήματος Ελεύθερου Λογισμικού*, σεμιναριακή εργασία: <https://www.grcrun11.gr/~theodore/Panteio/Paper11M025-CC.pdf> (ανακτήθηκε Αύγουστο 2019).
- Σολδάτος, Θ. (2018), *Νέες Μορφές Εξουσίας στην Παγκόσμια Κοινωνία των Δικτύων: Σημεία Διεπαφής*, σεμιναριακή εργασία: <https://www.grcrun11.gr/~theodore/Panteio/Paper11M249-CC.pdf> (ανακτήθηκε Αύγουστο 2019).
- Σολδάτος, Θ. (2018), *Το Πρόβλημα της Κινηματικής Δράσης στη Μεταδημοκρατία της Παγκόσμιας Κοινωνίας των Δικτύων*, σεμιναριακή εργασία: <https://www.grcrun11.gr/~theodore/Panteio/Paper11M251-CC.pdf> (ανακτήθηκε Αύγουστο 2019).

- Σολδάτος, Θ. (2018), *Το Ερώτημα της Εργατικής Ταυτότητας*, σεμιναριακή εργασία:
<https://www.grcrun11.gr/~theodore/Panteio/Paper11M079-CC.pdf>
 (ανακτήθηκε Αύγουστο 2019).
- Bernstein, S., Milza, P. (1997), *Ιστορία της Ευρώπης Ι, από τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία στα Ευρωπαϊκά Κράτη, 5^{ος}-18^{ος} αιώνας*, μτφρ. Α. Δημητρακόπουλος, Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1994).
- Giddens, A. (2001), *Οι Συνέπειες της Νεωτερικότητας*, μτφρ. Γ. Μερτίκας, Αθήνα: εκδ. Κριτική. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1990).
- Tilly, C., Tarrow S. (2006), «Πολιτικές ταυτότητες: πώς λειτουργούν;», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 27(1), Μάιος 2006, μτφ. Σεραφείμ Ι. Σεφεριάδης, σσ. 43-70.

Ξενόγλωσση

- Anonymous (2013), “Deserting the Digital Utopia/Computers Against Computing”, CrimethInc. 4/10/2013, <https://crimethinc.com/2013/10/04/feature-deserting-the-digital-utopia> (ανακτήθηκε Αύγουστο 2019).
- Bennett, W. L. Segerberg, A., (2012), “The Logic of Connective Action”, *Information, Communication & Society*, 15:5, 739-768.
- Boutang, Y-M. (2011), *Cognitive Capitalism*, Polity, Cambridge/Malden.
- Brym R., Slavina A., Todosijevic M., Cowan D. (2018), “Social Movement Horizontality in the Internet Age? A Critique of Castells in Light of the Trump Victory”, *Canadian Review of Sociology* 2018: 55(4): 624-634.
- Castells, M. (2010), *The Rise of the Network Society Second edition With a new preface*, Oxford: Blackwell Publishing.
- Castells, M. (2010), *The Power of Identity Second edition With a new preface*, Oxford: Blackwell Publishing.
- Castells, M. (2010), *End of Millenium Second edition With a new preface*, Oxford: Blackwell Publishing.
- Castells, M. (2013), *Communication Power*, New York: Oxford University Press.
- Castells, M. (2015), *Networks of Outrage and Hope Social Movements in the Internet Age Second Edition*, Cambridge: Polity Press.

- Clark, T. N., Lipset, S. M. (1991), “Are social classes dying?”, *International Sociology* 1991 6, pp. 397-410.
- Císař, O. (2015), “Social Movements in Political Science” στο della Porta, D., Diani, M., (επιμ.), *The Oxford Handbook of Social Movements*, Oxford: Oxford University Press, σ. 50-67.
- Costanza-Chock, S. (2012), “Mic Check! Media Cultures and the Occupy Movement”, *Social Movement Studies: Journal of Social, Cultural and Political Protest*, DOI:10.1080/14742837.2012.710746.
- della Porta, D. (2017), “Anti-corruption from below Social movements against corruption in late neoliberalism”, *Partecipazione e Conflitto, The Open Journal of Sociopolitical Studies*, Issue 10(3) 2017: 661-692.
- della Porta, D., Diani, M. (2006), *Social Movements An Introduction Second Edition*, Oxford: Blackwell Publishing.
- della Porta, D., Tarrow, S. (2005), “Transnational Processes and Social Activism: An Introduction” στο della Porta, D., Tarrow, S., (επιμ.), *Transnational Protest and Global Activism*, Oxford: Rowman & Littlefield Publishers, Inc., σ. 1-17.
- den Hond, F., de Bakker, F., Smith, N. (2015), “Social Movements and Organizational Analysis” στο della Porta, D., Diani, M., (επιμ.), *The Oxford Handbook of Social Movements*, Oxford: Oxford University Press, σ. 291-305.
- Deseriis, M. (2015), *Improper names: collective pseudonyms from the Luddites to Anonymous*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Deseriis, M. (2017), “Technopopulism: The Emergence of a Discursive Formation”, *tripleC* 15(2): 441-458, 2017.
- Diani, M., (1992), “The Concept of Social Movement”, *The Sociological Review*, Vol. 40 Issue 1, pp. 1-25.
- Diani, M., Mische, A. (2015), “Network Approaches and Social Movements” στο della Porta, D., Diani, M., (επιμ.), *The Oxford Handbook of Social Movements*, Oxford: Oxford University Press, σ. 306-325.
- Earl, J., Hunt, J., Garrett, R.K., Dal, A. (2015), “New Technologies and Social Movements” στο della Porta, D., Diani, M., (επιμ.), *The Oxford Handbook of Social Movements*, Oxford: Oxford University Press, σ. 355-366.

- Ekman, M. (2016), "The Relevance of Marx's Theory of Primitive Accumulation for Media and Communication Research" στο Fuchs C., Mosco V., (επιμ.), *Marx in the Age of Digital Capitalism*, Brill, Leiden, σ. 105-132.
- Fischer, E., 2016, "How Less Alienation Creates More Exploitation? Audience Labour on Social Network Sites" στο Fuchs C., Mosco V., (επιμ.), *Marx in the Age of Digital Capitalism*, Brill, Leiden, σ. 180-203.
- Fuchs, C. (2012), "Some Reflections on Manuel Castells' Book *Networks of Outrage and Hope. Social Movements in the Internet Age.*", *tripleC* 10(2): 775-797, 2012.
- Gerbaudo, P. (2017), *The Mask and the Flag Populism, Citizenism and Global Protest*, Oxford: Oxford University Press.
- Gladwell, M. (2010), "Small Change. Why the Revolution Will Not Be Tweeted", *The New Yorker* October 2010: 42-49.
- Hassan, H.M., Staggenborg S. (2015), "Movements as Communities" στο della Porta, D., Diani, M., (επιμ.), *The Oxford Handbook of Social Movements*, Oxford: Oxford University Press, σ. 340-354.
- Himanen, P. (2001), *The Hacker Ethic and the Spirit of the Information Age*, London: Secker & Warburg.
- Kavada, A. (2015), "Creating the collective: social media, the Occupy Movement and its constitution as a collective actor", *Information, Communication & Society*, 18:8, 872-886.
- Kitschelt, H. (2006), "Movement Parties" στο Katz, R., Crotty, W., (επιμ.), *Handbook of Party Politics*, London: SAGE Publications.
- Klandermans, B. (2015), "Motivations to Action" στο della Porta, D., Diani, M., (επιμ.), *The Oxford Handbook of Social Movements*, Oxford: Oxford University Press, σ. 219-230.
- Kostakis, V., Niaros, V., Giotitsas, C. (2015), "Production and governance in hackerspaces: A manifestation of Commons-based peer production in the physical realm?", *International Journal of Cultural Studies* 2015, Vol. 18(5), 555-573.

- Kulke, R. (2019), *Can We Control The Digital Revolution?*, δημοσίευση στον ιστότοπο Bot Populi, 10 Ιουνίου 2019: <https://botpopuli.net/can-we-control-the-digital-revolution> (ανακτήθηκε Αύγουστο 2019).
- Mattoni, A. (2018), “I post, you rally, she tweets... and we all occupy: The challenges of hybrid spatiality in the Occupy Wall Street mobilizations”, διαδικτυακή προδημοσίευση της συγγραφέως από το βιβλίο Mortensen, Mette, Neumayer C. and Poell T. (επιμ.), *Social Media Materialities and Protest: Critical Reflections*, London, Routledge (https://www.academia.edu/38155057/I_post_you_rally_she_tweets_and_we_all_occupy_The_challenges_of_hybrid_spatiality_in_the_Occupy_Wall_Street_mobilizations). Ανακτήθηκε Μάιο 2019.
- Maxigas (2012), “Hacklabs and Hackerspaces: Tracing Two Genealogies”, *Journal of Peer Production*, Issue 2: July 2012 (<http://peer-production.net/issues/issue-2/peer-reviewed-papers/hacklabs-and-hackerspaces/>). Ανακτήθηκε Ιούλιο 2019.
- McCammon, H., Moon, M. (2015), “Social Movement Coalitions” στο della Porta, D., Diani, M., (επιμ.), *The Oxford Handbook of Social Movements*, Oxford: Oxford University Press, σ. 326-339.
- Melucci, A. (1989), *Nomads of the Present Social Movements and Individual Needs in Contemporary Society*, London: Hutchinson Radius.
- Melucci, A. (1996), *Challenging codes Collective action in the information age*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Miliband, R. (1985), “*The New Revisionism in Britain.*”, *New Left Review* 1/150, pp. 5-26.
- Morozov, E. (2011), *The Net Delusion. The Dark Side of Internet Freedom*, New York: PublicAffairs.
- Munos, B. (2006), *Can open-source R&D reinvigorate drug research?* *Nature Reviews Drug Discovery*, 5(9), 723–729. doi:10.1038/nrd2131
- Sklair, L. (2009), “The transnational capitalist class – theory and empirical research” στο Sattler, F., Boyer, C. (επιμ.), *European Economic Elites: Between a new spirit of capitalism and the erosion of state socialism*, Berlin: Duncker & Humblot, σσ. 497-524.

- Seferiades, S. (1998), *Working-Class Movements (1780s-1930s). A European Macro-Historical Analytical Framework and a Greek Case Study*, Ph.D. διδακτορική διατριβή, Columbia University.
- Shirky, C. (2008), *Here Comes Everybody. The Power of Organizing without Organizations*, London: Allen Lane.
- Snow, D., Soule, S., Kriesi H. (2004), “Mapping the Terrain” στο Snow, D., Soule, S., Kriesi H. (επιμ.), *The Blackwell Companion to Social Movements*, Oxford: Blackwell Publishing, σ. 3-16.
- Tarrow, S., McAdam, D. (2005), “Scale Shift in Transnational Contention” στο della Porta, D., Tarrow, S., (επιμ.), *Transnational Protest and Global Activism*, Oxford: Rowman & Littlefield Publishers, Inc., σ. 121-147.
- Tarrow, S. (2011), *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics*, 3rd Edition, Cambridge: Cambridge University Press.
- Tilly, C. (2004), *Social Movements, 1768-2004*, London: Paradigm Publishers.
- Tilly, C., Tarrow, S. (2015), *Contentious Politics Second Edition*, New York: Oxford University Press.

Παράρτημα: Συγκεντρωτικοί πίνακες

Στους πίνακες που ακολουθούν αποτυπώνονται με συγκεντρωτικό τρόπο οι τύποι δρόμων (παράγραφος 3.1), οι παράμετροι με βάση τους οποίους γίνεται η μελέτη περιπτώσεων (παράγραφος 3.2), καθώς και η κατάταξη των περιπτώσεων που μελετάμε στους τύπους δρόμων και η τιμή της κάθε παραμέτρου ανά περίπτωση.

Πίνακας 2: Τύποι δρώντων

<i>Τύπος δρώντων</i>	<i>Συλλογική ταυτότητα</i>	<i>Σχέση με θεσμική πολιτική</i>	<i>Άλλα χαρακτηριστικά</i>
Ιστορικά κοινωνικά κινήματα	Ιστορικά δομημένη, πολλαπλή.	Όχι	Ιστορικότητα.
Κοινωνικά κινήματα	Αναδύεται μέσα από τη δράση, χρονικά οριοθετημένη.	Όχι	
Ομάδες ενδιαφέροντος		Ναι	Αλληλεπίδραση και με μη κρατικούς θεσμούς. Προσαρμογή στο μεταδημοκρατικό πολιτικό περιβάλλον.
Κινηματικά και τεχνο-λαϊκιστικά κόμματα		Ναι	Μεταβατική κομματική μορφή. Ιδεολογική στάση προς την τεχνολογία. Ιεραρχική αλλά και οριζόντια οργάνωση.
Αυτοδύναμη μονοθεματική συλλογική δράση	Ιδιαίτερα ισχυρή.	Όχι	Ισχυρή εστίαση σε συγκεκριμένο ζητούμενο. Άμεση δράση και πρακτική του στόχου.
Συλλογικότητες		Όχι	Ποικιλία μορφών και χαρακτηριστικών.

Πίνακας 3: Παράμετροι και τιμές

<i>Παράμετροι/Τιμές</i>	<i>Τιμή 1</i>	<i>Τιμή 2</i>	<i>Τιμή 3</i>	<i>Τιμή 4</i>	<i>Τιμή 5</i>
Οργανωτική δομή	Ιεραρχική				Οριζόντια
Κινητοποίηση	Οι ΤΠΕ ως απλό μέσο επικοινωνίας		Οι ΤΠΕ ως βασικό μέσο κινητοποίησης		Κινητοποίηση στον ψηφιακό χώρο
Χωρική διάσταση	Σύγκρουση με τοπικούς θεσμούς				Σύγκρουση με μεταδημοκρατικούς παγκοσμιοποιημένους θεσμούς
Αιτήματα	Ιστορικά διατυπωμένα αιτήματα με νέα ζητούμενα.	Προϋπάρχοντα αιτήματα τα οποία πλέον εμπλέκονται στη φύση της ΠΚτΔ.			Νέα αιτήματα άμεσα συνδεδεμένα με τη φύση της ΠΚτΔ και τη μεταδημοκρατία.
Ρεπερτόρια δράσης	Η πρακτική του στόχου	Επικοινωνιακή χρήση	Υβριδική μορφή δράσης	Σλακτιβισμός	Χακτιβισμός

Πίνακας 4: Τύπος δρώντος, οργανωτική δομή και σχέση κινητοποίησης με ΤΠΕ ανά περίπτωση

<i>Περίπτωση</i>	<i>Τύπος</i>	<i>Οργανωτική δομή</i>	<i>Κινητοποίηση και ΤΠΕ</i>
Απεργίες της Deliveroo	Ιστορικό κοινωνικό κίνημα (εργατικό κίνημα)	Οριζόντια	Απλό μέσο επικοινωνίας (1)
Occupy	Κοινωνικό κίνημα	Οριζόντια	Βασικό μέσο κινητοποίησης (3)
Κίνημα Ελεύθερου Λογισμικού	Κοινωνικό κίνημα	Οριζόντια	Κινητοποίηση στον ψηφιακό χώρο (5)
Electronic Frontier Foundation	Ομάδα ενδιαφέροντος	Ιεραρχική	Βασικό μέσο κινητοποίησης (3)
European Digital Rights	Ομάδα ενδιαφέροντος	Οριζόντια	Βασικό μέσο κινητοποίησης (3)
Privacy International	Ομάδα ενδιαφέροντος	Ιεραρχική	Βασικό μέσο κινητοποίησης (3)
Δίκτυο για τα ψηφιακά δικαιώματα	(δεν εφαρμόζεται)	Οριζόντια	(δεν εφαρμόζεται)
Open Source Pharma Foundation	Ομάδα ενδιαφέροντος	Ιεραρχική	Βασικό μέσο κινητοποίησης (3)
Κόμματα Πειρατών	Τεχνο-λαϊκιστικά κόμματα	Ιεραρχική	Βασικό μέσο κινητοποίησης (3)
Wikileaks	Αυτοδύναμη μονοθεματική συλλογική δράση	Ιεραρχική	Κινητοποίηση στον ψηφιακό χώρο (5)
Anonymous	Αυτοδύναμη μονοθεματική συλλογική δράση	Οριζόντια	Κινητοποίηση στον ψηφιακό χώρο (5)
Δίκτυο Tor	Αυτοδύναμη μονοθεματική συλλογική δράση	Οριζόντια	Κινητοποίηση στον ψηφιακό χώρο (5)
HSGR και Radix	Συλλογικότητες	Οριζόντια	Απλό μέσο επικοινωνίας (1)

Πίνακας 5: Χωρική διάσταση, αιτήματα και ρεπερτόρια δράσης ανά περίπτωση

<i>Περίπτωση</i>	<i>Χωρική διάσταση</i>	<i>Αιτήματα</i>	<i>Ρεπερτόρια δράσης</i>
Απεργίες της Deliveroo	Τοπικοί θεσμοί	Ιστορικά αιτήματα (1)	Επικοινωνιακή χρήση
Occupy	Παγκοσμιοποιημένοι θεσμοί	Προϋπάρχοντα αιτήματα (2)	Υβριδική μορφή δράσης
Κίνημα Ελεύθερου Λογισμικού	Παγκοσμιοποιημένοι θεσμοί	Νέα αιτήματα (5)	Η πρακτική του στόχου
Electronic Frontier Foundation	Παγκοσμιοποιημένοι θεσμοί	Νέα αιτήματα (5)	Υβριδική και πρακτική του στόχου
European Digital Rights	Παγκοσμιοποιημένοι θεσμοί	Νέα αιτήματα (5)	Υβριδική και πρακτική του στόχου
Privacy International	Παγκοσμιοποιημένοι θεσμοί	Προϋπάρχοντα αιτήματα (2)	Υβριδική μορφή δράσης
Δίκτυο για τα ψηφιακά δικαιώματα	Παγκοσμιοποιημένοι θεσμοί	Προϋπάρχοντα (2) και νέα (5) αιτήματα.	Ποικίλα
Open Source Pharma Foundation	Παγκοσμιοποιημένοι θεσμοί	Προϋπάρχοντα αιτήματα (2)	Η πρακτική του στόχου
Κόμματα Πειρατών	Διττή	Καλύπτουν και τις τρεις κατηγορίες	Υβριδική μορφή δράσης
Wikileaks	Παγκοσμιοποιημένοι θεσμοί	Προϋπάρχοντα αιτήματα (2)	Χακτιβισμός
Anonymous	Παγκοσμιοποιημένοι θεσμοί	Καλύπτουν και τις τρεις κατηγορίες	Χακτιβισμός
Δίκτυο Tor	Παγκοσμιοποιημένοι θεσμοί	Νέα αιτήματα (5)	Η πρακτική του στόχου
HSGR και Radix	Παγκοσμιοποιημένοι θεσμοί	Νέα αιτήματα (5)	Η πρακτική του στόχου